LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

Hódi Sándor
BEILLESZKEDÉS, INTEGRÁCIÓ, ASSZIMILÁCIÓ

STURC BÉLA
VAJDASÁG TERMÉSZETI ÉRTÉKEI MEGÓVÁSUK SZEMSZÖGÉBŐL

Wallerstein
A FRANCIA FORRADALOM MINT VILÁGTÖRTÉNELMI ESEMÉNY

Voigt Vilmos, Bori Imre, Jung Károly tanulmánya

A „GYENGÉD" FORRADALOM ELŐTT ÉS UTÁN
Két beszélgetés Dobos László szlovákiai magyar íróval

SZIMPOZION, KÖNYVSZEMLE

1
1990

LÉTÜNK

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XX. évfolyam, 1. szám, 1990. január–február

FORUM KÖNYVKIADÓ, ÚJVIDÉK

KIADJA A FORUM KÖNYVKIADÓ

A Forum Könyvkiadó Kiadói Tanácsa
Dr. Bányai János
Bognár Antal
Mgr. Bordás Győző
Dr. Bori Imre
Dudás Károly
Fehér Ferenc
Fehér Kálmán
Gion Nándor
Gobby Fehér Gyula
Illés Lajos
Maurits Ferenc
Minda Tibor
Dr. Móra András, a Tanács elnöke
Szabó Zoltán
Tóbiás László
Tolnai Ottó

Szerkesztőbizottság
Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő
Dr. Gabrić-Molnár Irén
Dr. Hódi Sándor
Dr. Jung Károly
Mgr. Losoncz Álpár
Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő
Dr. Szórád György
Dr. Várady Tibor

Szerkesztőségi titkár
Terényi Zsófia

Műszaki szerkesztő
Illés Lajos

Készült a Forum Nyomdában, Újvidéken
A szám kézirata nyomdába érkezett 1990. január 30-án
Megjelent 1990. március 25-én
YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Hódi Sándor — Beilleszkedés, integráció, asszimiláció 7

Voigt Vilmos — A magyar néprajz helye a társtudományok között 25

Bori Imre — „Képzelőerőm... meghalt embereket kelt életre" (Egy készülő Andrić-könyv fejezete) 38

Sturc Béla — Vajdaság természeti értékei megóvásuk szemszögéből 48

Immanuel Wallerstein — A francia forradalom mint világtörténelmi esemény 67

Örökség

Jung Károly — Borislav Jankulov elfelejtett délszláv hősdal-fordításai – A magyar–délszláv kapcsolattörténeti archeológia ismeretlen fejezete 81

* * * — Bánovity Szekula és a török császár (Borislav Jankulov fordítása) 91

Kitekintés

Két beszélgetés Dobos László szlovákiai magyar íróval

• Állandó építkezés – a kis szellemi közösségek íratlan parancsa (Szilágyi Károly interjúja) 94

• A „gyöngéd" forradalom kihívása (Stark R. László interjúja) 102

Jelen és múlt

Bela Duranci — A jugoszláv szobrászat V. pancsovai kiállítása 105

Gajdos Tibor — Szabadka képzőművészete – történeti áttekintés 122

Szimpozion

Karikó Sándor — Lukács-szimpozion Szegeden – tízéves a szegedi Lukács-kör 140

Nagy József — Szabadkai vitaestek – Quo vadis Jugoszlávia? 144

Könyvszemle

Beszédes Valéria — Monográfia a magyarországi délszlávok szokásairól (Kiss Mária: Délszlávok a Duna mentén. Akadémia, Budapest, 1988) 148

Hajbe Éva — Társadalomtudomány és környezet (A környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései. Politikai Gazdaságtan Füzetek 62. szám, MKKE-PTK, Budapest, 1988) 150

SADRŽAJ

Šandor Hodi — Prilagođavanje, integracija, asimilacija 7

Vilmoš Fojt — Mesto mađarske etnografije među srodnim naukama 25

Imre Bori — „Moja uobrazilja... oživljavaju pomrle ljude" (Poglavlje jedne knjige o Andriću u pripremi) 38

Bela Šturc — Vrednosti prirode Vojvodine sa aspekata zaštite i očuvanja 48

Imanuel Valerštajn — Francuska revolucija kao događaj svetske istorije 67

N a s l e đ e

Karolj Jung — Zaboravljeni prevodi Borislava Jankulova južnoslovenske epske poezije na mađarski jezik – Nepoznato poglavlje iz arheologije južnoslovensko-mađarske komparatistike na planu folklora 81

* * * — Banović Sekula i turski car (Prevod Borislava Jankulova) 91

V i d i c i

Dva razgovora sa Laslom Dobošom, mađarskim piscem iz Slovačke

• Neprekidno građenje – nepisani imperativ malih duhovnih zajednica (Intervju Karolja Silađija) 94

• Izazov „blage" revolucije (Intervju Lasla R. Štarka) 102

S a d a š n j o s t i p r o š l o s t

Bela Duranci — V pančevačka izložba jugoslovenske skulpture 105

Tibor Gajdoš — Likovna umetnost u Subotici – istorijski pregled 122

S i m p o z i j u m

Šandor Kariko — Simpozijum o Lukaču – 10 godina Lukačevog kruga u Segedinu 140

Jožef Nađ — Rasprave u Subotici – Kuda ideš Jugoslavijo? 144

P r i k a z i

Valerija Besedeš — Monografija o običajima Južnih Slovena u Mađarskoj (Kiss Mária: Délszlávok a Duna mentén. Akadémia, Budapest, 1988) 148

Eva Hajbe — Društvena nauka i sredina (A környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései. Politikai Gazdaságtan Füzetek 62. szám, MKKE-PTK, Budapest, 1988) 150

CONTENTS

Sándor Hódi — Adaptation, Integration, Assimilation 7

Vilmos Voigt — The Place of Hungarian Ethnography among Related Branches of Science 25

Imre Bori — "My Imagination... Revives the Dead" (Chapter of a Book about Andrić in Preparation) 38

Béla Sturc — Values of Nature in Voivodina from the Point of View of their Preservation and Protection 48

Immanuel Wallerstein — The French Revolution as a World-Historical Event 67

Heritage

Károly Jung — Borislav Jankulov's Forgotten Translations of South Slavic Epic Poetry into Hungarian Language – Unknown Chapter of the Archeology of South Slavic–Hungarian Comparatistics in the Field of Folklore 81

* * * — Banović Sekula and the Turkish Czar (Translation of Borislav Jankulov) 91

Outlook

Two conversations with László Dobos, the Hungarian writer from Slovakia

• Continuous Construction – Unwritten Order of Small Intellectual Communities (Interview of Károly Szilágyi) 94

• The Challenge of the "Mild" Revolution (Interview of László R. Stark) 102

Present and Past

Bela Duranci — 5th Exhibition of Yugoslav Sculptures in Pančevo 105

Tibor Gajdos — Fine Arts in Subotica – Historical Review 122

Symposia

Sándor Karikó — Lukács Symposium – Ten Years of the Lukács-Circle in Szeged 140

József Nagy — Debate Evenings in Subotica – Quo vadis Yugoslavia? 144

Book Review

Valéria Beszédes — Monograph about the Customs of South Slavs in Hungary (Kiss Mária: Délszlávok a Duna mentén. Akadémia, Budapest, 1988) 148

Éva Hajbe — Social Science and Environment (A környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései. Politikai Gazdaságtan Füzetek 62. szám, MKKE-PTK, Budapest, 1988) 150

Original scientific paper

Hódi Sándor

BEILLESZKEDÉS, INTEGRÁCIÓ, ASSZIMILÁCIÓ

A nemzet, mint történelmi termék, ma is élő, változó, alakulóban levő társadalmi közösség. A nemzeti vonatkozású kérdések többnyire éppen ehhez a változáshoz kötődnek, a nemzeti közösségek között vagy a nemzeti közösségen belül lejátszódó folyamatok *megítélésével* kapcsolatban merülnek fel. E folyamatok megítélése – a különböző nemzeti közösségek eltérő gazdasági fejlettségi szintjéből, történelméből, kulturális örökségéből, valamint az egyes nemzeteket, kisebbségeket, etnikai csoportokat integráló állam vagy államközösség pillanatnyi és hosszú távú érdekei egybehangolásának nehézségeiből fakadóan – sohasem lehet teljesen egyértelmű. Magyarán, azt az egyszerűnek tetsző kérdést, hogy mi a „nemzeti" és mi a „nacionalista", a valóságban nem könnyű eldönteni.

Bizonyosra vehető, hogy az iparosodás, városiasodás, átrétegeződés, életmódváltozás, migráció és más hasonló társadalmi mozgások, amelyek az ipari fejlődés következményeként új viszonyokat hoznak létre a nemzetek és nemzetiségek kapcsolatában (is), önmagukban véve nem tekinthetők sem nacionalista, sem antinacionalista történéseknek. Annak ellenére sem, hogy ezek a változások különbözőképpen, olykor a legközvetlenebb módon érintik az etnikai közösségek fejlődési perspektíváit, számbeli arányait, „önmegvalósítási" törekvéseit stb. Ha mégis tanúi lehetünk – és vagyunk – annak, hogy nézeteltérésre, vitára, mi több, az indulatok heves összecsapására ad okot ezeknek a változásoknak az értelmezése, az azzal magyarázható, hogy a jelzett társadalmi mozgásokban rejlő *politikai lehetőségek* kamatoztatásáról a nemzeti eszmék hangadói, vagy a nagyállami törekvések hordozói nem szívesen mondanak le. Beavatkozásuk következtében ezek – az eredetüket tekintve objektív történések, a szubjektív szándék és politikai akarat megvalósításának eszközévé válnak. A „nacionalista" jelző tulajdonképpen ennek a fejlődés irányát befolyásolni kívánó, a társadalmi változásokból politikai hasznot kovácsoló szándéknak és törekvésnek a „leleplezése", minősítése. Ami egyúttal azt jelenti, hogy a nacionalizmus csak bizonyos *eszmények és történelmi-társadalmi körülmények tükrében* az, aminek véljük. Vagyis e minősítés maga is valamilyen szubjektív szándéknak, politikai akaratnak a vetülete.

A marxisták számára, mint köztudott, a minősítés alapjául szolgáló eszmény, a bérviszonynak, a munkásosztály társadalmi helyzetének a megszüntetése, aminek elvileg magában kellene hordoznia az egyéneknek és nemzeti közösségeknek a felszabadulását is. A marxisták számára ezért ennek az eszménynek a gyengülése – az „osztályszempontok háttérbe kerülése" – jelzi a nemzeti bezárkózás, a hatalomigény, a nagyállami törekvések, a nacionalizmus veszélyét.

Más teoretikusok másként tekintenek minderre. A más rálátás nem csak az osztályszempontok hiányából ered, hanem általában az államnak és nemzetnek, e két jellegében különböző közösségi integrációs keretnek az értelmezésével függ össze. A polgári nemzetiségtudomány képviselői a társadalmi-történelmi fejlődését a valóság e két igen különböző elemének, az államnak és a nemzeteknek az egységesítésén, „egyneműsítésén" mérik. E szemléletmóddal összefüggően a polgári nemzetállamok jelentős részének kinyilvánított célja a homogén nemzetállam megteremtése, ami, persze, feltételezi a kisebbségek beolvasztását, az etnikai sokszínűség megszűnését. A nacionalizmus ilyen körülmények között csak az elnemzetietlenítés durva és erőszakos formáira, a kisebbségek és etnikai közösségek tagjainak üldöztetésére, lelki megfélemlítésére, az emberi jogok megsértésére vonatkozik.

Ritka az, hogy valamely politikai-hatalmi struktúra, jóllehet legfőbb célja a kisebbségek beolvasztása, az erőszakos asszimilációt nyíltan is hivatalos politikájának vallaná. Nem teszik ezt még azok az államok sem, amelyekben a kisebbségi közösségek felszámolása és megszüntetése kérlelhetetlenül szigorú program szerint megy végbe. Ahol viszont a hangoztatott politikai irányelvek és a társadalmi valóság között nem olyan áthidalhatatlan a szakadék, mint az iménti esetben, akár a nemzeti és nemzetiségi egyenjogúság politikájával is büszkélkedhetnek. Még zavarosabb a helyzet a szocialista országok esetében, amelyeknek elvileg teljesen ki kellene zárniuk a nacionalizmus lehetőségét. A gyakorlat azonban azt bizonyítja, hogy az élet e téren is fittyet hány az elvi szempontoknak. Az eszme legfeljebb csak paravánul szolgál az erőszakos centralizációnak és nemzeti homogenizációnak. A különböző etnikumok, népcsoportok, nemzetiségek közötti feszültségek nemhogy nem enyhültek, hanem éppen kiéleződtek csaknem valamennyi szocialista országban. Igaz, a polgári viszonyokhoz képest más téren sem következtek be az ígért lényeges változások.

A modern nacionalizmus itt is, mint másutt, hozzáidomult a kor követelményeihez. A valós politikai szándék kifürkészése, a nemzeti diszkrimináció, a hátrányos jogi, társadalmi megkülönböztetés leleplezése meglehetősen körülményes. Többek között azért, mert a sérelmeket elszenvedő kisebbség, vagy etnikai közösség a legtöbb esetben nem rendelkezik a jogsérelmek megfogalmazásához szükséges politikai cselekvési mozgástérrel. Körülményessé teszi a nacionalizmus leleplezését az egységesen elfogadott és értelmezett nemzetközi álláspontok hiánya is. A tisztánlátást azonban legfőképpen az nehezíti meg, hogy a kinyilvánított jogok nem mindenhol és nem mindenben felelnek meg a nemzetiségpolitika valós tartalmának és tényleges törekvéseinek.

A nemzetiségi politika és a valóságbeli viszonyok gyakori eltérésének tényét

azért szükséges hangsúlyoznunk, mert a nemzeti identitásproblémák – és azon belül a nacionalizmus – társadalomtudományi vizsgálatában nem a kodifikációhoz, nem a tételes joghoz, hanem a valóságos viszonyokhoz kell igazodnunk. Az érvényes jogszabályok szerint a nacionalizmus a legtöbb országban (főként jogállamban) merő fikciónak tűnik, amelynek nincs se helye, se szerepe a mindennapi életben. A valóságban, sajnos, más a helyzet. Vagy azért más, mert a jogszabályok messze a valóságbeli viszonyok *előtt* járnak még, azaz inkább csak programjellegűek, vagy – rosszabb esetben – a jogi kodifikáció eleve a valóságbeli viszonyok és a tényleges politikai szándék elkendőzését jelenti. Ám még ha a nemzetiségi jogok és a közéleti demokrácia megvalósítására irányuló pozitív szándék egyértelmű és nyilvánvaló is, az sem szavatolja, hogy a nemzetiségi politika és a valóságbeli viszonyok közti rés (szakadék) maradéktalanul el fog tűnni. Az „egyenlőség normái", ugyanis, amint azt Joó Rudolf helyénvalóan megállapítja, „csak meghatározott viszonyok, feltételek mellett válnak egyenlőséggé"[1]. Ezeknek a viszonyoknak és feltételeknek a megvalósulása viszont nemcsak a politikai rendszer szubjektív szándékának a függvénye, hanem a társadalomban zajló általános fejlődési folyamatoké is.

Különböző nemzetek, nemzetiségek és etnikai csoportok egy államban való egyesítése, egy országon belüli léte hosszabb távon elkerülhetetlenné teszi az ún. *interetnikai* kapcsolatok létrejöttét, a nemzeti kultúrák egymásra hatását, a népek tudati, kulturális és nyelvi sajátosságainak érzékelhető közeledését. Ez az egymáshoz való közeledés segítette elő a múltban az egymással rokon etnikai alakulatok egy egységgé, egy nemzetté való szerveződését. Hasonló folyamatoknak lehetünk tanúi ma is az egymáshoz közelálló nyelvjárások, néprajzi csoportok esetében, például a Szovjetunió közép-ázsiai „nemzeteinél", vagy a harmadik világbeli országok egyes népeinél[2].

A társadalmi-gazdasági összefonódás jellegétől, a nyelvi és kulturális átvételek mértékétől, illetve a kölcsönösség elvének érvényesülésétől függően az *integrálódási* folyamatok sokféle formája jöhet létre. Az átvételeket, az egymásra hatást, a közeledést és a közeledésben a kölcsönösség mértékét, nagymértékben maguk az objektív körülmények szabják meg. A nemzeti közösség nagyságrendjétől, ipari fejlettségi szintjétől, településmódjának sajátosságaitól, társadalmi szerkezetétől, a nyelvi kultúra összetartó erejétől függően különböző népeknél más és más lesz az együttélésből adódó hatások következménye. Illetve más és más *lenne*, anélkül is, hogy ha ezt a lényegét tekintve objektív folyamatot a szubjektív politikai szándék, az állam területén belül élő, létszámukban kisebb nemzetekhez, nemzetiségekhez és etnikai csoportokhoz való viszony nem befolyásolna érdemlegesen. De befolyásolja, mégpedig rendszerint abban a szellemben, hogy az integrálódás és asszimilálódás nem marad meg természetes folyamatnak, hanem voltaképpen ez a (rejtett) szubjektív politikai szándék válik az integráció és asszimiláció alapvető jellemzőjévé. Ennek következtében csak ritka kivételes esetekben van ténylegesen szó a különböző nemzetek és nemzetiségek közeledésének *kölcsönösségéről*. A különböző etnikumok egy államban való egyesítése, „integrálása" így gyakorlatilag a kisebbségben levő népek kényszerű beilleszkedését, helykeresését jelenti az autonóm fejlődés lehetősége mellett, vagy anélkül. Olyannyira jellemző ez, hogy az

integráció fogalmán ma világszerte a kisebbségek, nemzetiségek és etnikai csoportok beilleszkedési folyamatát értik. Vagyis az integráció fogalma eleve egyoldalú folyamatot szentesít.

A türelmetlen nemzetiségpolitikával jellemezhető világunkban még ez az egyoldalú folyamat is a „demokratikus nemzetiségpolitika" látszatát kelti. Nem minden alap nélkül egyébként, elvégre a nemzeti együttélés adott államkereten belül a kisebbségeket, etnikai közösségeket objektíve nézve is, a társadalmi-gazdasági élet törvényszerűségei révén, beilleszkedésre, integrációra, mi több, asszimilációra készteti.

Ha ezt a folyamatot a szubjektív politikai szándék valamelyest sietteti is, ma ezt a demokratikusnak tetsző nemzetiségpolitika nem olyan nyíltan, nem olyan türelmetlenül teszi, hogy a más népekkel való társadalmi-gazdasági összefonódás, és az otthont adó állam részéről megkívánt politikai lojalitás egyszersmind a kisebbségek nyelvi, tudati, kulturális sajátosságainak, azonosságuk nemzeti alkotóelemeinek azonnali feladási kényszerét jelentené. Joó Rudolf megfogalmazásában „A nemzetiségi integráció úgy valósítja meg a társadalmilag, gazdaságilag, politikailag szükségszerű együttélést, hogy lehetővé teszi a saját nemzeti azonosság megtartását"[3].

Lehetővé teszi egy ideig, fűzhetnénk hozzá. Hosszabb távon azonban a nemzetiségalkotó elemek, a sajátos kisebbségi csoportjegyek gyengülni kezdenek és a kisebbségek számottevő részénél lényegi változás, identitásváltás, a többségi nemzettel való azonosulás következik be. Ez esetben integrálódás helyett *beolvadásról* vagy asszimilációról beszélünk, melynek lényege, hogy a beilleszkedő egyén sajátos metamorfózison megy keresztül: szubjektív vonatkozásaiban – lelkében, gondolataiban – elszakad korábbi etnikai közösségétől és megpróbál egy másik etnikai közösség tagja lenni.

A beilleszkedés két általános megnyilvánulási szintje – az integrálódás és asszimilálódás – között a *részleges leválás* sokféle közbülső formája figyelhető meg. A beilleszkedő egyén olykor csak bizonyos vonatkozásaiban, például hiedelmeiben, szokásaiban, viselkedésében idegenedik el korábbi etnikai közösségétől, míg más nemzeti jegyeit, például nyelvi különállását, történelmi tudatát, érzelmi kötődését továbbra is megőrzi. Nem ennek a fordítottja sem, vagyis, hogy a nyelvi különállás megszűnése, a történelmi tudat elhalványulása, az érzelmi kötődés elsorvadása ellenére megmaradnak és hatnak a nemzeti identitás más vonatkozásai, a kulturális attitűdök, szokások, jellegzetes magatartási jegyek stb.

A lényegi etnikai jellemzők és a nemzeti különállás egyéb vonásainak fellazulása, eltűnése az identitásváltás legkülönbözőbb *fázisait* hozzák létre. S minthogy a „beilleszkedési folyamat" tulajdonképpen az identitásváltás (és identitásproblémák) különböző fázisaiból tevődik össze, a nemzeti identitás megőrzését jelentő integrálódás, és az identitástudat elvesztését (feladását) jelentő asszimiláció közti különbségtevés jobbára csak elvi jelentőségű. Annál inkább, mivel a beilleszkedésnek ez a két módja nemcsak *egyazon folyamat* két része, hanem generikusan is összefüggenek, egymásra épülnek, egymásból következnek. Ugyanazok a társadalmi folyamatok – urbanizáció, migráció, társadalmi átrétegeződés – hatnak a beilleszkedés mindkét stádiumára és valamennyi közbülső szakaszára.

Az elvi különbségtevés a beilleszkedés különböző szakaszai és módozatai között azért lehet fontos mégis, mert miként utaltunk már rá, a beilleszkedési folyamat ritkán megy végbe a maga természetességében, gyakran ambiciózus politikai programok szélesítik és mélyítik a medrét. Ami viszont már merőben új helyzetet hoz létre. Az objektív társadalmi folyamatok integráló erején felül jelentkező nyomásgyakorlás, a nyílt vagy alig leplezett asszimilációs politika, ami a nemzeti különállás és nemzeti megkülönböztető jegyek feladására sarkall, az asszimilációs folyamat meggyorsítása mellett – sokszor, helyett! – súlyos identitásproblémákat eredményez, s ezáltal olyan helyzetet teremt, ami a természetes interetnikai kapcsolatok rovására megy: bizalmatlanságot szül, ellenérzéseket kelt, gátolja a kultúra terén jelentkező átvételeket, a nemzetek és nemzetiségek egymásra hatásának kölcsönösségét, a közeledés helyett eltávolítja egymástól őket. Mert igaz ugyan, hogy az identitásváltás az élet természetes velejárója, hogy az azonosságtudat tartalmában cserélődő, intenzitásában változó emberi viszonyulás, de ez csak abban az esetben van így, ha az identitásváltás objektív és szubjektív feltételei szinkronban vannak egymással, ha az új személyi integrációs keret (identitás) a tényleges helyzetváltozás folyamán, annak eredményeként alakul ki, ha nemcsak külső szükséglet hívja létre, hanem egyúttal az önszerveződés alapja is.

Az identitáscsere még így, ebben az eszményi formájában sem küszöbölhet ki bizonyos etnikai természetű konfliktusokat, ami az elhagyott, megtagadott közösség érzelmi, tudati visszahatásaiból fakad. Valamennyien hajlamosak vagyunk belátni, ha valaki a jobb megélhetés, az emberségesebb életfeltételek, munkakörülmények végett foglalkozást cserél, elköltözik más vidékre stb. De ha szociális helyzetünkön, alacsony társadalmi státusunkon anyagi szempontból előnyös, vagy presztízst jelentő házassággal óhajtunk változtatni, már némi rosszallást kelt. A hivatali karrier miatti „osztálymegtagadást", a származás titkolását, a szülőföld örökre való elhagyását, vagy a nemzettudat feladását azonban már nem tudja a megtagadott réteg, közösség felháborodás nélkül tudomásul venni. A megtagadott társadalmi réteg, nemzeti közösség – az ún. „referenciális csoport" – az ilyen magatartást rendszerint deviánsnak minősíti, s ha teheti, a maga módján szankcionálja is.

Ha a megítélés különböző is, az identitásváltás okát mindig ugyanabban – az egyén anyagi érdekeltségében, társadalmi státusának javulásában kell keresni. Az egyéni életben való „előrehaladás", „fejlődés" voltaképpen azt jelenti, hogy az ember korábbi helyzetét és önmeghatározását (identitását) újabb, előnyösebbnek ígérkező szerephelyzetekre és identitásra cseréli fel. A modern társadalmakban az „előrehaladás", „fejlődés" elsősorban anyagiakban, társadalmi presztízsben, és a hatalomból való részesedésben jut kifejeződésre. Ami pedig az „előrehaladás", vagy „fejlődés" lehetőségeit és módjait illeti, az a tudás, szorgalom és munka helyett, amire annyi szólam hivatkozik, a gazdaságilag fejlettebb környezetbe való áttelepüléshez (migrációhoz, kivándorláshoz), anyagi vagy presztízs szempontjából előnyösnek látszó házasságkötéshez, a társadalmi rendszer szempontjából fontos pozíciók megszerzéséhez, „kiérdemléséhez" kötődik. A megtagadott referenciális csoport az „előrehaladás", „fejlődés" mindeme módozatait természetesen nehezményezi és a maga értékrendje szerint elítéli.

A nemzeti identitás feladása, felcserélése lényegét tekintve semmiben sem tér el az „előrehaladás" és „fejlődés" imént jelzett általános sémájától. Ezért, ha valamely kisebbség vagy etnikai közösség beilleszkedési folyamatáról – az integrálódás várható fokáról, az asszimiláció arányáról, tendenciáiról stb. – hiteles képet akarunk nyerni, az adott kisebbség vagy etnikai csoport társadalmi strukturális megoszlását, a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt helyét, arányát kell mindenekelőtt gondosan elemeznünk. Ha az elemzés alapján kapott eredményeket – az ún. „mátrixot" – összevetjük más nemzetek, kisebbségek, etnikai csoportok strukturális megoszlásával, az észlelt különbségek alapján megközelítő pontossággal fel tudjuk becsülni az „integrációs közösség" természetes szívóhatását.

A kisebbségek és etnikai csoportok tagjainak asszimilálódását tulajdonképpen az idézi elő, hogy az adott „integrációs közösségen" belül az egyéni fejlődési lehetőségek, mint például a magasabb képzettségi szint megszerzése, vegyes házasságok, jelentős társadalmi pozíciók és hivatali szerepek, mind egy új nyelvi kultúra elsajátítását feltételezik, s vele a nyelvi elkülönülés feladását, a nemzeti identitás jelentőségének nagymérvű csökkenését. Természetesen ezen belül nagyon fontos szerepet játszik az a körülmény, hogy az integrálódó egyén milyen szintről startol, és a „feltörekvés" lépcsőfokain meddig fűtik ambíciói. Sós Péter János az amerikai bevándoroltak integrálódásával és asszimilálódásával foglalkozva joggal hangsúlyozza ezeknek a szempontoknak a fontosságát. Helytelen és leegyszerűsítő az a szemlélet, írja, „hogy a nemzetiségi csoportok az amerikai társadalomba mint egészbe igyekeznek integrálódni. A gyakorlatban a társadalom mindig mint osztályok és rétegek rendszere jelenik meg, meghatározott történelmi-társadalmi viszonyokkal, érdekkapcsolatokkal, antagonisztikus és időleges ellentmondásokkal"[4]. A kivándorló első és legfőbb feladata, hogy az „új haza" társadalmi összefüggéseinek ebben a bonyolult rendszerében megtalálja az „őt megillető" helyet. A feltörekvés további lépcsőfokai, az ambíciók megvalósítása csak ezután következhet. Amit, mellesleg megjegyezve, az esetek többségében csak a második vagy a harmadik generációnak sikerül megvalósítani.

Már az alapvető helykeresés is konfliktusterhelt. És annál inkább az, minél nagyobb a különbség a bevándorló által választott – célul tűzött – új társadalmi szerep, és az otthoni volt „osztályhelyzet" között. Ami fordítva is áll: minél kisebb ez a különbség, az integrálódás annál könnyebb, konfliktusmentesebb, aminek arányában csökken az asszimilálódás kényszere is. Ezzel együtt azonban a kivándorlás is fokozatosan veszti értelmét, nincs ami igazán értelmet adjon a hely- és identitáscserének.

A bevándorlókhoz hasonlóan, bár más feltételek mellett és más körülmények között, a kisebbségben élők is keresik társadalmi helyüket és érvényesülési lehetőségeiket. Minthogy a társadalom egészéhez nem lehet integrálódni, az érvényesülési vágyakat a szűkebb környezethez kell igazítani, s rendszerint megfelelő korlátok közé kell szorítani. Ezek a korlátok azonban egy bizonyos határon túl kisebbségi helyzetben is értelmetlenné tehetik az integrációs törekvéseket.

A kivándorlók rendszerint osztályhelyzetüktől menekülnek, s ha az új hazá-

ban asszimilációra kényszerülnek, ennek ellenében társadalmi-anyagi helyzetüket tekintve jelentős *előrelépésre* tesznek szert. És ezt a körülményt különösképpen szem előtt kell tartanunk, ha az asszimilációról beszélünk, mert mindez érvényesnek látszik a diaszpórában és kisebbségben élőkre is. Az emberek hazát, nemzetet kizárólag annak a reményében cserélnek – vállalva az identitásváltás minden gyötrelmét –, hogy ezáltal előre léphetnek, a társadalmi hierarchiában előnyösebb helyzetbe kerülhetnek. Akiket ilyen ambíciók a reális esélyek híján, vagy más okok végett, nem fűtenek, azokat sem integrálni, sem asszimilálni nem lehet.

A természetes asszimiláció

Az integrálódás, majd ezt követően az asszimiláció a kivándorlóknál, diaszpórában élőknél, előnytelen helyzetű kisebbségi közösségeknél, előbb vagy utóbb bekövetkezik. Ha másként nem, illetve előbb nem, a generációk váltása révén. Az új környezetben született gyerekeknek, az ún. „második nemzedéknek" a környezetnyelv könnyebb elsajátításával, a jobb helyzetismerettel, s nem utolsósorban a szülők tőkegyarapításával, pártfogó erőfeszítésével megnő az esélyük, hogy a társadalmi hierarchiában feljebb kerüljenek, „feltörjenek", „karriert fussanak be". A szülők beilleszkedési problémái, kettős kötődése azonban még hátrányosan érinthetik ennek a generációnak az integrálódási és asszimilálódási törekvéseit. A harmadik generációnál azonban már ezek az akadályok, hátráltató körülmények a nemzettudat utolsó nyomaival együtt megszűnnek, eltűnnek. A sikeres „feltörés", az „osztálycsere" ára, bármelyik nemzedéknél következzék is ez be, a nemzeti identitástudat elvesztése. Az új, előnyösebb (vagy annak vélt) társadalmi szerephelyzet és környezet feltételezi, megkívánja az új sorsközösséggel vállalt azonosságtudatot is.

A beilleszkedés és asszimilálódás folyamata a valóságban természetesen korántsem ilyen egyszerű, s nem is törvényszerű. Az „aranytarisznya" és a „nagy karrier" mítosza, ami annyi helyzetével elégedetlen ember kezébe adott, és ad ma is vándorbotot, meglehetősen ritkán realizálódik. Gyakran a második, sőt harmadik generáció is megreked ugyanabban az átmenetinek tekintett társadalmi szerephelyzetben, ami a szülőknek jutott osztályrészül kitelepülésükkor. A megrekedtség, a sikertelenség tükröződik a hajdani szülőföldhöz, anyanyelvhez, szokásokhoz való ragaszkodás tartósabb voltában. Sőt, az elégedetlenség, a csalódottság akár visszájára is fordíthatja a szülők, vagy nagyszülők identitásváltásra irányuló törekvéseit, ami néha a szülőföld, és a már csaknem teljesen elfelejtett anyanyelv iránti fokozódó érdeklődésben nyilvánul meg.

Az asszimiláció, még ha önként vállalt is, bizonyos értelemben mindig valamilyen kényszerhelyzet következménye. Azért kerül rá sor, mert adott körülmények között sokan úgy találják, hogy „előrehaladásra", sikeresebb életre, boldogulásra csak így nyílik lehetőség. Akár helyt adunk a maguknak jobb sorsot álmodó emberek ilyen irányú törekvéseinek, akár nem, mindenképpen bonyolult kérdéssel állunk szemben.

Ha abból indulunk ki, hogy minden embernek joga van saját sorsa felől dön-

teni, s hátrányos helyzetének feladása jogos és ésszerű minden ember részéről, az asszimilációra mint jobb sorslehetőségre kell tekintenünk. S minthogy önként vállalt lépésről van szó, az asszimiláció spontán és természetes folyamatnak tűnik. Ez a gondolatsor azonban kelepcét állít. Ha ugyanis az asszimilációról mint spontán, természetes folyamatról beszélünk, értelemszerűen helyt adunk az asszimilációt kiváltó és serkentő tényezőknek, nemcsak a társadalmi egyenlőtlenségnek, hanem a kisebbségek beolvasztására irányuló politikának is. A kizárólag az egyén döntési szabadságára apelláló nézőpontból ugyanis részletkérdés, hogy a hátrányos társadalmi, gazdasági helyzet, s más kötöttségek a kisebbségi közösségeket, etnikai csoportokat arányukban hogyan és miként érintik.

A társadalmi, gazdasági helyzet mellett számos más tényező is szerepet játszik a nemzeti identitástudat megőrzésében vagy elvesztésében. Többek között a nagyságrend, a településmód, a kulturális szint, migráció, munkalehetőség stb. A gyér létszám, szétszórtság, elvándorlás az asszimilálódást erősíti, míg relatíve magas létszám és koncentrálódás mellett az etnikai közösségek tovább megőrizhetik nemzeti identitásukat. Feltéve, ha az önérvényesítésnek és előrehaladásnak más akadályai nincsenek. Azon akadályokra gondolunk itt elsődlegesen, amelyek az adott ország társadalmi-politikai viszonyainak, nemzetiségi politikájának a függvényeként jelentkeznek. Legjobban talán a nyelvi egyenjogúság példáján, pontosabban a nyelvi egyenjogúság hiányán lehetne legjobban érzékeltetni ezeknek az akadályoknak a mibenlétét.

Vegyes lakosságú környezetben, ahol bizonyos munkakörök betöltése az „államnyelv", vagy hivatalos nyelv ismeretéhez kötött, s ahol ugyanakkor az anyanyelv alkalomszerű használata noha megengedett, inkább hátrányt semmint előnyt jelent, az asszimiláció veszélye nagyobb. És mivel a nyelvi egyenjogúság hiánya a közép- és felsőfokú iskolai végzettség révén hivatalokba kerülő tisztviselőket, értelmiségieket, politikai káderekет stb. érinti elsődlegesen, az etnikai csoport vagy kisebbségi közösség belső struktúrájában arányeltolódások lépnek fel: a közügyek intézéséhez szükséges és a tudatformálás szempontjából nélkülözhetetlen rétegek a nyelvi követelmények miatt asszimilálódnak, kiesnek az etnikai közösségből, s hiányuk megnehezíti más rétegek helyzetét és megmaradási esélyeit is. Az ilyen torzulásoknak az „államnyelv" (hivatalos nyelv) megszüntetésével és a környezetnyelv *kölcsönös ismeretének* követelményével lehet elejét venni. Mivel ez a követelmény vagy akár egy ilyen jellegű politikai irányelv, vegyes lakosságú környezetben egymás nyelvének elsajátítására serkent, az asszimilációs folyamatot mérsékeli, mindenképpen csökkenti annak kényszerjellegét.

Ha az asszimilációról mint az egyéni elhatározás következményéről, a személyi boldogulás sajátos feltételéről beszélünk, megválaszolásra vár egy fontos pszichológiai vonatkozású kérdés: Vajon miben különböznek az asszimilációra *hajló* személyek azoktól, akik – bár hasonlóan nehéz körülmények között élnek – nem adják fel (könnyen) identitásukat? Mi a magyarázata annak, hogy míg egyesek kezébe az „aranytarisznya" vágya vándorbotot ad, mások, bár reménytelennek látszó sorsuk miatt éppúgy frusztrálódnak, mégis maradnak? Nevezhetjük-e a szülőföldhöz, nemzethez való ragaszkodást „etikusabb" magatartásnak, mint amazt?

A válasz, a magyarázat természetesen aligha lehet erkölcsi-etikai vonatkozású, jóllehet – mint mondottuk – a referenciális csoport részéről a kérdés ilyennemű felvetésének is van jogossága. A pszichológia szerint mindenekelőtt az ember személyi kapcsolatai, érzelmi kötődései azok, amelyek e kérdésekre válasszal szolgálhatnak. A vándorló munkások, az örökösen költözésben levő családok, a szerencsét próbáló kivándorlók, vendégmunkások, beházasodók, vagyis mindazok, akik az asszimilálódás lehetőségével, veszélyével számolnak, zömükben helyüket nem lelő, társadalmi környezetükbe gyengén integrálódott emberekből verbuválódnak. Azok szánják rá magukat elsőként társadalmi szerephelyzetük és identitásuk feladására, a hallatlan erőpróbát igénylő áthasonulásra, akik a döntő lépésüket megelőzően is konfliktushelyzetben voltak, gyökértelennek érezték magukat.

A társadalmi élet sajátosságainál fogva, jelenleg mint mondottuk, az anyagi javak, a társadalmi presztízs (hírnév), és a hatalomból való részesedés az egyéni ambíciók legfőbb mozgatórugói. A legfőbb, de nem legfontosabb mozgatórugók. Legfontosabb szükségletünk a másik ember, s egy közösség, ami befogad, s ami azonosságtudatunk alapjául szolgál. Így van ez akkor is, ha sok esetben hiányzik az erre vonatkozó belátásunk. A mély érzelmi kötődések, gazdag emberi kapcsolatok amilyen megerősítést jelentenek identitásunk szempontjából, olyan megtartó erővel bírnak valamely közösségünk számára. Csak érzelmi kötődéseink fellazulásával, interperszonális helyzetünk bizonytalanná válásával kerülnek igazán előtérbe más, a sebzettséget és gyökértelenné válást kompenzáló ambíciók, mint amilyen a hírnévre, hatalomra való törekvés, mások anyagi javakban mutatkozó „lekörözése" stb. Az önmegtagadáshoz, áthasonuláshoz vezető lépések akkor történnek meg, amikor személyi kapcsolataink hálója már nem bírja el a szociális gondokból, távlattalanságból, s egyéb konfliktusainkból fakadó megterhelést.

Semmiképpen sem szeretnénk a munkanélküliségnek, a nyomor előli menekvésnek, a szakmai érvényesülési igénynek az asszimilációban játszott szerepét csökkenteni. Látnunk kell viszont az asszimilációs folyamatnak ezt a másik, *közösségi* vonatkozását is. Nevezetesen, hogy a közösségi élet jellegétől függően az asszimilációval szemben igen erős hatások érvényesülhetnek még hátrányos társadalmi-gazdasági helyzet mellett is. Az emberi kapcsolatoknak, érzelmi kötődéseknek azok az anyagiakban, presztízsben kifejezhetetlen és megfizethetetlen értékei ezek, amelyek vitális fontosságúak az ember számára, s amelyek még a legszegényebb, legelmaradottabb környezetben is az idegen országok és népek magasabb életszínvonalat, nagyobb érvényesülési lehetőséget és több szabadságot ígérő elszívó hatásával szemben versenyképes semlegesítő erőt jelentenek. Ha ez nem így volna, ha az emberek nem ragaszkodnának övéikhez, népükhöz és szülőföldjükhöz, a nagy „egységesülési folyamat", amit a nagy vizionáriusok a világtörténelem majdani nagy győzedelmeként előlegeztek meg számunkra, már réges-régen végbement volna a föld egészén. Családjukat, rokonaikat, barátaikat, szomszédaikat, szülőföldjüket, népüket azok tudják nagyobb fájdalom nélkül elhagyni, akik számára ezek a kötődések csak formális jellegűek, érzelmileg nem sokat jelentenek, vagy éppenséggel terhesek. Kapcsolatait, érzelmi kötődéseit az ember, normális körülmények között, ép-

pen olyan nehezen adja fel, mint amilyen képtelenség volna mondjuk elvárni azt, hogy a szegényebb sorsú gyerekek a gondtalanabb élet reményében szüleiktől jól szituált családokhoz szökjenek.[5]

A kivándorlók helyzetét tulajdonképpen a legjobban az nehezíti meg, hogy a családjukhoz, barátaikhoz, munkatársaikhoz, szűkebb és tágabb környezetükhöz való érzelmi kötődések híján úgyszólván menni kényszerülnek, ugyanakkor az új haza, az új társadalmi közeg, amibe kerülnek, az életszínvonalban bekövetkező kedvező változások ellenére ezeket a kötődési lehetőségeket késve, és csak ritkán kínálják fel. A várható csalódások szempontjából egyre megy, hogy a kint élő rokonok „biztató", „dicsekvő" levelei, egy „futó nyári kaland", vagy az egyetlennek és ellenállhatatlannak érzett szerelem következtében szakad el valaki szülő-nevelő közösségétől. Az érzelmek hamar elmúlnak, az ábrándok hamar szertefoszlanak. És miután a korábbi közösségből kirángató véznácska szál elszakad, az „eltépett" korábbi érzelmi szálakról kiderülhet, hogy elszakíthatatlanok. Ha a sorsával elégedetlen, vállalkozó szellemű ember elrugaszkodási kísérleteinek engednek is, később, az elszenvedett sérelmek, kudarcok hatására a személyiség mélyrétegeiben megfeszülnek, s erősebben kötnek, mint valaha is. Az emberi sorsszerveződés paradoxonjai közé tartozik, hogy olykor épp egy idegen országban, vagy vegyes házasságban töltött évek kellenek ahhoz, hogy a „gyökerek" keresése fontossá váljék és a nemzeti identitás megizmosodjon. Ilyesmi számtalanszor előfordul. Tegyük mindjárt hozzá: nem ez az általános, nem ez a tipikus. A kivándorlók asszimilálódása, a szórványok eltűnése, a kisebbségek lassú eróziója, beolvadása, mint már mondottuk, hosszabb távon elkerülhetetlennek látszó folyamat. Bizonyos határok között a nemzetek természetes „anyagcseréjének" tekinthetnénk ezt a folyamatot, ami mindig megvolt a múltban, s amivel nyilván számolni kell ezután is.

A nemzeteknek ez a természetesnek mondott „anyagcseréje" azonban, még ha nem serkenti semmi is ezt a folyamatot, az érintett emberek szempontjából nem tekinthető természetesnek, még kevésbé fájdalommentesnek. Hiszen amiről szó van, az az azonosságtudat hosszabb-rövidebb ideig tartó *zavara,* ami például vegyes házasságok esetében a házastársak közti nyelvi-kulturális vitákban, a szokások és szerepek ütközésében, egyeztetésében jut közvetlen formában kifejezésre. Ezek a konfliktusok pedig természetüknél fogva ismételten felszínre hozzák a régi beidegzéseket, irritálják, felsebzik az asszimilálódó egyén egyre bizonytalanabb énképét és azonosságérzését.

Nagyon komplex jelenséggel állunk itt szemben. A nemzeti identitásválság ugyanis szoros kölcsönhatásban van a személyiség válságával, a személyiség válsága a házasság válságával, a házasság válsága pedig a beilleszkedő egyén társadalmi kapcsolatainak – társadalmi integrációs törekvéseinek – a válságával. A nemzeti identitásválság így egyszerre és egyidőben jelenti a személyiség társas kapcsolatainak válságát, szerepzavarát és társadalmi talajvesztettségét. Ebből kifolyólag a házasság krízise vegyes házasságok esetén – és bennünket itt az asszimiláció jelensége kapcsán kizárólag csak a vegyes házasságok érdekelnek – a személyiséget sokkal mélyebb és szélesebb dimenzióiban érinti, mint egyébként. Talán a különböző társadalmi rétegekből származó házastársak helyzetéhez lehetne e szempontból a vegyes házasságokat hasonlítani, amennyiben a há-

zastársi konfliktusok mélyén ez esetben is sokkal több minden rejlik, mint amit az érintett felek tudatosítanak és hitük szerint megélnek.

Vegyes házasságok révén az asszimiláció, mivel nemcsak a házastárs, hanem annak a szülei, testvérei, rokonai, ismerősei, valamint a közös barátok és ismerősök, mind a „meggyökeresedés" lehetőségét jelentik, általában könnyűnek látszik és sikeresnek ígérkezik. Csakhogy a családi élet mindjárt a kezdet-kezdetén kritikussá válhat. Az együttélés első időszakában ugyanis, amikor az alapvető szerepek, szabályok kimunkálása folyik a házastársak között, s már megjelenik a hatalmi viszonyok erőharca, a családon belül használatos nyelv kérdésének eldöntése – már amennyiben ez a kérdés egyáltalán felmerülhet –, a házastársak egyikét rendszerint előnyösebb helyzetbe juttatja. Az etnikai közösséget elhagyni készülő, nyelvének feladásával már fél lábbal kilépő fél, azt követően, hogy a gyerekek iskolába kerülésével a *domináns nyelv* kérdése végérvényesen eldől, jelentős hátrányba kerül. Evégett más dolgokba akaszkodva általában a házastársi kapcsolat részleges újraértékelését igényli, amit viszont a másik – a domináns pozícióban levő – fél él meg sérelmesnek. Az elmélyülő házassági krízis egyik lehetséges kimenetele a válás, ami az asszimilálódás útját járó egyén énképét fenyegető teljes identitászavar veszélyének elhárítása végett a korábbi identitás visszaállását és felerősödését vonhatja magával. A válás – és vele a beilleszkedési kudarc vállalása – azonban annyi áldozatvállalás után már aligha lehet cél. Ezért, ha további kompromisszumok árán is, de rendszerint létrejön egy új „egyensúlyi helyzet" a domináns pozíciójú „gondozó", és a beilleszkedő, alkalmazkodó szerephelyzetek köré szerveződve. Ez a látszategyensúly sajátos konfliktushelyzetet tart fenn, mely helyzetben mindkét fél – nemzettudatának (szellemi-kulturális örökségének) megőrzése érdekében folyamatosan önigazolásra kényszerül. Ugyanakkor a választott élettárssal való „mi-tudat" ápolása, a házasság erősítése, a harmonikus együttélés igénye, mindkét házastársat jelentős önfeladásra kényszeríti. Korántsem egyenlő mértékben. A vesztes fél, a „békesség" kedvéért, utóbb feladja nemzeti identitását, s nyelvének háttérbe szorulása után szokásait, kultúráját is halványulni engedi.

Nem feltétlenül szükséges azonban a származást, az etnikai hovatartozást, vagy a vallási közösséget megtagadni. Lehet – főként többnemzetiségű környezetben – egy ideig *kettős identitással* élni. Valójában a kettős identitást is olyan kompromisszumos megoldásnak kell tekintenünk, ami a konfliktusok folytonos kiújulásával fenyeget. Ily módon jönnek létre az olyan egymást „fogva-tartó" helyzetek, amelyek eredményeként *mindkét* házastárs nemzeti identitása feladására kényszerül. Saját korábbi nemzeti identitásuk helyett valamilyen „semleges", lehetőleg valamilyen „nemzetek fölött álló" identitáskeretet keresnek. Az ilyen „nemzetek fölött álló" identitáskeretek vállalása, minthogy politikai frazeológiánál nem egyebek, a család gyökértelenné válásának ideológiai szentesítését jelentik és egy lassú akulturálódási folyamat kezdetét.

Ezzel közelről sem merítettük még ki a vegyes házasságokban zajló sajátos interakciók problémakörét. Nem is volt ez a célunk. Példáinkkal csak arra szerettünk volna rávilágítani, hogy a nemzeti hovatartozásra vonatkozó statisztikai adatok változásai mögött milyen súlyos emberi próbatételt jelentő konfliktusok zajlanak le.

A bevándorlók első nemzedékénél, ha mindkét szülő azonos nemzetiségű, az identitásváltás sohasem megy végbe ténylegesen. Legfeljebb a második nemzedéknél, feltéve, hogy a létrejövő vegyes házasságok fellazítják, lerombolják a szülők által beszélt nyelv érzelmi, tudati kereteit. A tapasztalat az, hogy csak a vegyes házasságokban született nemzedék képes igazán valamilyen új nemzeti identitáskeretet biztonsággal magáénak vallani. Az asszimiláció rögös útját járva még ilyen esetekben is sokszor válságba kerül a család. A szülők, annak ellenére, hogy nagy áldozatokat vállalva megküzdenek a befogadó ország nyelvének elsajátításáért, nem tudnak, és sokszor nem is akarnak megszabadulni nemzeti azonosságuktól. Gyermekeik viszont, mivel minden lehetséges módon szeretnének feljebb jutni a társadalmi ranglétrán, amerikaibbak szeretnének lenni az amerikaiaknál, németebbek a németeknél. Az anyanyelvi műveltség elhanyagolása és az ezzel kapcsolatos érdektelenségük kinyilvánítása mellett más módon így igyekeznek elkülönülni szüleiktől, azok szokásaitól, hagyományaitól, érzelem- és gondolatvilágától. Más lesz a viselkedésük, ízlésük, beszédmodoruk, öltözködésük. Menekülnek a „gettó"-ból, etnikai közösségükből. Megtagadják származásukat, ha úgy érzik, hogy az rájuk rossz fényt vethet, s amennyiben házasságuk révén sikerül a befogadó ország, vagy többségi nép nyelvét és kultúráját elsajátítaniuk, előttük az út a végleges és teljes beolvadáshoz.

Az erőszakos asszimiláció

Az ún. önkéntes vagy természetes asszimilációval szemben az *erőszakos asszimiláció* valamely adott államrendszer tudatos és módszeres törekvése a kisebbségek etnikai jellegének felszámolására. Az erőszakos asszimiláció célja a homogén nemzeti állam létrehozása. A homogén állam megteremtésének, illetve az elnemzetietlenítésnek az asszimiláción kívül számos más formája és technikája ismeretes még a *migrációs folyamatok* serkentésétől, az *erőszakos kitelepítésen* át a *fizikai megsemmisítésig.* A történelem mindegyik változatra kínál példát. Ma az erőszakos elnemzetietlenítésnek a durvább és erőszakos formái csak szélsőséges esetekben fordulnak elő. A nemzetközi közvélemény részéről már a nyílt asszimilációs politika is elutasításra talál. Az erőszakos asszimiláció helyett ezért az asszimiláció burkoltabb formái honosodtak meg a gyakorlatban, amelyekre egyébként a „társadalmi fejlődés", a „gazdasági racionalitás", az „iskolák összevonása", a „közgazdaság átszervezése", a „településstruktúra ésszerűsítése" stb. révén tág lehetőséget kínál.

A beolvasztási technikák tökéletesedése, mind rejtettebb volta ellenére az erőszakos asszimiláció a népirtás „civilizált" formája maradt, ezért – amiként azt Joó Rudolf írja – a kisebbségtudományi szakirodalom *kulturális genocidiumnak,* vagy *etnocidiumnak* is nevezi[6].

Nem szerencsésebb körülmény a kisebbségek számára az sem, ha a fasiszta, rasszista sajátosságokat rejtő politika az asszimilációhoz való jog megtagadásával a nemzet tisztaságának megóvására törekszik. Az ilyen *szegregációs* politika a kisebbségi közösségek elkülönítésére, izolálására, alárendelt helyzetben

való tartására törekszik. A szegregációs politika, bár ellentéte az asszimilációnak, éppen olyan jogsértő mint amaz.

Az erőszakos asszimiláció, a nemzeti identitás feladását serkentő jogi és politikai intézkedések, kiegészülve bizonyos pszichológiai tényezőkkel, a kisebbségek létszámának drasztikus csökkenéséhez vezethetnek. A nemzeti identitásváltás erőszakos, különösképpen a gyors és látványos formái mögött nem mindig áll *tényleges* és mélyreható identitásváltás. Pszichológiai szempontból ezért meg kell különböztetnünk a *tényleges* és a *fiktív* asszimilációt. Ez utóbbi esetben egyszerűen csak arról van szó, hogy politikai meggondolásból vagy taktikai okokból – a gyorsabb előmenetel érdekében vagy a hátrányos megkülönböztetések és zaklatások elkerülése végett – névlegesen sokan a valós helyett más nemzeti hovatartozást jelölnek meg sajátjukként. Ez az átvedlés azonban csak formális, olyasmi, mint az alkalmazkodó viselkedés más helyzetekben is tapasztalható kettőssége. Magyarán, egyszerű színlelés az egész. A körülmények megváltozásával, az egyenjogúságért folyó harc térhódításával nagyszámú „lemorzsolódott", régen asszimilálódottnak vélt ember körül vissza eredeti etnikumához.

Az erőszakos asszimilációval kapcsolatban érdekes sajátosságnak tűnik, hogy nem minden kisebbség mutat azonos hajlandóságot nemzeti azonosságának feladására. Vannak etnikumok, amelyek szívósabban ellenállnak a rájuk nehezedő nyomásnak, míg mások nyitottabbak a változásra, könnyebben hajlanak a beolvadásra. E titkok kulcsát sokan keresik nemzetkarakterológiai vonásokban. Sokkal valószínűbb azonban e különbség kapcsán az etnikai csoportok és a többségi nemzet nyelvi, kulturális hasonlóságaiból és eltéréseiből fakadó könnyebb, illetva nehezebb beilleszkedésre gondolnunk. Más szóval a társadalmi felemelkedés és érvényesülés különböző esélyeiben kell a magyarázatot keresnünk. Eme körülmények folytán az asszimiláció olykor drasztikus méreteket ölthet akkor is, ha a kisebbségek nincsenek különösebb politikai-ideológiai nyomásnak, beolvasztási törekvésnek kitéve.

Nem nehéz elképzelnünk, hogy milyen méretű az asszimiláció azokban az országokban, amelyekben a többségi nemzettel való nyelvi, kulturális hasonlóság mellett politikai-ideológiai nyomás nehezedik a nemzeti kisebbségekre vagy kisebb létszámú népekre. Példaként hivatkozhatnánk J. V. Bromlej akadémikus adataira, amelyek szerint az Ukrajnán kívül élő ukránok száma tíz év alatt (1929–39 között) *egyharmadával* csökkent[7]. Összehasonlításként megemlíthetjük, hogy Jugoszláviában mintegy 10 százalékos a nemzetiségek létszámcsökkenése tízévente.

A létszámcsökkenés valós méreteit nagyon nehéz pontosan megítélni. A hivatalosan közzétett statisztikai adatok nem feltétlenül megbízhatóak e téren. Különösen ott, ahol a „nemzeti kérdés" politikai irányvonalával összhangban alig titkolt célkitűzés a kisebbségek, etnikumok eltörlése. Közvetve a létszámcsökkenést szolgálja az államnyelv használatára vonatkozó törvény is, amennyiben a hivatalokat betöltő kisebbségiek, ha már az államnyelvet több-kevesebb sikerrel elsajátították, nem érzik szükségét annak, hogy ragaszkodjanak anyanyelvükhöz. Néhol, az államnyelv megkövetelése mellett törvényt hoznak az etnikai tudatot tápláló, fönntartó vallás betiltásáról vagy a vallásgyakorlat

megszigorításáról, esetleg újabb dekrétumokkal a kisebbségieket a többségi nemzet igénye szerinti névváltozásra kötelezik. Ezeknek a rendeleteknek az értelmében a neveket és vezetékneveket úgy kell megválasztani, hogy azok „politikai és eszmei szempontból" megfelelőek legyenek, azaz, amelyek révén a kisebbségiek formálisan is az államnemzethez kötődnek. Ezeknek és más intézkedéseknek, beleértve a „nacionalizmus" vádja alapján kimondott sokévi börtönbüntetést vagy kifejezett ellenállás esetén a halálbüntetéseket, az a céljuk, hogy a kisebbségieket rákényszerítsék nemzeti identitásuk feladására vagy legalábbis névleges megtagadására. Ez az önmegtagadás szinte hazafiúi kötelessége mindazoknak, akik nemzetiségük révén hamar „ellenségnek" vannak kikiáltva a homogén nemzetállamról álmodozók részéről. A nyomásgyakorlásnak ezek a formái, sajnos, jól ismertek, s még csak azzal sem áltathatjuk magunkat, hogy a kapitalizmus termékei lennének.

A nemzeti kérdés egyik jelentős kutatója, Guy Héraud francia jogász-szociológus, az erőszakos asszimiláció következő változatait írja le[8].

– *Gazdasági asszimiláció:* A kormány beruházási politikájával növelheti vagy csökkentheti az egyenlőségeket az uralkodó nemzet gazdasága és az alárendelt helyzetű nép között. Ha asszimilációs politikát folytat, mindenképpen az előbbit teszi, azaz növeli az egyenlőtlenséget, s vele az uralkodó nemzet asszimiláló hatását. Ha viszont a kisebbség lakta terület az országos átlagnál fejlettebb, ebben az esetben a hatalom jövedelemelvonással, tőkeátömlesztéssel igyekszik a kisebbség gazdasági erejét – és ezáltal politikai, kulturális státusát – csökkenteni.

– *Társadalmi asszimiláció.* Az államnyelv kötelező tételével, illetve a nyelvi-kulturális elnyomás révén a kisebbségiek csak a többségi nemzet nyelvének és kultúrájának a tökéletes elsajátítása révén érvényesülhetnek. Ez a kívánalom gyakorlatilag az értelmiség intenzív asszimilációjával és a magasabb iskolai végzettségű személyek részarányának fokozatos csökkenésével jár együtt, ami a kisebbségi közösséget torz szerkezetűvé és perspektívátlanná teszi.

– *Demográfiai asszimiláció.* Megfelelő munkalehetőségek híján a kisebbségek migrációra, kivándorlásra kényszerülnek. A központi döntések sok esetben nemcsak hogy nem veszik figyelembe a kisebbségi területek érdekeit, hanem tudatosan szétszórásukra, szakembereik, értelmiségük elvonására irányulnak, s olyan látszatot teremtenek, hogy bővítik a kisebbségek mozgáskörét, bevonják őket az ország vérkeringésébe, valójában a népesség, a szaporodás drasztikus csökkenését idézik elő. A többségi-kisebbségi házasságok szorgalmazása (például a vegyes házasságban élő kisebbségieket megbízhatóbbaknak, lojálisabbaknak tartva) szintén a demográfiai asszimiláció hatékony fegyvere lehet.

– *Területi-adminisztratív asszimiláció.* Az elnemzetietlenítés első lépése, s annak is legkezdetlegesebb és legbrutálisabb módja a nemzeti önrendelkezési jog megtagadása. A nemzeti önrendelkezést szorgalmazó erők likvidálásával, a nemzetiségi területek autonómiájának csökkentésével a központi hatalmak igyekszenek a kisebbségek mozgáskörét leszűkíteni. A kül- és belpolitikai eseményeket ürügyül használva igyekeznek az autonómiát formálissá tenni vagy fölszámolni. Guy Héraud szerint ilyen sorsra jutott például a dél-tiroli autonó-

mia. Miután az uralkodó nemzet a meghódítandó nép függetlenségét, állami szuverenitását megdönti, első lépésként a kisebbség államon belüli politikai, gazdasági autonómiájának a felszámolására törekszik, s csak ezt követően fog a nemzeti különállás nyelvi-kulturális jegyeinek a megsemmisítéséhez. Vagyis az erőszakos beolvasztási folyamat során a nemzeti önrendelkezési mozgalmak történetének *fordítottja* játszódik le [9].

– *Politikai asszimiláció:* Nyelvileg heterogén környezetben a többségi választói elv alkalmazása – a kisebbségeket védő különleges jogok nélkül – a kisebbségekre nézve általában hátrányos, mert létszámbeli okoknál fogva nem képesek saját érdekeik megvédésére. Az így hozott döntések, bár a demokratikus többségi elv alkalmazásával születnek, valójában antidemokratikusak és hátrányosak a kisebbségre nézve. Nyomasztóbb gondot jelent ennél a hatalom részéről a politikai lojalitás követelménye, ami a haza (voltaképpen az adott hatalom) melletti hűség jeleként a kisebbségek nemzeti identitásának feladását követeli meg. Minél elidegenedettebb a politikai hatalom a társadalom egészétől, annál inkább fennáll a nemzetiségek és etnikai csoportok nemzeti önmegtagadásának követelménye az államapparátus részéről.

– *A környezeti asszimiláció:* Annak érdekében, hogy a nemzetiségi lakosság ne érezze sajátjának környezetét és szülőföldjét, gyakran kerül sor a települések nemzeti jellegének, múltbeli emlékeinek megszüntetésére. Ennek érdekében a helyi jelleg kidomborítása helyett az új építészeti, településfejlesztési törekvésekben olyan elgondolások válnak uralkodóvá, amelyek nem tulajdonítanak fontosságot azoknak az építészeti és népművészeti stílusjegyeknek, amelyek a nemzetiségek lakta körzeteket, településeket az ország részétől külsőleg is megkülönböztetik.

– *Nyelvi-kulturális asszimiláció:* Ha az anyanyelv közéleti használata nincs biztosítva a kisebbségek számára, ha a közigazgatásban, hadseregben, iskolában, sajtóban kötelezővé válik az államnyelv használata, a többségi nemzet nyelvével együtt kultúráját, gondolkodásmódját is közvetíti a kisebbségek számára. A nemzetiségi nyelvű feliratok – város- és utcanevek – felszámolása, a névhasználat „szabályozása" (a névhasználati jog korlátozása), a nemzetiségi művelődés lehetőségeinek leszűkítése a folklórra, népművészetre, a kisebbség kulturális elszigetelése anyanemzetétől stb., mind az asszimilációs politika hatékony fegyveréül szolgálhat.

– *Tudati (pszichológiai) asszimiláció:* A kisebbbségek elidegenítése saját nemzeti történetüktől, a kisebbségi sorshoz vezető történelmi események sajátos értelmezése, az anyanemzet történelmi „vétkei" miatti *bűntudat* kiépítése a kisebbségek nemzeti azonosságtudatát igen érzékenyen érinti. A hiányos, bizonytalan történelmi tudat, a többségi nemzettel szemben érzett – a nemzeti azonosságtudat erőszakos megváltoztatására irányuló politika eredményeként létrejövő – szorongás, vétkesség-érzés és szégyenérzet, az anyanyelv és kulturális hagyományok feladását sietteti. A siettetett és kényszerűvé tett asszimiláció következtében a kisebbségek lakta területeken az identitászavarok sokféle formája mellett bizonyos deviáns jelenségek (pszichopatológiai tünetek) halmozódása figyelhető meg.

Az erőszakos asszimiláció fentebb körvonalazott formái és változatai nem

egyforma súllyal nehezednek a különböző országokban élő etnikumokra, kisebbségekre. Az egyes államrendszerek politikai-jogi rendelkezései és intézményei, a polgári demokratikus hagyományok jellege, a történelmi örökség, a kisebbségi közösségek társadalmi, gazdasági, fejlettségi szintje, s nem utolsósorban a nemzetközi tényezők, igen különbözővé tehetik a kisebbségben élők helyzetét. Ott, ahol a legfontosabb asszimilációs technikák együtt vannak jelen, a kisebbségek helyzetében drámai változások mennek végbe: hamar elvesztik jogi-területi önállóságukat, kopásnak indul nyelvük, kultúrájuk, strukturális aránytalanságok lépnek fel, s rövid idő múltán nyomát sem találni számos fontos nemzetiségi jellemzőnek.

Az utóbbi egy-két évtizedben felerősödő kisebbségi mozgalmak, amelyek a nemzeti identitáskeresésük révén szinte lázba hozták az egész világot, bizonyos jelek szerint mérsékelni fogják a nagy nemzeti közösségek asszimilációs erejét, s ugyanakkor számos helyen türelmetlenséget váltanak ki a kisebbségekkel szemben.

Néhány évtizeddel ezelőtt még mindenki számára úgy tűnt, hogy szomorú önáltatás volna a kivándoroltak nemzetiségi identitástudatát megőrizni. E téren azonban előre nem látott változások történtek még a nemzetek „olvasztótégelyében", az Egyesült Államokban is. Az „olvasztótégely-elmélet", a nemzeti identitáskeresés váratlan felerősödése következtében mára népszerűtlenné vált és eltűnt. A mai korszerű álláspont a „kulturális pluralizmus", a sokszínű kultúra egymás mellett élése, egymás gazdagítása a méltányos kölcsönösség jegyében.

A szemléletváltás, a nemzetiségi politika megváltozása nemcsak a társadalmi demokratizálódási folyamatok eredménye. Sokkal inkább arról van szó, hogy a „nagy lehetőségek" országában a gyors önkéntes asszimilációt serkentő tartalékok kimerülőben vannak. A társadalmi rétegváltásra, a látványos felemelkedésre, előrehaladásra a bevándorlóknak mind kevesebb esélyük van. És ezt az esélyt lényegesen a nemzettudat feladása sem javítja. Ez a magyarázata annak, hogy a mai ifjú nemzedéknél, annál, amelyről a korábbi események lineáris meghosszabbítása révén sokan feltételezték, hogy teljességgel be fog olvadni az új hazába, nos, e nemzedéknél felerősödőben van a „gyökerek keresése", a szülők és nagyszülők nemzeti identitásának a felülvizsgálása. A különböző bevándorlók körében egyre többen fordulnak szüleik, nagyszüleik nyelvi-kulturális sajátosságai felé. „Olasz, német, lengyel és magyar származású amerikaiak, akiknek már szülei is itt születtek, nagy hévvel vetik rá magukat az óhaza történelmére, nyelvére" – írja e jelenségről Ivan Sanders[10].

A háborút követő negyven év alatt a társadalmi mobilizáció lehetőségei nemcsak az Egyesült Államokban, a nyugat-európai országokban is jórészt kimerültek. A még munkaképes idősebb generáció egyszerűen eltorlaszolja az előrehaladás útját a fiatalabb nemzedékek előtt, s a természetes halandóság az érvényesülési folyamatot végtelenül lelassítja, ami az identitásváltást érthetően nem sietteti. A háborút követő nemzedékek még más lehetőségekkel startoltak: a társadalmi hierarchiában nagy „rések" voltak, szabad státusok kínálták magukat, a bevándorlók jelentős hányadára magas társadalmi presztízzsel járó munkakörök vártak. Ma más a helyzet. A bevándorlók, „vendégmunkások"

rendre már a „piramis" lábánál megtorpannak. Olyan munkakörök betöltésére kell korlátozniuk ambícióikat, amelyeket a befogadó ország népessége „presztízs alattinak" tart a maga szempontjából. A „piramis" lábánál megtorpanó, alacsony társadalmi megbecsüléssel rendelkező nemzedék bajban van nemzeti identitásával. Gyökértelenségét, kudarcait, kisemmizettség-érzését a származásával próbálja kompenzálni. A közösségkeresés igénye, a származás kihangsúlyozása, a nemzeti érzés felízzása ugyanakkor nem mentes a naiv romantikától. Az etnikai öntudatra ébredés kísérőjelenségeként így sok helyen felüti fejét a bezárkózás, a provincializmus és nem utolsósorban a más etnikumokkal szembeni fellépés.

Még inkább kimerülőben vannak a természetes asszimiláció erőtartalékai a szocialista országokban. Az elmélyülő társadalmi, gazdasági és politikai válság drámai formában kiélezte a nemzeti ellentéteket és számos helyen a kisebbségeket sújtó intézkedések sorához vezetett. Tekintettel arra a körülményre, hogy a szocializmus koncepciója nem csupán a tulajdonformák tekintetében ígért lényeges változást a polgári társadalmakhoz képest, hanem faji, nemzeti, nemzetiségi ellentétek feloldása terén is, a különböző etnikumok, népcsoportok, nemzetiségek, és „nemzetállamok" között kiéleződő feszültségek megkerülhetetlenné teszik az ún. „lenini nemzetiségpolitika" újraértékelését. Annál inkább, mivel a „lenini nemzetiségpolitika" alapjául szolgáló ideálképből, tehát mindabból a jóból, amit ez az ideálkép tartalmazott, szinte semmi sem valósult meg a gyakorlatban.

Rezime

Prilagođavanje, integracija, asimilacija

Integracija različitih naroda, narodnosti i etničkih grupa u okviru jedne države, njihov život unutar jedne zemlje u dužem periodu, neizbežno vodi ka stvaranju tzv. interetničkih odnosa, ka interakciji nacionalnih kultura, primetnom približavanju osobenosti svesti, kulture i jezika raznih naroda. U zavisnosti od obima preuzimanja jezičkih i kulturnih osobenosti odn. od uvažavanja principa uzajamnosti mogu da nastanu raznoliki oblici integracionih procesa. Stvara se specifična situacija ukoliko zbližavanje i integracija naroda ne ostaje prirodan proces već ga pokušava ubrzati i na njega delovati neka subjektivna tendencija (politika). U tom slučaju, umesto interetničkih procesa determinantna je težnja ka apsorpciji tj. asimilaciji manjina.

Autor se u svojoj studiji bavi pojavom asimilacije – događajima koji prethode, popratnim pojavama i pojedinim fazama napuštanja etničkih karakteristika. Ukazivanjem na razliku između tzv. prirodne i nasilne asimilacije, autor daje pregled različitih oblika i metoda nasilne asimilacije.

Summary

Adaptation, Integration, Assimilation

The integration of various nations, national minorities and ethnic groups in a state, their life within a country for a longer period make unavoidable the development of the so-called interethnic relations, the interaction of national cultures, the noticeable approaching the characteristic features of consciousness, culture and language of different nations. Depending on the extent of accepting the pecularities of language and culture i. e. on the effectiveness of mutualism, many kinds of integration processes may appear. A specific situation arises when the interrelations and integrations of nations do not remain a natural process but when they are forced and influenced by subjective intentions (politics). In this case, instead of interethnic processes, the tendency of absorbing the minorities i. e. their assimilation becomes determinant.

The author deals in his essay with the phenomenon of assimilation – its background, accompanying phenomena and phases of giving up the special ethnic features. Differentiating between the so-called natural assimilation and the enforced one, he gives a review of different forms and methods of enforced assimilation.

Original scientific paper

Voigt Vilmos

A MAGYAR NÉPRAJZ HELYE A TÁRSTUDOMÁNYOK KÖZÖTT

Most, amikor századik esztendejét ünnepli a Magyar Néprajzi Társaság, és a visszatekintők jóvoltából egy egész évszázad magyar tudománytörténetét idézi, talán az a leginkább tanulságos, ha arra figyelünk, a társaság és a magyar néprajz egésze hogyan helyezkedik el a rokon tudományok körében. Ilyen értelemben mind nemzetközi, mind hazai vonatkozásban fontos összefüggésekre felhívta már a korábbi tudománytörténet is a figyelmet (legutóbb, a hasonló korábbi áttekintéseket is említve és felhasználva, ám természetesen mégsem a teljesség igényével Kósa László: A Magyar Néprajzi Társaság története /1889–1989/, Budapest, 1989). Amikor egy évtizeddel ezelőtt arról szólhattam, milyen sokféle érdeklődés is figyelhető meg néprajztudományunk megszerveződésének első évtizedeiben (lásd: Valóság, 1980. augusztus, 102–111, illetve Ethnographia 91. /1980/443–451) már érinthettem azt a kérdéskört, milyen is volt kialakulásakor e Társaság helye a rokon tudományok körében. Ez a téma azonban nemcsak kimeríthetetlen, hanem meghatározó jelentőségű is: arra vonatkozik, miben látta a néprajzi kutatás sajátos feladatkörét elődeink több generációja.

Köztudott, ezért nem is kell hosszasan bizonygatni, hogy a Magyar Néprajzi Társaság világszerte is egyedülálló módon *központi* és *integráló* szerepet játszott és játszik a magyarországi néprajzi kutatások teljes területén. Noha mind az egyetemi oktatás, mind a Néprajzi Múzeum „néprajzi" története, a népköltési gyűjtések és publikációk története régibb, mint a Magyar Néprajzi Társaságé, nyilvánvaló, hogy az utóbbi évszázadban ez volt és maradt a teljes magyar néprajz legfontosabb, legtágabb körű, leghatékonyabb intézménye. Az *Ethnographia* folyóirat a magyar néprajzi kutatások leghívebb tükre volt és maradt s a Magyar Néprajzi Társaság fejlődésében, változásaiban, figyelhető meg legegyszerűbben az utóbbi évszázad magyar néprajzi tudománytörténete. Korszakok és iskolák itt figyelhetők meg a leginkább, vezetők programjaiból és a társaság taglétszámából, társadalmi hovatartozásából kaphatjuk a legpontosabb képet arról, mi is volt a helye az egész magyarországi társadalomban a néprajznak, a népi kultúra iránti érdeklődésnek.

Ami a Magyar Néprajzi Társaság *integráló* szerepét illeti, mindig hangsú-

lyozták, hogy itt a folklorisztika, a tárgyi néprajz és az etnológia képviselői egyaránt helyet kaptak. Azt is megemlítik továbbá, hogy ez a kombináció más magyarországi intézményekben (múzeum, oktatás, könyvkiadás stb.) is megfigyelhető. Ehhez az alapjában pontos megállapításhoz azonban szükséges kiegészítéseket fűzni. Egyrészt tény, hogy noha ezt az integrációt nem a Magyar Néprajzi Társaság (vagy ennek megteremtői) hozták létre, hanem ennek már száz évvel ezelőtt is volt hagyománya nálunk, abban a formájában, ahogy ez közismert, mégiscsak a Magyar Néprajzi Társaság állandósította. Jóllehet voltak törekvések arra, hogy az etnológia a maga önálló fórumait teremtse meg, a folklorisztika végre folyóirathoz juthasson, a néprajzi gyűjtők hálózatát témánként is külön szervezzék meg, sőt a hasonló intézményekkel, társaságokkal való kapcsolattartásban akár rivalizáló törekvések is megjelentek – mindennek ellenére a Magyar Néprajzi Társaság kebelén belül végül az említett áramlatok együtt maradhattak. Tudjuk azt is, hogy mindig igen közvetlen kapcsolatban volt a társaság a nyelvtudománnyal, földrajztudománnyal, embertannal és valamilyen módon a népzene- és néptánckutatás is mindig prioritásai között szerepelt.

Azt is megemlítették a magyar néprajz tudománytörténetei, mégpedig hol elismerően, hol elítélően (még akkor is, ha voltaképpen ugyanazt a tényanyagot interpretálták, mind például Sozan Michael: The History of Hungarian Ethnography. Washington, 1979, illetve Kósa László: A magyar néprajz tudománytörténete. Budapest, 1989), hogy ez a Társaság oly módon is integrált, hogy nemcsak a magyar néprajz kérdéseivel foglalkozott, hanem a nemzetiségeket is különleges figyelemmel vizsgálta. Ezért kellett már a fentiekben is a régi, hivatalos nevet használva „magyarországi" néprajzi kutatásokról beszélni. Hol pozitívumként, hol kuriózumként szokás emlegetni, hogy száz évvel ezelőtt a Társaság nyolc tematikus egységén belül, az elsőben, a „népfajok szerinti"-ben külön szakosztálya volt a magyar, székely, csángó, palóc, délvidéki német, dunántúli német, erdélyi szász, szepesi szász, horvát, szerb, bolgár, tót, rutén, lengyel, vend, rumén (=román, hogy ne az akkor közkeletű, ám egyesek fülében sértőnek csengő „oláh" szót kelljen használni), görög, örmény, cigány, bosnyák, finn-ugor, török-tatár, olasz néprajznak, és nyilván csak elnökök hiányában maradt ki az önálló szakosztályok jegyzékéből néhány további etnikai vagy területi csoport. A majdnem negyedszáz szakosztály pontosan jelzi, mennyire központi gondolat volt száz évvel ezelőtt e végül is magyar érdekeltségű Társaság megalapítói körében a „népfajok Magyarországon" egyenkénti, tüzetes vizsgálata. Azt sem tartjuk véletlennek, hogy a magyarországi nemzetiségi kutatást nemcsak egy évszázaddal ezelőtt, a „nagy" Magyarországban, hanem később is, és legkivált az utóbbi évtizedekben is a Magyar Néprajzi Társaság pártolta: nemzetközileg is páratlan módon nemcsak a társaság által szervezett négy nemzetközi nemzetiségkutató konferencia (Békéscsaba 1975, 1980, 1985, 1990), meg az ugyancsak négy évkönyvsorozatként működő (kezdő címén „A magyarországi nemzetiségek néprajza") kiadványok jelzik ezt, hanem a Társaság egész profilja, publikációi, érdeklődési köre, üléseinek előadói, külföldi tagjainak névsora, kitüntetettjeinek megoszlása is egyértelműen bizonyítja. Amikor most, a jubileumi ünnepségeken a szlovák, horvát, szlovén,

kollégák méltatják a leghosszabban és legmelegebben társaságunk munkásságát (mások pedig nem jöhettek el, hogy elmondják ugyanezt), úgy látszik, érdemes volt, és ezt sokan észre is vették.

Éppen ez a központi és integráló jelleg okozza, hogy igen nehéz a pontos hazai és nemzetközi párhuzamokat megkeresni: hiszen hol irodalmi-folkloristikai archívumokat és „társaságokat", hol kisebbségkutató egyesületeket, máskor gyarmati kutatásokból kinövő intézményeket kellene párhuzamba hozni. Sokan megkísérelték már, hogy ilyen párhuzamokkal hol a Magyar Néprajzi Társaság elsőbbségét bizonyítsák, hol éppen gyengeségeire világítsanak rá. Minthogy végtelen a felhozható nemzetközi és tudománytörténeti adatok sora, itt csupán mintaértékű összevetésekre utalhatunk.

A tudományos akadémiák – minden szervezeti különbségük ellenére is – abban egyeztethetők egymással, hogy világmértékben sem oldották meg a néprajz képviseletét. Nálunk csupán a Horthy-korszak második felében (!) volt személyileg elfogadható képviselete a magyar néprajznak a Magyar Tudományos Akadémián. Azóta a helyzet egyre rosszabb. Amikor az 1950-es évek elejére Magyarországon is más tudományterületeken szovjet mintára nagy akadémiai kutatóintézeteket szerveztek, ez nálunk a meglevő, néprajzi témákat is vállaló intézmények („Néptudományi Intézet") szétverésével járt, és a népzenekutatás (meg a néptánckutatás) is csak évtizedek huzavonái után integrálódhatott egy akadémiai kutatóintézetbe (ami ugyan minden eredménye ellenére sem a néprajz keretében van: Zenetudományi Intézet a neve). A népművészet kutatását az Akadémia még ekkora figyelemre sem méltatta. Az alig több mint két évtizedes akadémiai Néprajzi Kutató Csoport viszonylag megnyugtató méretei és személyi állománya ellenére máig sem megoldás, mondjuk az etnológiai, folkloristikai, kulturális és szociálantropológiai kutatásokat illetően. A Magyar Néprajzi Társaság, amely az említett kérdésköröket ehhez képest sokkal értelmesebben, súlyuknak megfelelően fogta fel, természetesen itt csak eszmei vigaszt nyújthat.

Hogy nem csupán az utóbbi évtizedek „hibáiról" vagy mulasztásairól beszélhetünk, könnyűszerrel bizonyíthatjuk. Történettudományi bizottsága például 1854-től volt a Magyar Tudományos Akadémiának (működéséről áttekintést ad Fráter Jánosné: A Magyar Tudományos Akadémia történettudományi bizottságának működése /1854–1949/ Budapest, 1966), amit az 1949-es átszervezés után is hasonló bizottsággal váltottak fel. Fennállásának első évszázada alatt több mint 150 tudományos munkát jelentetett meg, hogy egyéb tevékenységét ne is említsük. Hasonló „etnográfiai" bizottságról nem tudunk. Nyilván ez is oka annak, hogy néprajzi-történeti forráskiadványaink száma oly csekély, illetve más tudományágak számára kellett dolgozniuk az ehhez értő folklorista vagy etnográfus kollégáinknak.

Ismeretes, hogy a tudományos társaságok elődei körébe sorolhatók az irodalmi és művelődési társaságok. Nálunk ezek közül csak egy, a Kisfaludy Társaság tevékenysége érintkezik a néprajzéval. A centenáris áttekintésből (Kéky Lajos: A százéves Kisfaludy Társaság /1836–1936/, Budapest, 1936) is tudjuk, hogy főként a magyar népköltészet kiadása foglalkoztatta. A Kisfaludy Társaság az 1840-es évek elején több ilyen érdekű pályázatot írt ki, felolvasó üléseket

rendezett, pl. „Mit értünk nemzetiség és népiesség alatt a költészetben" 1842, „A népköltészetről" 1842, Erdélyi János „A magyar népdalköltészetről" 1842. november 30., amelynek vitájában határozták el, hogy összegyűjtetik és kiadják a magyar népdalok, népmondák, hagyományok, mesék legjavát. 1844-től Erdélyi János irányításával folyik a kiadás előkészítése. A *Népdalok és mondák* (három kötet, 1846–1848) megjelenése után 1863 nyarán javasolja a Kisfaludy Társaság a magyar népköltési gyűjtemény új sorozatának a megkezdését, 1865. október 25-én pedig a hazai nemzetiségek népköltészetének a kiadását is. (1866-ban már meg is jelenik az első ilyen kötet, a tót népdalok, amelyet csakhamar még kettő /ruszin és román/ követ, ám több kötet később nem látott napvilágot.) A tervezett magyar folklór korpusz, *A Magyar Népköltési Gyűjtemény* 14 kötete végül 1872 és 1924 között jelent meg, főként Gyulai Pál, majd Sebestyén Gyula agilitása eredményeként, noha igencsak szaggatott ütemben. E fontos és ma is követendőnek nevezhető célkitűzések és eredmények ellenére nem pótolhatta azonban a Kisfaludy Társaság egy sokoldalú néprajzi társaság tevékenységét (erre szűkös anyagi keretei, írókból és irodalmárokból választott tagsága sem nyújtott lehetőséget). Még a népköltési gyűjtemények kiadásához is „külső" segítséget kellett igénybe venni. Népköltési gyűjtőutakat voltaképpen sohasem tudott anyagilag támogatni, és amikor a 20. század elején már ilyen (szakképzett gyűjtőket igénybe vevő) módszerrel kellett volna folytatni a kutatást, ebben már csak részben tudott közreműködni. Így is a Kisfaludy Társaság, illetve (az 1910-es években) a Folklore Fellows „magyar tagozata" által végeztetett gyűjtések közül több is kötetbe szerkesztődött, úgyhogy akár ezek megjelentetésére is gondolhatnánk. (Mindenképpen kár, hogy a Magyar Néprajzi Társaság szinte csak megszületésének centenáriuma körül gondolt arra, hogy ilyen feladatot magára vállaljon. Ha jóval korábban elindult vagy újraindult volna a Társaság ilyen gyűjtési-kiadási tevékenysége, bizonyára nemcsak sokkal több régi népköltési gyűjteményünk lenne polcainkon, hanem azóta pótolhatatlanul elmúlt folklórjelenségekről lehetne pontosabb tudomásunk.) Annál nagyobb öröm számunkra, hogy éppen a társaság centenáriumára végre megjelent a Magyar Népköltési Gyűjtemény új folyamának első kötete, Veress Sándor klasszikus értékű műve, a *Moldvai gyűjtés* (Budapest, 1989).

A társasághoz sok szempontból legrokonabb Magyar Történelmi Társulat elsősorban éppen a forráskiadványok közzétételére, illetve egy szakfolyóirat *(Századok)* kiadására szerveződött meg, a néprajzkutatók szemében már akkor is szinte az előző nemzedék(ek) jóvoltából és tusculánumaként.

Amint azt a régebbi és újabb tudománytörténeti áttekintésekből egyaránt észleljük, e társaság megalakulása, első évtizedei sem teltek el társadalmi és tudományos hátterű viták nélkül. (Lásd például Lukinich Imre: A Magyar Történelmi Társulat története 1867–1917. Budapest, 1918 – Glatz Ferenc: A Magyar Történelmi Társulat megalakulásának története. Századok 101 /1967/, 233–267. – Glatz Ferenc: Kísérlet történelmi folyóirat indítására 1865-ben. Századok 100 /1966/, 1278–1299.) Azt is tudjuk, hogy voltaképpen egy generációval hamarabb is megkísérelték egy hasonló társaság létrehívását (Tilkovszky Lóránt: Kísérlet történelmi társulat alapítására 1845-ben. Századok 100 /1966/, 945–961). Itt ugyanazokat a célokat tűzték ki (nemegyszer ugyanazok), akik

végül is a kiegyezéskor ezt megvalósították. A „történészek" a nemzeti múltat kívánták kutatni, vagyis a maguk kompetenciája mintegy kiterjedt arra is, ami a néprajzi vizsgálatok végeredménye lett volna. A Magyar Régészeti és Művészettörténeti Társulat (1878) létrejötte már időben is közel esik a néprajzi társaságéhoz, és a kettejük érdeklődési köre között is kevesebb az átfedés. Nálunk az etnológia – talán ezzel is összefüggésben – mindmáig voltaképpen nem is rendelkezik archeológiai vonatkozással, mint sokfelé a világban (legkivált az amerikai *„cultural anthropology"* keretein belül). Még akkor is feltűnő ez a vonás, ha például Herman Ottó őskorig nyúló naiv evolucionizmusa, Lambrecht Kálmán igazában mindig is autodidakta archeológiája, vagy akár Vajda László érzéke a régészeti távlatok iránt sejteti, hogy e kapcsolat eredményesebb is lehetett volna.

A természettudományi társulatok közül leghamarabb a Királyi Magyar Természettudományi Társulat állt (1841-től) (Emlékkönyv a Királyi Magyar Természettudományi Társulat félszázados jubileumára. A választmány megbízásából szerkesztette a titkárság. Budapest, 1892). Ennek a tevékenységéhez tartozott nemcsak a fizika és biológia számos területe, hanem a földrajz, régészet néhány kérdésköre is, sőt életföldrajzi és néprajzi témák is. Ez a társaság jelenteti meg például Herman Ottónak A magyar halászat könyve c. művét, Lóczy Lajostól a Khina és népe nagymonográfiát, Darwin, Topinard, Lubbock és mások könyveit. Érdemes megemlíteni, hogy 1867 és 1890 között a társaság száma 659-ről 7173-ra emelkedett. Soraikban nemcsak valódi „természettudósok", hanem orvosok, tanárok, papok is voltak, vagyis a vidéki értelmiség tudományos kérdések iránt fogékony, helybeli megfigyelésekre alkalmas színejava is. Ez egyszerre volt előny egy megszerveződő néprajzkutatásban, később azonban belső konkurenciát is jelentett, hiszen ugyanaz, a végül is vékony értelmiségi réteg nem tudta egyszerre a legkülönbözőbb tudományterületeket művelni. (Ugyanezt mondhatjuk a nyelvjárásgyűjtésről is. Amíg világszerte megszokott, hogy a folklorisztikai és nyelvjárási gyűjtés szinte elválaszthatatlan egymástól, nálunk ez nem így alakult. Simonyi Zsigmond vagy Beke Ödön munkássága éppen kivételes voltával jól példázza e lehetőségeket és azok korlátozott voltát. (Néhány vonást illetően lásd cikkemet: Beke Ödön mint folklorista. Nyelvtudományi Közlemények 85 /1984/265–272.)

Nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte a földrajz és néprajz szinte elválaszthatatlan volt egymástól. Ha a néprajz iskolai tantárggyá lett, akkor is „föld- és néprajz" volt a neve. Mint ismeretes, e tudományterület fellendülése nálunk Hunfalvy János (1820–1888) nevéhez fűződik. A korábban történeti kérdésekkel foglalkozó tudós 1859-ben a földrajztudományról tartotta akadémiai székfoglalóját (Strabon és Ptolemaiosz, Büsching és Ritter Károly nézetei a földiratról), majd 1870-től ő a földrajz professzora a pesti egyetemen, az első és sokáig egyetlen akadémikusa szakterületének. Természetesen ő lett 1872-ben a megalakult Magyar Földrajzi Társaságnak az elnöke. Az 1880-as évek elejére datálható egyetemi előadás-jegyzete („Egyetemes néprajz") ugyan nem igazán etnológia, ám mindenképpen ennek nemes előzménye. (Munkásságáról lásd legutóbb: Szabó József: Gondolatok Hunfalvy János életművéről néhány XIX. század közepi földrajzi irányzat tükrében. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, I. szám, 1985. 21–26.)

A magyar néprajztudomány vonzalmai között az antropológia a legrégebbiek és legszorosabbak egyike. Erről szerencsére a tudománytörténet is szól (legkivált Bartucz Lajos áttekintése: A magyar ember. A magyarság antropológiája, Budapest, 1938, a „Magyar Föld, Magyar Faj" kézikönyvsorozat negyedik kötetében; majd az ő anyagát Kósa László és Sárkány Mihály több tudománytörténeti írása méltóképpen hasznosította). Anekdotikus történetektől nem mentes főszereplői itt (ponori) Török Aurél, aki külföldi tanulmányútja végén 1881-től (1912-ben bekövetkezett haláláig) volt a budapesti egyetemen az embertan (anthropológia) professzora. 1878-tól az Országos Régészeti és Embertani Társulatban tevékenykedik, 1881-ben pedig megindítja (az egyetlen számot megért) Anthropológiai Füzetek kiadását. Török élettan-tanár volt a kolozsvári egyetemen és Trefort Ágoston kultuszminiszter szemeli ki anthropológusnak, ő küldeti ki Párizsba a világhírű Broca-intézetbe, az 1881–82-es tanévben pedig a már Budapestre kinevezett professzort (a kar útján) maga a miniszter szólítja fel egy „anthropológiai program" elkészítésére, majd megvalósítására. Hogy ez pontosan milyen lehetett (ha egyáltalán elkészült), nem tudjuk, egyetemi tanrendekből kideríthető azonban, hogy Török 1882 őszétől ad elő antropológiai és még inkább meglepő módon „ethnographiai" témából, főként Ázsia népeiről, ám az 1900-as évek elején „Néprajz (ethnographia) embertani alapon", „néprajz és társadalomtan embertani alapon", sőt akár „általános néprajz" címmel. Sajnos, ennek pontos tematikáját csak sejthetjük, és az antropológia legközvetlenebb néprajzi kapcsolatai e korban inkább megoldott problémának látszottak, mintsem valóban azok lettek volna. Etnológiánk történetének azonban fontos periódusa e korszak, áttekintése több figyelmet is megérdemelne.

A földrajztudós Hunfalvy János bátyja, Pál (1810–1891) nyelvész, aki már az 1850-es évektől kezdve a Volkskunde-típusú kutatásokat ismeri és ismerteti, az ugor–török háborúban természetesen a finnugor rokonság híve. Ez a probléma vezeti etnogenetikai kutatásai irányába. Ennek főműve az 1876-ban megjelent *Magyarország ethnographiája,* egy történeti-filológiai-demográfiai áttekintés, amely előbb az emberek és emberi kultúrák osztályozását adja, majd a honfoglalás előtti etnikai térképet rajzolja meg, a magyarokat pedig történeti és földrajzi tagolódásban tárgyalja. Külön foglalkozik a korai jövevény népekkel, majd a németekkel, szlávokkal, rumunokkal, cigányokkal, örményekkel és zsidókkal. Egyszóval etnikai körképet rajzol. (Még történetibb etnográfia a halála után kiadott kétkötetes munkája a románok etnogeneziséről.) Ez a célkitűzés vezeti akkor is, amikor 1889-ben elfogadja a Magyarországi Néprajzi Társaság elnöki székét. Ám mégsem mondhatjuk, hogy a társaság később is pontosan az ő gondolatvilágát tükrözte volna. Inkább azt vehetjük észre, hogy az ilyen áttekintések helyett a tárgyi néprajzra vagy folklorisztikára koncentráló vizsgálatok végül is önállósodást, a néprajz öndefinícióját hozták magukkal. Hunfalvy Pál ugyan védelmezi, deklarálja az önálló néprajzi kutatást és módszert, ám ez végül nem az ő elvei szerint formálódott ki.

Már a Magyar Néprajzi Társaság kezdetén felmerült az az ellenvélemény, hogy erre külön fórumként nincs is szükség, hiszen a működő más társaságok ugyanezeket a feladatokat jobban (vagy csak jól) ellátják. Elvben a történeti,

régészeti társulatok is így érvelhettek volna, azonban gyakorlatilag Lóczy Lajos révén csak a földrajzi társaság elsőbbségét és fontosságát képviselték határozottan. A fentiek értelmében mind az összemosás, mind a határozott elválasztás indokolható lenne. A Magyar Földrajzi Társaság egyébként éppen az akkori közelmúltban közvetlen ismeretekkel bírt a konkurens „társasági" kísérletek rövid tündökléséről és bukását illetően. 1877 nyarán alakult meg például a Magyar Afrikai Társaság, amely azonban a nagy (nemzetközi) tagdíj miatt már 1886. augusztus 20-án feloszlott, vagyonát és iratait a Földrajzi Társaságra hagyományozva. (Krizsán László: A Magyar Afrika Társulat irataiból. 1877–86. Földrajzi Múzeumi Tanulmányok, 6. szám, 1989, 69–70.) A földrajzot a néprajznál jobbnak és fontosabbnak tartók szemében nyilván ez a megoldás már akkor is követendőnek látszott.

Egyébként a földrajz és néprajz határai mindvégig elmosódottak maradtak. Nemcsak Györffy István és Bátky Zsigmond, hanem Teleki Pál és Gunda Béla, majd Katona Imre, Barabás Jenő és Paládi-Kovács Attila munkáinak ilyen ihletettsége nyilvánvaló. Legutóbb Biernaczky Szilárd (és mások) Afrika-kutatásai mozdultak el, nem is egyszer földrajz és etnológia mezsgyéi szerint.

Minthogy nyelvészeti, irodalomtudományi, finnugrisztikai vagy éppen turkológiai, filológiai társaság a múlt század végén még nem volt Magyarországon, ilyen irányban akár terjeszkedhetett is a Magyar Néprajzi Társaság. Nemcsak Hunfalvy Pál elnöksége, hanem az elsősorban finnugrista nyelvész, Munkácsi Bernát alelnöksége (1893–1897), illetve Ethnographia-szerkesztése (1893–1910) is ilyen tény. Volt ugyan olyan kutató, aki szerint ez egy „etnolingvisztikai" felfogás jelentkezésével lenne egyező, ám egyszerűbben az a tény, hogy a másutt még nem szerveződött tudomány itt talált magának teret. Filológusok, magyar „történeti népköltészet-kutatók" (Katona Lajostól Sebestyén Gyuláig) munkássága a társaságban szintén ilyen kereteket érzékeltet.

Igaz, hogy a közvetlen előzmény Meltzl Hugó 1881-től közzétett terve volt: egy „Összehasonlító Irodalmi Társulat" megalapítása. Újságja, az Összehasonlító Irodalmi Lapok, a későbbi Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn (1887) ily módon az Ethnographia előzménye volt. Itt is felfigyelhetünk arra, hogy összehasonlító filológiai társaság nem lévén, ennek egy folklorisztikai-néprajzi változata jelenik meg.

Minthogy a Néprajzi Társaság megalakulására vonatkozó visszaemlékezések, áttekintések ezt az összefüggést mindig hangsúlyozták, legutóbb pedig az összehasonlító irodalomtudomány magyar szemléi is méltatták e korai kezdeményezést (lásd legutóbb: Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok. Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta Gaal György. Bukarest, 1975), úgy látszik, ezt a filológiai, folklorisztikai, komparatisztikai szálat mindig észre lehetett venni tudománytörténetünkben. Ám néhány apróság hangsúlyozása itt sem felesleges. 1877. január 15-e és 1888 januárja között jelenik meg (Brassai Sámuel és főként Meltzl Hugó szerkesztésében) Kolozsvárt a folyóirat. Kis példányszámban, a nemzetközi és hazai előfizetők számára készült, poliglott újságritkaság. Már a kezdettől közölnek folklór szövegfordításokat, később népdalértékeléseket, Meltzl tanulmányát az Edvard-balladákról (az egyik legelső magyar komparatív ballada-vizsgálatot), 1881. szeptember

1-jei kelettel pedig a „Javaslat egy magyar folklore társulat alapítása ügyében" című írást. Ennek konkrét „alapszabály"-tervezetének elején említi meg, hogy a cél „hasonlóan a modern angol és amerikai Folklore-Societyékhez" a folklór gyűjtése, közzététele, összehasonlítása lenne. (Legjobban hozzáférhető újrakiadása: Néprajzi Hírek, 18. évfolyam, 1989/1–3. szám, 5–6. lap. Az egész szám, amelyet „Százéves a Magyar Néprajzi Társaság" címmel tettek közzé, igen értékes tudománytörténeti anyagot hoz.) Ez a két folklórtársaság volt tehát végső soron a Magyar Néprajzi Társaság előképe.

Minthogy éppen ez a kapcsolat nem egészen világos a nemzetközi folklorisztika történetének kevésbé gondos ismerői előtt, hozzátehetjük, hogy az angol „folklór társaság" 1878-ban alakult meg Londonban. Első közleményei (*Folk-Lore Record* majd *Folk-Lore Journal* később, 1890-től alakultak át, a mind ismert *Folk-Lore* (ma *Folklore*) folyóirattá. (Mindezt itthon is jól ismerték, amint ez Katona Lajos írásaiból kitűnik. Lásd legutóbb: W. Henry Jones and Lewis L. Kropf: The Folk-Tales of the Magyars. Selection. Budapest, 1989, 21–22.) Amerikai társaság azonban nem volt ekkor még. A The Journal of American Folklore I. évfolyamának (1888) elején közlik, hogy az ezt összehívó első körlevél 1887. május 5-én Cambridge-ben (Mass.) kelt és magát a társaságot is itt alapították meg 1888. január 4-én.

Az voltaképpen elhatározás dolga, hogy milyen kiadványt, kongresszust, folyóiratot vagy éppen társaságot, egyesületet tartunk az európai néprajztudományok keretében a legelsőnek. Francia etnográfia, német filológia és néplélektan már a 19. században megteremtették a maguk orgánumait, amikor végül is a mai értelemben vett folklór- (és néprajzi) társaságok létrejöttek. Ám a múlt század nyolcvanas évei egymás után jelentkeznek és köztük pontos sorrendiséget csak igazán tüzetes vizsgálat után lehetne megállapítani – ha ugyan ez olyan perdöntő lenne. Ezért csupán néhány, számunkra tanulságos adatot említünk.

Voltaképpen Giuseppe Pitré és Francesco Sabatini hozzák létre a mai folklorisztika (és néprajz) kurrens orgánumait. A Biblioteca delle Tradizioni Popolari Siciliane kiadványai, majd 1877-től a *Rivista di Letteratura Popolare* (1882-től pedig az *Archivio per le Studio delle Tradizioni Popolari)* folyóiratok megelőzik az angol folklór-társaság megalakítását is. 1877-ben (A Rivista I/2. szám 160. lapján) már ismertetik is Meltzl *Összehasonlító Irodalomtörténelmi Lapok*-jának első kötetét.

1876-tól volt a párizsi École Pratique des Hautes Etudes keltológia-professzora Henri Gaidoz, aki 1870-ben indítja meg a *Revue Celtique* folyóiratát, már ebben is sok mitológiai és folklór témával. Ezt mégis kevesli és kollégájával E. Rolland-nal 1878-ban *Mélusine – Recueil de mythologie, littérature populaire, traditions et usages* címmel valódi folklorisztikai folyóiratot kezdeményez, amelyben mindaz megvan, mint a későbbi testvér-kiadványokban. Még abban is, hogy a folyóirat rendszertelenül jelenik meg, 2. kötete például csak 1884-ben (ekkor már az angol folklór-társaság eredményeinek ismeretében). Nem sokkal ezután, 1886-ban alakult meg a párizsi *Société des Traditions Populaires,* amely 1889-ben, a párizsi világkiállítás alkalmával már egy folklór-világkongresszust is szervezett.

Az angol folklorisztika ekkorra már társasággá szerveződött.

A hozzánk közelebb álló területeken 1887-ben szerveződik meg a lengyel „földrajzi-etnográfiai társaság", és ez időtől lát napvilágot első folyóirata, a *Wisla* is. Ez a Varsóban kialakított mozgalom inkább néprajzi, mint folklorisztikai érdekű, és minden lengyel célja ellenére is a cári tudományosság mintáit ismeri a legjobban. Az osztrák Galíciában viszont csakhamar egy másik lengyel néprajzi társaság „Towarzystwo ludoznawcze we Lwowie" alakul, és 1895-től folyóirata is van *Lud* címmel. Ennek programtanulmányát az ukrán folklorista, Ivan Franko írta, ám ez is inkább antropológiai jellegű.

Az Egyesült Államokban (és Kanadában) 1888-ban alakult meg a *Folk-lore Society in America.* Ugyanezen évtől mindmáig megjelenik a *The Journal of Americal Folk-lore* is, ma a legnevezetesebb angol nyelvű folklór folyóirat.

1888-ban Genfben jelent meg a flamand néprajzi társaság folyóirata, a *Volkskunde* August Gittée és Pol de Mont szerkesztésében (amely azonban időközben szünetelt, úgyhogy most csupán 90. évfolyamát jegyzi).

1889-ben Lipcsében indult meg a német *Zeitschrift für Volkskunde,* Edmund Veckenstedt szerkesztésében, amely nemzetközi kitekintésű volt, és nemcsak Pitré, Sébillot vagy Julius Krohn, hanem Katona Lajos és Wlislocki Henrik is munkatársai sorába tartozott. Főként népszokások, hiedelmek, folklór érdekelték. Sokkal inkább német és egyesületi jellegű az 1891-től működő berlini *Zeitschrift des Vereins für Volkskunde,* amelynek szerkesztője Karl Weinhold mindenütt, a címlapon is hangsúlyozza, hogy mindez a Lazarus és Teinthal alapította *Zeitschrift für Volkerpsychologie und Sprachwissenschaft* húsz évfolyamának a folytatása. Programadása nagyjából azonos a magyarok körében Katona Lajoséval. Weinhold is a „folklore" fogalmából indul ki, mind a folyóirat, mind a berlini egyesület meghatározásakor.

Az osztrák néprajzi társaság 1894 októberében alakult *Verein für österreische Volkskunde in Wien* névvel és folyóirata, a mindmáig megjelenő *Zeitschrift für Österreichische Volkskunde* (1895-től) már későbbi, mint a Magyar Néprajzi Társaság. Noha nyilván tudtak a szervezők, legkivált Michael Haberlandt a budapesti bátyról, ezt nem említik. Egyébként széles néprajzi perspektívát tűztek maguk elé. Jellemző, hogy „Wien und Prag" megjelöléssel találkozunk a folyóirat kiadási helyeként. Ekkor még a csehországi német néprajz idetartozott. Maga a cseh néprajztudomány és folyóirata nagyjából ugyanekkor szerveződik (természetesen cseh nyelven és Prágában). A *Česky Lid* 1892-től jelent meg (sok kihagyással mindmáig) és nemcsak a cseh, hanem a szláv és összehasonlító folklorisztika fontos orgánumává vált.

A nagy orosz birodalomban igen sok tudományos, művészeti, helyi orgánum, oktatási intézmény, gyűjtemény, múzeum alakult. Nehéz képet alkotni: például amikor nyugati emigrációba kényszerítenek folkloristákat, névtelen kiadványokban csak külföldön lehet bizonyos műfajokat közzétenni, szinte sorozatban küldik a forradalmi társadalomkutatókat szibériai száműzetésbe, ahol sokan elpusztulnak – ugyanakkor a pánszlávizmustól sem mentesen támogatják a bolgár, szerb szakkutatások legkiválóbbjait, engedik megszerveződni az orosz szempontból birodalmon belüli és külföldi kutatók egyesületeit (ukrán, lengyel), virágzik a balti folklorisztika, a finn kutatások világelsővé emelkednek, sőt még a száműzöttek közül is több nagyfontosságú kutatásokat végez-

het, olykor külföldön is publikálhatják az eredményeiket. Világhírű kutatók, kiváló iskolák bontakoznak ki, közben azonban érezhető nemcsak az eleven néphagyomány, hanem az elmaradottság és a nyomor, a kuriózumkeresés és a dilettantizmus, megint csak egyszerre a kor legfrissebb tudományos irányzataiból válogatott megoldásokkal, fordításokkal.

Két nagy eseményt említ itt minden tudománytörténet. 1845 őszén alakul meg a nagyhatalmú (Császári) Orosz Földrajzi Társaság, amely az egész birodalommal foglalkozott (nemcsak orosz témákkal). A teljes etnográfiai és folklorisztikai kutatás ezen belül zajlott le, nagy expedíciókat szerveztek, vidéki és területi szekciói alakultak ki. Ez a folyamat szinte az első világháborúig szakadatlan, és még a két világháború között is e társaság úgynevezett „mese-bizottsága" volt a folklórgyűjtés, sőt a mesekatalógus-készítés kezdeményezője, irányítója.

1863-ban új cári rendelet engedte meg, hogy egyetemeken is alakulhassanak tudományos társaságok. Már a következő esztendőben a moszkvai egyetemhez kapcsolódva így szerveződött meg a „Természettudomány Kedvelőinek Társasága", amelynek feladata – mai szóhasználattal – a tudományok demokratizálása és népszerűsítése volt. Ez a társaság kezdettől fogva egyik legfontosabb feladatának tekintette a néprajzi anyaggyűjtést, és ők szervezték az 1867 júniusában Moszkvában rendezett „Összoroszországi etnográfiai kiállítást", a modern értelemben vett orosz (sőt szláv) néprajz nagysikerű nyitányát. E kiállítás tervét A. P. Bogdanov már 1862-ben kifejtette, és a kiállítás katalógusa, beszámolója nemcsak 1868-ban, hanem még egy évtizeddel később is megjelent. Ily módon huzamosabb ideig állt a nagy kiállítás és az azt kezdeményező társaság a szláv népek régi kultúráját kedvelők érdeklődésének középpontjában. Kiadványsorozatával, folyóiratával, üléseivel az októberi forradalomig ez a társaság volt a cári birodalom legfontosab néprajzi orgánuma.

A Balkánon Vuk Karadžić tevékenységével, illetve Pavel József Šafarik munkájával *(Slovanské starožitnosti* 1837*)* indul meg az összetevő és tudományos néprajzi kutatás, előbb inkább folklorisztikai jelleggel, ám már itt is etnográfiai népleíró monográfiák készítésével. (Lásd erről több szempontot is tárgyaló dolgozatomat: Primus inter pares: miért Vuk Karadžić a legnevezetesebb folklór-gyűjtő a múlt század Délkelet-Európájában.) Bulgáriában 1889-től jelent meg a *Szbornik za narodni umotvorenija* sorozata. A jelenlegi Jugoszlávia területén egy évszázada már kialakultak azok az intézmények, kiadványok és társaságok is, amelyek mai örökösei vezető szerepet játszanak.

A magyar Néprajzi Társaság centenáriumán nem lehet felsorolni minden párhuzamot. Ám a már említett nemzetközi adatok elég pontos hátteret adnak e társasághoz, legkivált pedig az 1887-ben megindult *Ethnologische Mitteilungen aus Ungarn* létrejöttéhez, amely a legszorosabban illeszkedik az egész világ akkori hasonló törekvéseihez. Nálunk mindennek van nemzetközi cigány-kutatási vonatkozása is, ám emellett feltűnik a szlavisztika, germanisztika, sőt jelzésszerűen az orientalisztika is a kutatások távlatainak megjelölésekor. Ám a lehetséges nemzetközi és összehasonlító kutatások mégsem terjednek ki minden irányba. Talán még csak annyit kell említeni, hogy a finnugrisztika (tág értelemben véve) finn földön korábban szerveződött társasággá (és ennek publi-

kció-sorozatai is megjelentek): 1883. november 15-én (lásd a centenáris írásokat: Mikko Korhonen–Seppo Suhonen–Pertty Virtaranta: Sata vuotta suomen sukua tutkimassa. 100-vuctias Suomalais–Ugrilainen Seura. Espoo, 1983 – Symposium Saeculare Societatis Fenno-Ugricae. Helsinki, 1983 – Suomalais–Ugrilaisen Seuran Toimituksia 185), és noha e központnak voltak szoros magyar kapcsolatai, tartozunk az igazságnak a tény megjegyzésével, hogy a magyar kutatás csak jóval később, a két világháború között, a finnugor „kultúrkongresszusok", majd 1960-tól a finnugrisztikai tudományos kongresszusok megszervezésével próbálkozott ilyen vezető szerep megszerzésére. E téren tehát, ahol volt esély arra, hogy száz évvel ezelőtt (sőt később is) a magyar tudományosság nemzetközi méretekben is társaság-, folyóirat- és kiadványsorozatszervező legyen, ezt a szerepet mindmáig szinte sosem tudta betölteni.

Kedvezően korán és imponálóan jólértesülten, rögtön (már csak a nemzetiségi kutatások pluralizmusától ihletetten is) komparatív sőt poliglott tudományként indul egy évszázada a magyar néprajz. Ám sem a Kárpát-medencében, sem a Balkánon nem válhatott egyetlen központtá. Maradt magyarországi néprajzi társaság. Erénye az, hogy sok tudományszakot egyesít (a folklorisztikától az etnográfiáig, az etnológiától bizonyos antropológiáig vagy kultúrakutatásig), nem kötött elvtelen és később szégyellnivaló kompromisszumokat a mindenkori politikával. Ezért is maradt mindig csupán tudományos társaság. A száz év előtti magyar tudományos munkamegosztás azóta sokszor módosult. Ám új ötletek (a pszichoanalízistől a szociológiáig, a marxizmus–leninizmustól mondjuk a szemiotikáig) ha meg is jelentek kereteiben, voltaképpen az évszázaddal ezelőtt kijelölt célok és meghatározott módszerek uralkodtak mindig. Ez a következetesség jellemezhető kompromisszumként, provincializmusként, ugyanakkor nemes hagyománytiszteletként is. Ezért mondhatjuk, hogy nincs ugyan módszertanilag egyértelműen körvonalazható „magyar néprajzi módszer" vagy „magyar néprajzi iskola", inkább különböző áramlatok egymásmellettiségét, nyíltabb vagy rejtettebb vitáit érzékelhetjük – ám ez a Magyar Néprajzi Társaság százéves konzervativizmusában megtalálható keret végső soron ennek tekinthető. Az, amit a Társaság képviselt, az a magyar néprajz módszere a múltban és a jelenben egyaránt.

Láthattuk, hogy 1889 körül a nemzetközi párhuzamoktól elválaszthatatlanul formálódik ki e társaság. Nem a legelső a sorban, abba a hullámvonulatba tartozik, amely a 80-as évek végétől mért évtizedben tucatjával hozott létre hasonló intézményeket. Akkoriban egyik sem volt „jobb" nála, bár a magyar nyelv használata automatikusan másodrendűvé, kuriózummá tette a magyar néprajzot a nemzetközi porondon. Még így is megelőz másokat, mindvégig megmaradása pedig társtalan. Nemcsak a magyar tudományosság legnemesebb tradícióihoz számíthatjuk meglétét. Büszkék lehetünk arra, hogy nemzetközi méretekben nem sok párját találjuk. Úgy látjuk, jövője is biztosítva van. A századik év után is lesz magyar néprajzi kutatás, megmarad a Magyar Néprajzi Társaság. Még sokszor lesz alkalom arra, hogy az akkori közreműködők ünnepeljék a társaságot, a magyar néprajzi kutatások legkülönbözőbb ágazatait – legkivált pedig mindezek alapját, a nép kimeríthetetlenül gazdag kultúráját. Ennek felismerése az utóbbi évszázadban e társaság legnagyobb érdeme.

Rezime

Mesto mađarske etnografije među srodnim naukama

(Povodom stogodišnjice Mađarskog etnografskog društva)

Godine 1889. osnovano je jedno od najstarijih etnoloških društava u Evropi, Mađarsko etnografsko društvo. S obzirom na to, da sam o formiranju ovog Društva, odnosno o naučnoistorijskim tendencijama vezanim za to Društvo imao prilike da obelodanim svoja viđenja [vidi: časopis *Ethnographia* 91 (1980), 443–451] ovom prilikom iznosim okvire konteksta u Mađarskoj i na međunarodnom planu u koje se uklapa sudbina ovoga Društva sa značajnom prošlošću i sa budućnošću koja mnogo obećava. Mađarsko etnografsko društvo igralo je i igra značajnu ulogu kao centralna i integrativna institucija mađarske etnološke nauke i u svojim okvirima sjedinjuje istraživače i nastojanja iz domena folkloristike, etnologije kao i materijalne kulture. Ovo se može konstatovati od početka osnivanja Društva, tim pre, što Mađarska akademija nauka u pravom smislu reči ni danas nije zauzela odgovarajući stav prema mađarskim etnološkim naukama. Pošto za etnološka istraživanja u Mađarskoj (a to znači: za etnološka istraživanja svakog naroda koji živi u toj zemlji) nije formirano nijedno drugo društvo, a s obzirom i na to da su naučna društva za srodne nauke (za istoriju, lingvistiku, filologiju itd.) bili u mogućnosti da samo delimično budu nosioci zadataka navedenih oblasti, Mađarsko etnografsko društvo primilo je na sebe široki dijapazon zadataka, a to je u širem smislu bez premca. (Rad se bavi i osnovnim značajkama formiranja mađarskih društava za istoriju, folkloristiku, lingvistiku, geografiju, antropologiju, komparativnu filologiju, kao i odlomcima njihovih programa koji imaju dodirnih tačaka sa problematikom etnologije u celini). Folklorno društvo u Engleskoj osnovano je 1878, u Italiji 1877, u Francuskoj 1878, u Poljskoj 1887, u SAD 1888, u Flandriji 1888, u Nemačkoj 1889, u Austriji 1894, u Českoj 1892, u Rusiji i Bugarskoj 1889, što ukazuju na to, da je Mađarsko etnografsko društvo, koje slavi svoju stogodišnjicu kontinuiteta, zauzima počasno mesto u veoma otmenom društvu sličnih asocijacija. Naznačeni evropski horizonti, kao i međusobna prožimanja navedenih društava predstavljaju problematiku koju bi trebalo posebno obraditi.

Summary

The Place of Hungarian Ethnography among Related Branches of Science

(Hundred Years of Hungarian Ethnographical Society)

1889 is the birthday/year of one of the oldest European Societies devoted to folklore, folklife and anthropological researches [Magyar Néprajzi Társaság = Hungarian Ethnographical Society]. There are several sketches devoted to the history of the Society [see: Kósa, László: A Magyar Néprajzi Társaság története 1889–1989. Budapest, 1989; Magyar Néprajzi Társaság – „Százéves a Magyar Néprajzi Társaság" special issue of Néprajzi Hírek 18/1989) No. 1.], and some years ago I gave a short evaluation of early years of the Society in Ethnographia 91 [(1980) 443–451] with the necessary data and bibliographical references. At the present paper the "integrative" and "central" position of the Society was dealt with a special care. As connected with similar university and academic organizations, and with similar societies in Hungary (of history, archaeology, linguistics, philology, geography etc.) the Hungarian Ethnographical Society was always a part of the social sciences network institutions in Hungary. If we look at interna-

tional and comparative perspectives, English (1878), Italian (1877), French (1878), Polish (1887), American (1888), German (1889) societies or their journals preceed the Hungarian Society. Some important ones, as Russian, Austrian (1894), Czech (1892), Bulgarian (1889) etc. follow in time the initiatives parallel to those in Hungary. In one word: both on national and international scale the birth of the Hungarian Ethnographical Society was a very important step forward 100 years ago. There should be important to describe and discuss in depth the events of its first hundred years in a separate paper.

Original scientific paper

Bori Imre

„KÉPZELŐERŐM... MEGHALT EMBEREKET KELT ÉLETRE"

(EGY KÉSZÜLŐ ANDRIĆ-KÖNYV FEJEZETE)

Ivo Andrić főképpen az 1920-as években a konkrét világ befolyásától nem tudta mentesíteni, és nem is akarta műhelyét zárva tartani a hétköznapok hatásai előtt. Ihletének szüksége volt ezekre a valóságos, általában életrajzában gyökerező hatásokra, hiszen széppprózájának külvilágát felépíteni segítették. Ezért állíthatjuk, hogy Andrićot a sorsa vitte a madridi Prado termeiben Francisco José Goya y Lucientes képei elé. 1926 októberében Marseille-ben folytatja diplomáciai pályafutását, ekkor nyílt alkalma, hogy bejárja Provance-t, s megfordul Bordeaux-ban is. Egy év múlva pedig Madridban van. Bordeaux Goya utolsó életállomása, Madridban pedig akkor ünneplik a nagy spanyol művész halálának századik évfordulóját a Pradóban rendezett nagyszabású kiállítással, amelyen az „állandóan kiállított művek mellett olyan portrékat és vázlatokat lehetett látni, amelyek egyes spanyol arisztokrata családok magántulajdonában vannak, s egyébként megközelíthetetlen szalonokban porosodnak" (Vujicsics D. Sztoján fordítása), miként Andrić írta.

Előbb a közvetlen madridi élmény fogalmazódik meg Andrićban a *Goya* című írásában, amelyet a *Srpski književni glasnik* közöl 1929-es évfolyamának 1. számában. Formai szempontból nézve alkalmi tanulmány ez is, mint 1919-ben a Walt Whitmanról, 1926-ban a Szent Ferencről, 1930-ban a Simon Bolivarról szóló volt, illetve lesz, míg a másik Goya-szöveg 1935-ben már nem évfordulós jellegű. De mind ez, mind amazok is alkalmassá váltak Andrić megfogalmazásában írói gondjainak megközelítésére. Azt kell látnunk, hogy Andrićot a lélek olyan, betegségbe torkolló metamorfózisa érdekli, amelyet először a Mustafa Madžar novella-fikciójában ismert meg mélyebben. Szent Ferencről szólva joggal mondta, hogy nem csupán a vallástörténészt érdekli Szent Ferenc, hanem az irodalomtörténészt, az orvostudóst, a pszichológust és a szociológust is. A megfigyelt metamorfózisban a lélek addig rejtőzködő természete kerül felülre, de hogy milyen formát ölt, azt „mindenféle hosszú ideig tartó külső és belső tusák" döntik el. Szent Ferencben az aszkétizmus kerekedik felül, Simon Bolivarban egy pillanatban az undor minden iránt. Goyában klasszikus esetére ismert a Mustafa Madžar tapasztalatainak birtokában. Az első Goya-szöveg nem is művészettörténeti irányultságú, és nem is a *művész* szituációja érdekli

Andrićot. Miroslav Krleža 1927-ben az udvari ember, a fizetett lakáj és az udvari bolond valamint a művész között feszülő mély ellentéteket hangsúlyozza és a művészsors tragikumát emeli ki. Andrić az undorodó filozófust rajzolja elénk, akit félelmetes álmok, kínzó látomások gyötörnek. Egyszerre „furcsa ember és nagy ember" ő Andrić szemében, a *test* embere, aki mélyen átélte az „érzékiség tragikumát" és tombolását, amit a hivatásos torrero ismer meg, mert Goya az is volt élete titokzatos, itáliai időszakában. Korán megjelenik képein a komorságnak egyelőre csak a *felhőcskéje*, hogy majd árnyékba borítsa Goya egész lét- és képvilágát. Korán kezdődik tehát a lélek elborulása is Goyában, és Andrić tudni véli a kezdetek időpontját is, amikor az 1784-es esztendőt említi, arra hivatkozva, hogy Goya akkor arról panaszkodik, hogy elveszítette munkakedvét. Azután megsüketül Goya, és Andrić beleérzéssel tolmácsolja a következményeket:

„1795-ben kénytelen lemondani a San Fernando akadémián elfoglalt helyéről. Mert Goya ekkor már *teljesen süket*. A süketség talán az egyik legszörnyűbb szerencsétlenség! Mennyire fájlalhatta ez a féktelen ember, hogy nem hallja a női kacagást és az emberi beszédet! Számára nincs többé beszéd és zene – Spanyolországban, ahol minden beszéd és zene –, sem harang, sem dal, sem tréfa, amelyet a nép az utcán és a piacon vet oda egymásnak, sem az a leírhatatlan „he, torro, he!", amellyel a torrero a bikát ingerli az arénában. Mindez meghalt a megsüketült, korán megöregedett ember számára. Csak a kétkedés maradt azzal szemben, amit mások beszélnek, s a riadt tekintet, amely még nem alkalmazkodott és nem szokta meg, hogy megfejtse a száj mozgását." (Vujicsics D. Sztoján fordítása)

Az udvari festő magányos ember lesz, és – mint Andrić írja – az „emberi bajok és szenvedések sötét világa felé fordul", amivel művészi szabadságát szerezte vissza, hiszen „azt festhette, amit akart". Nagy rézkarcsorozatok születnek ebben a termékeny reménytelenségben és „sötét világban": a *Szeszélyek* (Caprichos), az *Ostobaságok* (Disparates) címűek. Ezek mind a „betegségig felfokozott szellem égi látomásai", de mondható lenne éppen Goya szavaival, hogy az „agy betegségének" kórképei is. „Ezekben a látomásokban kísérteties megvilágításban jelenik meg Goya élettől való beteges ellenszenve, mindaz, ami sértette, zavarta és elkeserítette. Mert ennek a lobbanékony aragóniainak igazságra, világosságra és őszinteségre áhítozó lelke volt. S az emberi gyengeségek, szenvedélyek és vétkek egész seregletét festve, nemcsak vonalat és árnyékot lel, hanem, miként látni fogjuk, a legmélyebb szánalom, a véres irónia és a magasztos lázongás drámai akcentusait is megtalálja." (Fordította Vujicsics D. Sztoján)

Andrić együttérző rokonszenvvel írja la a világból kivaduló, a Mustafa Madžarban már meglátott lelkiség megmutatkozását. Andrić Goyában is a háború pusztító hatásait fedezi fel, így minden más tényező csupán nyomatékosítja azt, az udvari élet tapasztalatai, a társadalom és a politika hűtlenségei, hazugságai is. Amit az egy emberben a betegség kezdett, azt tetőzte be tehát az egyetemes tapasztalat. Nincs mellette sem Alba hercegnője, sem Pepa, a felesége, sok gyermeke közül is csak egy maradt életben, de az sincs vele. Madridban egy külvárosi villa Robinson-szigetén él és festi hátborzongtató képeit, metszi

rézkarcait. Az a művész, aki, miként Andrić írja, „szakított Istennel, a világgal és önmagával". Majd következik a jellemzés:

„Így és ilyen körülmények között dolgozott *A háború borzalmain,* s készítette mindazokat a fantasztikus képeit és rajzait, amelyeket ma a Prado galériában őriznek. Goya úgy tekintette a háborút, mint az elkerülhetetlen és számos bajok egyikét, amelynek az emberiség ki van szolgáltatva. Fájdalmának távolából alig tesz különbséget francia és spanyol között. Ezeken a rajzokon, tökéletes tárgyilagossággal, csupán egy valami látható: eszeveszett emberek, akik kölcsönösen elemésztik egymást, s e pusztulás iszonyata..."

S tovább:

„Itt vagyunk tehát. A szakadék mélyén. Nem tudni, miért létezik a rossz a világon, mert mindaz, ami létezik, értelem s ok nélkül való. Másutt Goya borzongatóan naiv módon nihilizmusának végső szavát és teljes mértékét adja, tagadva a másvilág létét is, miután megtagadta emennek az értelmét; e rajzon kissé megemelt sírkő látható, s alóla egy csontváz nyújtja ki a kezét, s egy papírlapot mutat, ezzel a felirattal »Semmi«. Tehát ott sincs semmi. Ez a halott üzenete, s ez Goya kétségbeesésének legmélye." (Vujicsics D. Sztoján fordítása)

S ha Andrić Goya rézkarcgyűjteményei élére Baudelaire-idézetet gondol („Voila le noir tableau qu'en un réve nocturne Je vis se dérouler sous mon oeil olairvoyant" – „éber szemem előtt éjjeli révületben sötét és furcsa kép tárult ki imigyen..." (Babits Mihály fordítása), mi Baudelaire Goya-jellemzését olvassuk, hogy megmutathassuk Andrić szemléletének ősképei egyikét. A Mustafa Madžar világról és emberről szóló kinyilatkoztatását Goya megrajzolta, Baudelaire és Baudelaire után Andrić megfogalmazta. Goya karcai „valószerűen iszonyatosak", írja Baudelaire *A kifejezés a művészetben* című tanulmánya Goya-fejezetében, és emleget „hagymázas álomképeket", „hiperbólikus hallucinációkat", egyáltalán a „civilizáció boszorkányszombatjának" jeleneteit. Baudelaire két rézkarc-lapját írja le részletesen. Az egyiken a „pokoli díszletek között két boszorkány halálos küzdelme folyik a levegőben": „Félig emberre, félig állatra hasonlítanak – a művész, rejtélyes eszközökkel, gyakran teremt efféle figurákat – s arcukra van írva minden ocsmányság, minden lelki fertő, minden bűn, ami emberi ésszel fölfogható." (Csorba Géza fordítása)

Azután 1824-ben – említi meg Andrić – Goya a király engedélyével kiköltözik Spanyolországból és Franciaországba megy, Bordeaux-ban telepszik meg. Ott elegyedik majd (jelképesen szólva) az öreg Goya a fiatal Andrićtyal száz esztendő múltán beszédbe. Hogy a Goya-jelenség egy ilyen „dialógusos" megoldásra csábítja a kései utódot, azt Miroslav Krleža is tanúsítja 1927-es Goya-tanulmányában: „Goya gyakran jelenik meg lelki szemeim előtt, mint egy kísértet, és ez a boldogtalan, süket vénember gyakran érthetően beszél hozzám, hogy minden egyes szavát hallom és minden, még a legelrejtettebb gondolatát is értem, és kitűnően érzem karcoló tűjének minden mozdulását."

Andrić is szót vált Goyával, miként az a *Beszélgetés Goyával* 1934-ben megjelent dialógusa bevezetőjében fikciója megidézi. Ez a bevezető meggyőző: az első mondatok már a gondolat magasában mutatják az írót, aki a tornyok építésének szükségszerűségéről elmélkedik Bordeaux felé utaztában a „meleg és csendes délután" áramában. Tornyok – szeme előtt a drótnélküli távíró acéltor-

nyai és a „karcsú és elaggott katedrálisok" tornyai. S nemcsak ezeknek az ősi tornyoknak voltak „állandó hivatalnokai", kiszolgálói, az újaknak is vannak, s bár a köztudat szerint a modern tornyok racionális alapon állanak, a katedrálisok pedig nem, holott azoknak is irányt mutató céljuk lehetett, csak ez a cél már elhomályosult, feledésbe merült. Ezzel a bevezető képzet-megidézéssel időtlenné válik a Bordeaux-ba való utazás, s a köznapiság mértékei is feloldódnak, új értelmet kapnak ilyen módon az olyan fogalmak, mint a „közel" és „távol", a „lehetséges" és a „lehetetlen". „A szemem előtt ezeknek a modern templomoknak a képével, amelyekben minden pillanatban csoda történik, úgy tetszett, hogy gondolatom és képzelőerőm is könnyebben és gyorsabban halad át elmúlt időkön, s meghalt embereket kelt életre." (Csuka Zoltán fordítása) Az író-utas Bordeaux külvárosában egy kávéház előtt állapodik meg, körülnéz a környéken és észleletei alapján a még „keletkező városrész" nem eléggé definiált körülményeit fedezi fel: a csatornázás kezdetleges, aszfalt nincs, az utcatáblák „lokális nagyságok dicsőségét" hirdetik. Tehát ott áll meg, „ahol még semmi sem szilárdult meg s nem állandó, ahol semmi sem korlátozza és zavarja meg a gondolatot", legfeljebb a kalapácsolás, mert a kávéház közelében éppen cirkuszi sátrat húznak fel.

A kávéház ebben a szemléletben éppen úgy örök életszíntér, mint ahogyan az a Drina partján álló ház: képe, körülményei, részletei változatlanok, csak az egymást felváltó nemzedékek változnak. Soha alkalmasabb helye történelmi találkozásoknak! „Ezek a díszletek – olvassuk a kávéház leírásának a végén – különféle idők emberei viseletének és szokásainak szolgálhatnak hátterül, anélkül, hogy anakronizmusukkal illúziórontók lennének, és a színhelyet valószínűtlenné tennék." (Csuka Zoltán fordítása)

Minden művészi feltételt megteremtett tehát Andrić, hogy feltűnjön az író-utas mellett Don Francisco Goya y Lucientes – éppen halálának századik évfordulóján.

Nem szabályos dialógus alakul ki a következőkben. Az írói közbevetések a körülményeket rögzítik, de alig befolyásolják a gondolatmenetet. Még nem is képzelt beszélgetés következik tehát a szöveg címének sugallata ellenében. Elsődleges karakterét illetően sem hagy kétséget az író, mert írja: „»igen, uram...« És folytattuk beszélgetésünket, amely tulajdonképpen nem volt egyéb, mint Goya önmagáról, a művészetéről és az emberi sors általános dolgairól mondott monológja. Ha ez a monológ első pillanatban töredezettnek és összefüggéstelennek is látszik, tartsák szem előtt, hogy belső kapcsolat áll fenn, amely Goya életéhez és művészi alkotásaihoz fűzi". (Csuka Zoltán fordítása)

Nyilvánvalóan a Goyának tulajdonított eszmék, melyeket Andrić Goya életéhez és művéhez fűz, apokrif eszmék és gondolatok, ám nincs fogódzónk e pillanatban még, hogy ennek mértékét észleljük, mert az Andrić-filológia még nem derítette fel e szövegnek a Goya világába kapaszkodó gyökereit. Az első Goya-esszéből tudjuk, hogy Andrić ismerte Goya levelezését, s bizonyos, hogy tüzetes életrajzát is kezében tarthatta, amelyből apró tényeket merített, és itt is felhasznált jellemzést erősítő anekdotaként. Itt van a kis, ötéves Rosarita mondása, amikor egy kisfiúval a műterem falán függő portrékat nézegették, hogy az emberek teremtője a „Francisco bácsi". Azután Goya emlékezetében

él színésznő ismerősének szánalmas esete, amikor előadás közben uszálya egy szögben fennakadt, és miközben szerepét játszotta, a „tehetetlen, hurokba szorult állat mozdulatával" igyekezett ruháját kiszabadítani, hogy halálveríték öntötte el arcát. Goya erre az esetre hivatkozva mondja, hogy megvilágosodott előtte a színészi játék hiábavalósága, s „ami még rosszabb... hosszú időre elrontotta azt a nagy örömöt, amit evvel a gyönyörű és feledhetetlen nővel fennálló barátság jelentett neki" (Csuka Zoltán fordítása), végül a szövés példázata is szövegbe kerül. Gyermekkori emléke az „ő Fuente de Todos-i megboldogult Annunziata nagynénje módszerre", amellyel lányát tanította a szövés mesterségére: miközben a „cséve repült, a zsugolyfa csapkodott", szüntelenül mondogatta: „ – Tömörítsd, tömörítsd, jobban." Ezt esztétikája képi megfogalmazásaként mondja el Goya az őt hallgató írónak.

Andrić műfaja most a *keretes feljegyzés*, amelyben a keret – mint Predrag Palavestra megállapította – Andrić szemében alkalmas rejtekhely volt, amikor poétikájának emléleti szempontjait akarta kifejteni, a feljegyzés pedig intimitásról valló. 1929-ben kezdte ezt a feljegyzés-formát megszeretni. A feljegyzés a szabályos naplót helyettesítő vallomás-lehetőség volt, amellyel azután folyamatosan élt. Már az 1930-as években, tehát a Goyával folytatott ál-dialógus írásának idején is gyarapított. 1933-ban publikálta az efféle jegyzeteit *Znakovi pored puta* (Jelek az utak mentén) címen. Isidora Sekulić 1935-ben ezekről a naplószerű, de nem (vagy ritkán) datált szövegfragmentumokról Vasa Stajićot tudósítva *szépirodalmi formájú feljegyzéseknek* nevezi. A feljegyzések kiadója Andrić halála után úgy minősít, hogy irodalmat, illetve a szépirodalom anyagát, az irodalommal kapcsolatos gondolatokat hozzák Andrić feljegyezései. Megformálásuk valóban emelkedett és szépirodalmi igényű, ugyanakkor egysejtű formaként egy gondolatot, egy történetet, egy hangulatot vagy egy anekdotát tartalmaz. Egyszerűség és a teljes kötetlenség jellemzi – nincs olyan közlemény, amely ne férne be ebbe a formába: a legbizalmasabb emléktöredék éppen úgy, mint a nyilvánosság elé kívánkozó reflexió formát kaphat benne, de filozófiai esszécskét is elbír!

A *Beszélgetás Goyával*, amely alakilag akár útirajz is lehetne, nagyjából hat feljegyzésből épült fel, valamennyi esztétikai nézeteket megfogalmazó. A velük rokon természetű feljegyzésekből külön fejezet kerekedett ki Andrićnak a *Jelek az utak mentén* című posztumusz kötetében. A *Beszélgetés Goyával* feljegyzéseiben Andrić alkalmat talált, hogy az egyszerűség szépségéről, a dekadencia tündökletes bujaságáról, a művész eretnek természetéről, ebből következően a társadalommal kirobbanó konfliktusáról, azután a művész hivatásáról, e hivatás folyamataként a tipizálásról, amely az arcképfestésben tetőz, azután az arcképről, mint műalkotásról és legendákról (amelyeket Andrić Goyával egyetemben dicsér), végül a halálról esik szó, hogy a végszóban a spanyol egzisztencializmusból átszüremkedett „pesszimizmus" fogalmazódjék meg, lévén szó a „művészet elkerülhetetlen szomorúságáról és a tudomány pesszimizmusáról".

Andrić Goyája (ha elfogadjuk macedón értelmezőjének, Milan Gyurcsinovnak a véleményét, akkor Andrić alteregója) elmélkedéseinek sorát ugyanúgy az egyszerű környezet dicséretével kezdi, mint Thomas Mann híres novellájában,

a *Halál Velencében* címűben Gustav Aschenbach, miként erre Andrić Eckermannja, Ljubo Jandrić magának az írónak is felhívta a figyelmét. „Igen, uram – mondja Goya – az egyszerű és szegényes környezetek csodák és nagy dolgok színhelyei. A templomok és paloták nagyságukkal és szépségükkel valójában csupán annak teljes elégését és elvirágzását jelentik, ami egyszerűségben és szegénységben sarjadt ki és lobbant fel. Az egyszerűségben van a jövendő csírája, a szépség és tündöklés pedig a hanyatlás és halál csalhatatlan jele. Az embereknek azonban egyként szükségük van a tündöklésre és az egyszerűségre is. Ez az élet két arca. Lehetetlenség mindkettőt egy és ugyanabban a pillanatban látni, mert miközben az egyiket nézzük, a másikat szem elől veszítjük. S akinek megadatott, hogy mindkettőt egyszerre lássa, miközben az egyiket nézi, annak nehéz a másikat elfeledni. Én, részemről, szívvel-lélekkel az egyszerűség pártján voltam, a tündöklést és formákat nélkülöző szabad és mély élet oldalán..." (Csuka Zoltán fordítása) Amivel pedig annyira egybehangzó Goya nézete, az Mann közvetítésében imigyen hangzik: „Aschenbach egy alkalommal, kevéssé föltűnő helyen kereken kimondotta, hogy szinte minden nagy dolog, ami van, úgy jön létre, bú, kín, szegénység, elhagyatottság, testi gyengeség, bűn, szenvedés és ezer akadály ellenére is: csak azért is. De ez több volt egyszerű megjegyzésnél, tapasztalat volt, úgyszólván képlete életnek és hírnévnek, kulcsa alkotásainak; csoda-e hát, ha ez uralkodott legsajátosabb alakjainak erkölcsi jellemén, külső viselkedésén is." (Lányi Viktor fordítása)

Andrić esszéje, nagyon is időszerűen, a művész személyének kérdését kezdi fejtegetni, s a maga koordinátáival azokhoz az akkor korkérdéseknek tudottakhoz szól, melyeket Miroslav Krleža ugyanakkor híres, Krsto Hegedušić Dráva menti motívumai előszavában fejtegetett, s amelyeket József Attila vizsgált oly izgatottan esztétikai tárgyú tanulmányaiban és tanulmány-töredékeiben. S ekkoriban csatázik Lukács György a tendencia és pártosság, a riport vagy ábrázolás kérdései kapcsán Moszkvában, ahol ugyancsak akkoriban ültetik esztétikai trónra a szocialista realizmust kötelező érvénnyel a Szovjetunióban.

A művész – Andrić felfogásában – eretnek: „A művész afféle – gyanús személy –, álarcos ember az alkonyatban, hamis útlevéllel felszerelt utas. A maszk alatt rejtőző arca gyönyörű, rangja sokkal magasabb mint amit útlevele feltüntet, de ez nem tesz semmit... A művek sorsa az életben az, hogy az őszinteség egyik elkerüléséből a másikba essék, hogy ellentmondást ellentmondásra halmozzon." (Csuka Zoltán fordítása) Goyától azt is megtudjuk, hogy a művész pártütő, „törvényen kívül álló" személy. E tétel leszögezése után Andrić művészi cselhez folyamodott – előadásába még egy személyt von be, akivel Goya nemcsak egyetértett, hanem „közös gondolatuknak" mondta, amit az kifejezett. Rómában ismerkedett meg Goya Paolóval, a „miszticizmusra hajlamos festőművész barátjával", akinek ereiben „szláv vér csörgedezett". Ami Goyának a művészről gondolata van, azt ettől a Paolótól hallotta. Ilyen módon Andrić mintegy nemzetivé tette, ami formailag a spanyol festőművész véleménye volt, mintha alteregót kettőzött volna meg!

Paolo–Goya–Andrić szerint tehát a művész nem tudja (már természetéből következően sem) megkerülni és kiküszöbölni a társadalommal támadó konf-

liktusait, mert a művész és a társadalom között szakadék tátong, és ilyen módon mintegy reprodukálódik az a viszony, ami az „istenség és az emberek" között alakult ki az egyetemes megosztottság jeleként. A művész csak a természettel tud együttműködni, de ez is *titokzatos*, tehát a művészet valóban „démoni eredetű", s ennek jegye, amolyan anyajegy, ott van minden valódi műalkotáson. A művészet hivatását pedig ezek fényében határozza meg Paolo nyomán Andrić Goyája. A művész hivatása az, hogy „ellenállhatatlan és meggátolhatatlan igyekezettel a nemlét sötétjéből, vagy abból a tömlöcből, amit az életben mindennek mindennel való kapcsolata jelent, hogy ebből a semmiből vagy ezekből a béklyókból apró darabonként kiragadja az emberi életet és álmot, azt formába öntse és törékeny krétával múlandó papíron »mindörökre« rögzítse". (Csuka Zoltán fordítása)

Van ezen Andrić-szövegnek interpretátora, mint Milan Gyurcsinov is, aki szerint Andrić itt a szemlélődő művész ideálját dicséri a mindent tudó, mindenütt jelen levő romantikus művészegyéniséggel szemben. Ebből Gyurcsinov azt a következtetést vonta le, hogy Andrić véleménye a romantikus irodalomfelfogással perel, míg a művész helyzetének megítélésében legtöbb kortársával egyetért.

Az Andrić szerinti legfontosabb esztétikai kérdéshez, amelyet közkeletű szóval a tipizálás kérdésének nevezhetünk, mintha a spanyol filozófus, Miguel de Unamuno gondolatain át vezetett volna az író útja. Ivo Tartalja Andrić esszéiről, tanulmányairól szóló értekezésében az író első Goya-tanulmányában fedezi fel a kapcsolatot a spanyol egzisztencialista filozófus eszmerendszerével. „Itt vagyunk tehát. A szakadék mélyén..." – idézi Andrić szövegét, s arra figyelmeztet, hogy Unamuno főművében a központi fejezetnek is ez a címe: A szakadék mélyén. Valójában az 1934-es Goya-szövegben lehet olyan kitételekre bukkanni, amelyek mögött inkább felderenghet Unamuno árnya, s akkor a spanyol filozófus agónia-fogalma van előtérben, pontosabban az az „agonikus létszerkezet", amelyet a bölcselő kialakított. „Az agónia... harcot jelent. Agonizál, aki harcolva, az élet ellen harcolva él. És a halál ellen... Élet a halálban, a halál élete és az élet halála – ez az agónia." Frissen kerültek ezek a nézetek Andrić elé, hiszen Unamunónak *A kereszténység agóniája* című műve 1931-ben jelent meg francia nyelven a kitűnő Jean Cassou fordításában. Ezt olvasta Németh László is és nyomban magyarázata az Unamunónak szentelt tanulmányában. „Agónia... görögül csak harc s agonizálni Unamuno nyelvhasználatában harcolva élni. Harcolva az élet ellen és harcolva a halál ellen. Unamuno szemében csak az él, ami harcol. Az embereket semmi sem egyesíti úgy, mint viszályaik s az egyéniséget semmi sem tartja úgy össze, mint belső ellentmondásai. Minél igazabban él valaki, annál rettenetesebben harcol: agonizál." Így Németh László! Míg Andrić Goyája egzisztencialista filozófusként vélekedik (bizonyítva, hogy Kierkegaard-tól egyenes út vezethet Unamunóhoz) a következőképpen: „Valamennyi emberi mozdulat a támadás vagy védekezés szükségességéből ered. Ezek az ember cselekvéseinek alapvető, legtöbb esetben elfelejtett, de igazi és egyedüli okai és mozgatói." (Csuka Zoltán fordítása)

Ebből a gondolatokból vonja le Goya a művészi tipizálásnak nagyon is Lukács György magyarázatára emlékeztető szabályát:

„A művészet természetéből fakad, hogy nem lehet ezer apró mozdulatot lerajzolni, amelyek közül minden egyes önmagában véve nem sötét, sem baljós. Ám minden művész, aki azt akarja megfesteni, amit én festettem, kénytelen azt a mozdulatot ábrázolni, amely mindeme számtalan mozdulat összessége, ez a sűrített mozdulat pedig szükségszerűen és elkerülhetetlenül magán viseli a támadás vagy védekezés, a harag vagy félelem, azaz igazi származásának bélyegét. S minél több mozdulat szövődik és sűrűsödik belé egy ilyen mozdulatba, annál kifejezőbb a mozdulat, s annál meggyőzőbb erejű a kép. Hát ezért sötétek, gyakran borzalmasak s iszonyt keltőek az én alakjaim s mozdulataik. Mert valójában más mozdulat nincs is." (Csuka Zoltán fordítása)

Érthető az is, hogy Andrić Goyája miért éppen az arcképfestésben ismeri fel a művészi munka fentebb leírt módjának a csúcsteljesítményét. Ugyanis az arcképfestés a legszigorúbban következik a tipizálásnak az emberi létezés spanyol egzisztencialista magyarázatából. Csak most nem „sűrített mozdulatról", hanem *sűrített vonásokról* van szó. És a *portré* kérdése is esztétikai korkérdés volt az 1930-as években, és kulcskérdés is, ha kapcsolatba hozzuk a Lukács Györgyöt foglalkoztató *elbeszélés vagy leírás* dilemmájával, illetve a „portré és tabló" kérdésével, amit például a magyar esztétikai gondolkodás történetében Halász Gábor vizsgált 1942-ben, miközben egy 1933-as írására hivatkozik. Goya a portré készítéséről a következőképpen vélekedett:

„Az arckép kidolgozásánál különösen nehéz feladattal kell megbirkózni, a festőművész nagy gyötrelme abban áll, hogy az alakot különválassza mindattól, ami körülveszi, s ami az emberekhez és a környezethez fűzi. Egy alaknak *megszabadítása* viszont, amint ezt Paolo barátom mondaná, az antikrisztusi akció egy fajtája: ellenalkotás. Az egész utat, a modell egész sorsát, újból végig kell követnünk, csak éppen visszafelé, mindaddig, amíg az arcot, amelyet kiszemeltünk, ki nem visszük a tisztásra, amelyre őt most egyedül állítjuk, mint a vesztőhelyre. S csak itt teremtjük újjá." (Csuka Zoltán fordítása)

A továbbiakban azt magyarázza, hogy a „megfestett emberi alak" mennyire magányos, szinte mérhetetlenül az, tehát a művész ellenállhatatlan vágyat érez ezt látva, hogy tárgy-társat keressen és állítson mellé, mert mint Goya vallja, az „ember magányossága nagyobb, mint a csontváz magányossága a földben". Goya szerint tehát a tipizálás valójában *tömörítés*. De tömörítés a legenda is, amelyről ugyancsak beszél Goya a kései utódnak. Valójában azért kell legenda a művészetnek, mert abban már megtörtént, bekövetkezett, amit különben a tipizálás során kell elvégezni, előállítani: a sok egyedit egy általánosba emelni át. A legendákban „évszázadok kollektív emberi törekvéseinek nyomai" vannak, következésképpen belőlük lényegében meg lehet fejteni „sorsunk értelmét" is:

„Az emberiség igazi története a mesékben lelhető fel, belőlük lehet megsejteni, ha nem is teljesen felfedni a történelem értelmét. Az emberiségnek van néhány alapvető legendája, amelyek mutatják vagy legalábbis megvilágítják azt az utat, amelyet megtettünk, ha nem is a vélt, amely felé haladunk." (Csuka Zoltán fordítása)

Andrić fel is sorolja az alapvető legendákat. Szerinte ilyen az eredendő bűnről, a vízözönről, a Krisztusról, a Prométheuszról szóló legenda. Ezek mind az emberi cselekvés adott pontja körül évszázadokon át „finom rétegekben" lera-

kódott történetek, éppen ezért bennük kell kutatni az értelem után, nem pedig a jelenben, amelyben együtt van a sok jelentéktelenség azzal, ami majd jelentőssé válik egykoron, s rejtve van még az „igazságnak ama szemecskéje" is, amely köré majd kristályosodhat mindaz, ami lényeges, s mondjuk mi, ami *tipikus.*

Andrićnál Goya nagyon is egyoldalú dialógusa a halál gondolatával zárul, mintegy álomképbe torkolló képiség segítségével. Olyan álomról beszél Goya, amilyent Andrić kivételes hősei, mint amilyen Mustafa Madžar is, álmodhatnak csak. A Madrid környéki villába szorult Goya eleveníti fel egykori halálálmát, s amit annak idején álmodott, most beteljesíti. Álmában ugyanis egy olyan szobában élt, amelynek falain a tapéta cirádái-kacskaringói a „mors" szót adták, az „egész kacskaringós ciráda nem állt másból, mint e számtalanszor megismételt, apró és finoman leírt szóból: halál". Ezt a szót írja fel a madridi villa falának egyetlen kis, ék alakú szabad felületére – talizmánként, a halál képét tartva maga elé a borzalmak ellen védekező.

Ez tehát Andrić „esztétikai balladája" (Ivo Tartalja), amely így nem nélkülözheti az epikai és drámai elemeket sem, de adott lírai kötőanyaga is az írói keret-szövegben, abban elsősorban a nyitó jelenetben és záróképben, tehát abban, amit külvárosi-kültelki történetnek nevezhetünk. Közben is akad figyelemre méltó természetesen, például Goya kezének tüzetes leírása. Nagy mesterek szokását követi, s mintegy képzőművészeti tisztelgés is ez a leírás Goya, a festőművész előtt, hiszen a nagyok vázlatkönyvében látni a pár vonással odavetett alaknál egy részletet tüzetesen kidolgozva, bámulatos precizitással részletezve. Így tesz Andrić is:

„Mialatt beszélt, pillantásom az asztalra esik, amelyen, mintegy különváltan és önmagának élőn, jobb keze pihent. Szörnyű kéz, mint valami varázslatos gyökér-talizmán, bütykös, szürke erőteljes és sovány, mint a sivatagi sírhalom. Ez a kéz él, de a kő láthatatlan életével. Nincs benne vér, sem nedv, hanem valami más anyag, amelynek tulajdonságait nem ismerjük. Nem kézfogásra, sem simogatásra termett kéz, s nem is adásra, sem elfogadásra. Ha az ember elnézi ezt a kezet, ijedten merül fel benne a kérdés: vajon mivé változik az emberi kéz?" (Csuka Zoltán fordítása)

Tulajdonképpen egy *látomás* materializálódik éppen a Goya kezéről szóló szövegrészben, mert Andrić is látomást emleget, mondván, hogy miközben hallgatta a művészt, szüntelenül attól rettegett, hogy az „öreg elfogyjon és eltűnjék, hirtelenül és szeszélyesen, mint ahogy látomások tűnnek el". Látomásként tűnik fel az író-narrátor mellett, és mert csak látomás, képes hallani a ki nem mondott gondolatot is. A hősök ilyen típusú testet öltése más Andrić-művekben is lejátszódik. Az Andrić-kritika többrendbeli kapcsolatot talál például a Goya-szöveg és a posztumusz *Kuća na osami* (Ház a magányosságban) egyes darabjai között (elsősorban a cirkusz-metaforával), de egészen rokon a látomásban a *Jelena, žena, koja nema* (Jelena, az asszony, aki nincsen) című novellája is. Az esztétikai kérdések ilyen látomásos, tehát elsődlegesen szépirodalmi interpretációja jellemzi Andrić Goya-szövegét, amely fontos megnyilatkozása volt az elbeszélő Ivo Andrićnak a két novelláskönyve megjelenése közötti időszakban, 1924 és 1936 között!

Rezime

„Moja uobrazilja... oživljavaju pomrle ljude"

(Poglavlje jedne knjige o Andriću u pripremi)

Autor analizira dva rada Ive Andrića o Goji u ovom eseju koji će činiti sastavni deo njegove kratke monografije o Ivi Andriću. Pored informacija vezanih za poreklo tih radova kao i ostalih informacija koje su se činile neophodnim, težnja autora je da definiše karakteristike Andrićeve vizije o Goji – npr. da nije prvenstveno zainteresovan za *umetnika* nego za čoveka koji se *sa gnušanjem* suprotstavlja svetu. On upućuje i na pretpostavljene reference španskog egzistencijalizma, a istovremeno ukazuje i na to da pod izgovorom analize Goje, Andrić zauzima stav po važnim estetskim pitanjima iz perioda od dve decenije između dva svetska rata. U tom kontekstu on postavlja pitanja lika umetnika koga smatra heretikom, a u vezi sa radom umetnika razmatra pitanja tipizacije, portreta i na kraju i pripovedanja ili opisivanja. Esej daje i paralele iz svetske i jugoslovenske literature (osim dela španskih autora i dela Đerđa Lukača i Miroslava Krleže).

Summary

"My Imagination... Revives the Dead"

(Chapter of a Book about Andrić in Preparation)

The author discusses two works of Ivo Andrić about Goya in this essay which will be the part of his short monograph about Ivo Andrić. Beside the information which are in connection with the origins of works and those ones which seem to be unavoidable, he tries to define the characteristics of Andrić's vision of Goya – e.g. that Andrić was not primarily interested in the *artist* but the man who turned with disgust against the world. He refers also to the possible references of the Spanish existentialism, indicating simultaneously that under the pretext of Goya's analysis Andrić takes a stand on important aesthetical problems of the period of two decades betwen the two world wars. In this context he raises the question of the artist's character, considering him as a heretic. Concerning the artist's work he treats the questions of typifying, portrait and lastly of narration or description. The essay presents also parallels of the world and Yugoslav literature (beside the works of Spanish authors also the works of György Lukács and Miroslav Krleža).

Original scientific paper

Sturc Béla

VAJDASÁG TERMÉSZETI ÉRTÉKEI MEGÓVÁSUK SZEMSZÖGÉBŐL

„Amikor az emberek aránytalan mértékben
és módon átalakítják a föld felületét,
megsemmisítenek pótolhatatlan értékeket."

Kaán Károly, 1931.

Újabban sok szó esik a környezetvédelemről, természetvédelemről, ökológiáról. Írnak és beszélnek róla a szakemberek, újságírók, laikusok egyaránt. Nap mint nap felmerül az időszerű kérdés, hogyan viszonyulunk ezekhez a problémákhoz a mindennapi életben, a gyakorlatban? Mit tettünk az elmúlt időben, és mit teszünk jelenleg természeti környezetünk kímélése, védelme érdekében, vagy mit nem tettünk meg és nem teszünk a cél megvalósításáért? *Hogyan bánunk természeti értékeinkkel?* Vizsgáljuk ezt meg aktuális példákon, a napi sajtóban megjelent írások alapján. A Magyar Szó 1970. október 11-i számában Lévay Endre még romantikus képet festhetett a Ludasi-tóról, Riogatás a Ludasi-tavon címmel. Ezt írja: „Itt egy olyan vadon burjánzik, melynek képe három- vagy négyszáz éve semmit sem változott", – de a mondat folytatása már olyan jelenségre vonatkozik, ami bajt sejtet: „rőt nádas szaggatja darabokra a víz felületét". A cikkhez mellékelt fényképfelvételek kitűnően illusztrálják, mennyire kiritkult a nádas. Volt idő, mikor összefüggő náderdő övezete a partot. A vízben szétszórt, sok kisebb-nagyobb nádsziget már az életfeltételek romlását jelzi. A Magyar Szó 1973. december 19-i száma az alcímben már ezt írja: „Két év alatt nagyobb kár érte a Ludasi-tavat mint az utóbbi évezredben." A magyarázatot is megtaláljuk a szövegben: „a Palicsi-tó mentésének kezdetekor, ideiglenes megoldásként, a Ludasi-tavon keresztül vezették le a városi szennyvizet a Körös-patakba". Mindez akkor történt, amikor már érvényben volt a természetvédelmi törvény, melynek alapján éppen a tó északkeleti részét szigorú természetvédelmi rezervátummá nyilvánították. Ez azt jelentette volna, hogy tilos minden olyan tevékenység, mely megváltoztatná az adott élőhely életfeltételeit. Szinte hihetetlen, hogy ezek után hogyan születhetett meg a fent jelzett döntés és ennek nyomán a tóra káros megoldás!? Ehhez hozzáte-

hetjük azt is, hogy a kiásott levezető csatornával, mely kettészelte a Sós-tó medencéjét, teljesen átalakult ennek növényvilága, elvesztette eredeti jellegét. De menjünk tovább: 1983-ban a Magyar Szóban közölt írások több ízben is figyelmeztettek a hibákra, mulasztásokra, veszélyekre. Napilapunk az év július 10-én már a következőket írta: „pusztul a nád, romlik a víz minősége, megfogyatkozott az élővilág és sok vándormadár elkerüli". Ugyanabban az évben, november 13-án olvassuk a következő címet: Haldoklik a Ludasi-tó, majd november 24-én ez a cím ötlik a szemünkbe: Egyet mondanak és mást tesznek, alcímben pedig: Folytatódik a Ludasi-tó tudatos rongálása. Az idézetekből látható, hogy fokozódó degradációs folyamat ment és megy végbe, ami a helytelen viszonyulás következménye. Ilyen és ehhez hasonló állapotok más objektumokra is jellemzőek, pl. Vajdaság más területeire (Politika, 1971. október 25-én) a vizekre (Dobro jutro, 1976. június 1-jén) a Tisza-melléki erdőkre (Magyar Szó, 1977. november 12-én), a szabadkai erdőkre (Subotičke novine, 1986. szeptember 12-én) stb. Ilyen példákkal nap mint nap találkozhatunk. Mindezek a figyelmeztető írások, melyek a helyszínen észlelt jelenségek alapján íródtak, jobbító szándékúak és társadalmi összefogásra késztettek. Sajnos, az eredmény vajmi kevés. Magatartásunkban kellene – divatos kifejezéssel élve – áttörésnek bekövetkeznie. Az „ismerd meg és védd" jelmondatot kellene következetesen alkalmaznunk.

A megismeréssel és a megismertetéssel kapcsolatban figyelemre méltó az a határozat, melyet még a biológusok III. kongresszusa hozott, ti. „a biológusok feladata, hogy megismertessék az összes felelős tényezőt azokkal a *következményekkel,* melyek előállhatnak, ha továbbra is elhanyagoljuk a természetvédelemmel kapcsolatos problémákat," a további feladat pedig: „szervezetten, tudományos alapon kell elemezni a folyamatokat és javasolni optimális megoldásokat – mivel a területi tervezés folyamatban van hazánkban" (E. Mayer 1969). Ez utóbbi teszi különösen időszerűvé a természetvédelmet. Ennek „célja elsősorban a kulturális, esztétikai, tudományos, valamint gazdasági szempontból fontos objektumok (erdők, források, barlangok, állat- és növényfajok) létének biztosítása, *eredeti állapotban való megőrzése*" (Biológiai lexikon, 4. kötet, 283. oldal).

A továbbiakban Vajdaság eredeti természeti tájrészeire, jellegzetes vidékeire, védetté nyilvánított objektumaira, tehát *természeti értékeire* kívánom felhívni a figyelmet, mert *rá kell mutatnunk, és meg kell neveznünk, mi az, amit a fentiek szemszögéből óvni, védeni kell és érdemes.*

Vajdaság természeti jellegét meghatározza az a tény, hogy a Panonn-medence legdélibb övezetében terül el, ez sajátos geomorfológiai, éghajlati, talajtani, florisztikai, faunisztikai jegyeket, tulajdonságokat kölcsönöz neki, ezek alapján lényegesen eltér az ország más tájegységeitől. Geomorfológiai szempontból Vajdaság területe jól elkülöníthető egységekre bontható (Milojević 1952, Bukurov 1953). A következőkben ezek szerint vizsgáljuk a természeti tárgyakat, jelenségeket, az élővilágot, hogy így külön-külön, résztájak vagy vidékek szerint lássuk, mire összpontosítsuk a figyelmet, a védelmet. Itt meg kell jegyezni, hogy a mostani értelemben vett természetvédelem komplex jellegű, tehát az egész természeti környezet védelmét jelenti, de ebben különleges figyelmet és

megbecsülést érdemel a természetes növénytakaró és a benne kialakult egyes életközösségek (biocönozisok) még megmaradt foltjai, töredékei. Gondolok itt elsősorban azokra a társulásokra és fajokra, melyek kimondottan *vajdasági jellegűek*, máshol az országban nem, vagy csak kisebb mértékben fordulnak elő. Hangsúlyozni kívánom, hogy a természetes élőhely megsemmisítése vagy átalakítása okozza a fajok pusztulását. A feladat tehát az, hogy *természetes körülmények között, természetes társulásokban hagyjuk meg őket.* Itt érdemes megjegyezni, hogy már több faj hiányzik azokból a fajlistákból, melyeket Kitaibel Pál említ 1800-ban tett vajdasági kutatóútja alkalmából (Gombocz 1945). Mit jelent egy faj kipusztulása? A szakemberek arra figyelmeztetnek, hogy így értékes génkomplexum tűnik el, és az esetleges „további nemesítési alapanyag eltűnése újabb fajták előállításának lehetőségét vágja el" (Vida G. 1984).

Véleményem szerint Vajdaság minden településének területén vagy környékén vannak természeti értékek, érdekességek; tárjuk fel, őrizzük meg őket a jövő nemzedéke számára. Sima Grozdanić, a Fruška gora kitűnő ismerője írja: „ebben a mi legtermékenyebb tartományunkban elég sok igen érdekes kis szögletet ismerünk, melyek megérdemlik a védelmet" (S. Grozdanić 1956). Ezeknek a vonzó kis „szögleteknek" a helyi védelmét nevezhetjük gyakorlati természetvédelemnek, *ha a védelem már cselekvésben, gyakorlati intézkedésekben is megmutatkozik.* Nélkülözhetetlen e területek dinamikáját is figyelembe venni.

Anélkül, hogy részletekbe bocsátkoznék, itt pusztán csak felvillantani kívánom azokat a tájrészleteket, vidékeket, melyek még őrzik az eredeti, természetes, őshonos élővilág megmaradt együtteseit, fajait. Nem célom, hogy Vajdaság élővilágának teljes képét bemutassam, hiszen ez még nem is áll a rendelkezésünkre teljes egészében, csak a további fajszámcsökkenés megállítása, legalábbis korlátozása érdekében hívom fel a figyelmet a legszükségesebbekre. Egyre kifejezettebb az a követelmény, hogy „meg kell akadályozni az élővilág fajgazdagságának csökkenését" (Jakucs P. 1984). Itt a növény- és állatfajok meglevő állományának legjellemzőbb képviselőit említem csak meg. Az ismertetést részben a meglevő irodalom, részben a saját, a terepen szerzett ismereteim, tapasztalataim alapján végzem.

I. HOMOKPUSZTÁK

A Delibláti- és Szabadka–horgosi homokpuszta

A homokpuszták fluviális-eolikus képződmények. Ez azt jelenti, hogy folyami hordalékból a szél alakította ki. Mindkét homokpuszta a Pannon nagytáj sajátos alakulata. Borbás V. idézi Vessely J. véleményét a Delibláti-homokpusztáról, amelynek „nagyszerűségére nézve... egész Európa belföldjén nincsen párja" (apud Borbás 1884 p. 146). A Delibláti-homokpusztát 1965-ben természetvédelmi rezervátummá nyilvánították, 1975-ben ezt meg is erősítették. A Szabadka–horgosi homokpusztát 1982-től nyilvánították védetté Szabadkai erdő néven. Sajnos, ez csak egy része a pusztának, hiányoznak a Hajdú-

járás–Horgos közötti rétek és a Szelevényi erdő, természetvédelmi szempontból épp ezek a legértékesebb és legérdekesebb részei a területnek. Mindkét homokpuszta felszínalaktani jellegzetessége a szélbarázdák, a maradékgerincek, a garmadák. Ezek a szél alakító hatására keletkeztek, és egykor még élesen kirajzolódtak. Részben a megkötés, részben az emberi beavatkozás következtében ezek a formák már sok helyütt elmosódtak, lekoptak, szinte észrevétlenül olvadtak össze hullámos térszínt alkotva. Szembetűnő rajtuk az eredeti növénytakaró mozaikszerű elrendeződése. Ez kapcsolatban van a felszín formáival, a talajvíz szintjének magasságával, a talajban levő humusz és különféle sók menynyiségével és eloszlásával, valamint a talaj kötöttségével. A fentiek alapján jól megfigyelhetjük a természetes növénytakaró társulásainak egymásutánját (szukcesszióját), amely visszatükrözi a termőhelyi feltételeket és jelzi a homok megkötésének fokát is. Mindkét homokpuszta növénytakarójában sok a hasonlóság (Obradović és társai 1982), de ugyanakkor eltérő vonások is érvényesülnek, elsősorban földrajzi helyzetükből kifolyólag. Borbás V. szerint a Delibláti-homokpusztának mintegy 45 növénye van, melyet nem találtak meg a Duna–Tisza között, viszont körülbelül ugyanannyi olyan faj található a Duna–Tisza közén, amely a Delibláti-homokpusztán nem fordul elő (Borbás 1884 p. 148). A puszta május végén és június elején virágzik ki teljesen mindkét vidéken. Wágner János erről így ír: „június elején olyan elragadóan szép és színes a puszta termékenyebb, védettebb része, hogy szépségében megállja a versenyt a havasi kaszálókkal is" (Wágner J. 1914 p. 243).

Mindkét területen a még laza vagy fellazított, kötetlen homokfelszíneken láthatjuk a gyér növényzetű *egyéves homoki gyepet*, a Delibláti-homokpusztán a *poloskamag és a homoki keserűfű társulását* (Corispermeto-Polygonetum arenariae Stjep. Vesel), illetve a szabadka–horgosi homokvidéken a *rozsnokos pusztagyepet, a fedélrozsnok és a vadrozs társulását* (Brometum tectorum secaletosum Hargitai). Ezeknek fontos szerepük van a homokkötés előkészítésében. Érdekességként említem meg a homokpuszta egyik jellegzetességét, a rövid életű, úgynevezett „hónapos növények" kora tavaszi virágszőnyegét.

A következő stádium a sokkal gyakoribb *nyílt homoki pusztagyep* vagy a *homoki csenkesz társulása,* amely május második felében és június elején bontakozik ki teljes pompájában (Festucetum vaginatae deliblaticum Stjep. Vesel, illetve Festucetum vaginatae mixtum Gaj. vagy Festucetum vaginatae danubiale Soó), itt már, Borbás V. szavaival „a még szakadozott pázsitlepel mindenütt összefűződik és kiegészítődik" (Borbás 1884 p. 166). Egyébként ez a legszárazabb és legsoványabb termőhelyek társulása a homokon. Ebben a társulásban és változataiban uralkodó a homoki vagy hüvelyes csenkesz (Festuca vaginata). Jellemzők az úgynevezett homoki növények (pszamofiták), melyek alkalmazkodtak a homokpuszta mostoha életfeltételeihez. Itt csak azokat a jellemző fajokat említem, melyeket már védetté nyilvánítottak, ilyenek pl. az árvalányhaj (Stipa Joannis, illetve Stipa sabulosa vagy Stipa borystenica), a sárga fészkű homoki bakszakáll (Tragopogon floccosus), az égszínkék virágú báránypirosító (Alkanna tinctoria), a szúrós homoki vértő (Onosma arenarium), a fehér színű kései szegfű (Dianthus serotinus), a szürke homokviola (Syrenia cana), a vörösbarna nőszőfű (Epipactis atrorubens subsp. borbasii), a homoki varjúháj (Se-

dum hillebrandtii) és ősz felé a homoki kikerics (Colchicum arenarium) stb. Ennek a társulásnak a jelentősége abban van, hogy mindjobban megköti a homokot és növeli a talaj szervesanyagait.

Ahol televényben gazdagabb a homok, megjelenik a *homokpusztarét* társulása – *a sztyepprét.* Ebben a növények már „a meztelen homok fölé eleven pázsitleplet szőnek" (Borbás 1884 p. 164). A legtipikusabb és a legelterjedtebb, különösen a Delibláti-homokpusztán, az *élesmosófű társulása* (Chrysopogonetum pannonicum Stjep. Vesel). Ebben jellemző és védett fajok a tavaszi hérics (Adonis vernalis), a szegfű egy érdekes alfaja (Dianthus pontederae subsp. giganteiformis), a pókbangó (Ophrys sphegodes), a poloskaszagú kosbor (Orchis coriophora), a sötétlila virágú fekete kökörcsin (Pulsatilla pratensis subsp. nigricans), a sárga virágú csűdfű fajok (Astragalus exscapus, A. asper), a pusztai metény (Vinca herbacea), a változó színű törpe nőszirom (Iris pumila), a homoki nőszirom (Iris humilis subsp. arenaria), amely csak a szabadka–horgosi homokon fordul elő, továbbá a keleti bazsarózsa (Paeonia tenuifolia), a homoki ernyőke (Rindera umbellata), e két utóbbi faj a Delibláti-homokpusztán látható. Ez a társulás a legjobb, a legtermékenyebb talajt fedi. Gazdasági szempontból is jelentős, mert jó kaszáló és legeltetésre is alkalmas (Stjepanović-Veseličić 1953).

A buckaközi mélyedésekben, ahol magasabb a talajvíz szintje, uralkodó a szürke káka (Holoschoenus vulgaris) és a rozmaringlevelű fűz (Salix rosmarinifolia). Ott, ahol a talajvíz szintje még magasabb, pl. 1–1,5 méter mélyen van, jellemző a *kékperje társulása* (Molinietum coeruleae V. Koch), díszítő elemei a mélykék színű kornistárnics (Gentiana pneumonanthe), a rózsaszín virágú mocsári kosbor (Orchis laxiflora subsp. palustris) stb.

A *homokpusztarét* társulása nyomán következik a beerdősülés folyamata: kisebb-nagyobb nyárfaligetek alakulnak (Populetum albae Knapp), majd tölgyfaligetek (Quercetum roboris Mišić et Čolić), erre utal, pl. a szabadka–horgosi homokvidéken a kora tavaszi egyhajúvirág (Bulbocodium versicolor), a tarka nőszirom (Iris variegata) stb. jelenléte. M. Gajić szerint a Delibláti-homokpusztán a kissé nedvesebb helyre jellemző a *gyöngyvirágos tölgyes* (Convallarieto-Quercetum roboris Gaj.), a szárazabb termőhelyeken pedig az *olasz tölgy* és a *varjútövis társulása* (Rhamneto-Quercetum virgilianae Gaj) (Gajić 1983). Ezekben az erdőkben ritkaságként fordul elő a bánáti bazsarózsa (Paeonia officinalis subsp. banatica).

Mindkét homokpusztának vannak ritka, maradvány- és bennszülött fajai. Az említett és egyéb társulások együttvéve kellemes, ligetes, parkos jelleget kölcsönöznek a tájnak. Tudományos, oktatási és turisztikai szempontból egyaránt indokolt a védelmük.

Külön ki kell emelni a Szabadka–horgosi homokpuszta – már korábban is említett – *keleti részét,* a Bácsszőlős–Horgos közötti területet, annál is inkább, mert a tervezett útépítés következtében veszélyeztetettek az itteni erdő- és rétkomplexum társulásai és fajai.

A természetes, autochton növényzet kisebb-nagyobb szigetek formájában van itt jelen. Szántóföldek és gyümölcsösök választják el őket egymástól. Az itteni, eredeti növénytakaró legfőbb jellegzetessége a változatosság és a flóra-

gazdagság. Ezt a sajátos növényzetet a helyi felszíni, talajtani és egyéb feltételek alakították ki. A termőhelyek megváltoztatása, megbolygatása a flóra és a vegetáció gyökeres átalakulását vonja maga után, a terület elveszti eredeti jellegét. Még megtaláljuk itt a természetes növénytakaró különféle típusait, pl. a ligeterdőt, láperdőt, láprétet, szikest, zsombékost, homokpusztagyepet, homoki rétet. A tudomány szempontjából nagy jelentősége van ennek a növényállománynak, értékes adatokat szolgáltat a vidék természeti jellegéről, múltjáról és jelenéről, esetleges további alakulásáról. Itt kell megjegyezni, hogy ezeknek az adatoknak gyakorlati vonatkozásai is vannak.

A jelzett területet feloszthatjuk két különálló egységre. Elsőnek a térképen Szelevényi major néven feltüntetett területet említem, amely a Bácsszőlős–Horgos vasútvonaltól északra terül el, és különféle növénytársulásokat foglal magában. Valóságos botanikai kert ez, amely demonstrálja e vidék flóráját és vegetációját. Érdekességei pl. a kora tavasszal virágzó *tavaszi hérics* (Adonis vernalis), az égszínkék virágú *homoki pirosító* (Alkanna tinctoria), a halványsárga pártájú *érdes csűdfű* (Astragalus asper) az ősszel virító *homoki kikerics* (Colchicum arenarium), a karcsú növésű, apró virágú *homoki fátyolvirág* (Gypsophila arenaria), a sárga virágú *homoki nőszirom* (Iris arenaria), ennek itt van az egyetlen lelőhelye Jugoszláviában, továbbá a sárga szirmú *homoki varjúháj* (Sedum hillebrandtii), az ugyancsak sárga virágú *homokviola* (Syrenia cana); az erdő peremén találjuk kora tavasszal a *tarka sáfrányt* (Crocus reticulatus), később pedig az *ágas homokliliomot* (Anthericum ramosum), a láprétek dísze az ősszel nyíló sötétkék virágú *kornistárnics* (Gentiana pneumonanthe), továbbá az orchideák néhány faja, pl. a *pókbangó* (Ophrys sphegodes), a *mocsári kosbor* (Orchis palustris) stb.

A másik terület a nemzetközi E5-ös út és a vasútvonal között helyezkedik el. Itt a növénytársulások valóságos *ökológiai sorozatával* találkozunk és egy kis erdőmaradvánnyal (Ibolyás erdő). Valamennyi itt előforduló növénytársulást ritka és érdekes növényfajok jellemzik. Jelentősebbek a következők: a halványlila *gyikhagyma* (Allium angulosum), a mediterrán tájakra emlékeztető *bugás hagyma* (Allium paniculatum), ősszel tömegesen virít a *sziki őszirózsa* (Aster pannonicus), itt-ott kék színével tűnik fel a *pongyola harangvirág* (Campanula sibirica), áprilisban többfelé is ráakadunk az alacsony termetű lila és sárga virágú *törpe nőszirom*ra (Iris pumila), az utóbbi években lelőhelyén sok az ásónyom is, kár átültetni, nehezen alkalmazkodik az új környezethez. Az Ibolyás erdő közelében levő kiszáradó lápréten május–júniusban csodálhatjuk a *korcs nőszirom* (Iris spuria) kékeslila virágait. A szikfokon apró fehér virágaival tűnik fel a *pozsgás zsázsa* (Lepidium crassifolium), majd nyár végén a dísznövényként használt *sóvirág* (Limonium gmelini). Orchideák itt is előfordulnak, az előbb említetteken kívül a *vitéz kosbor* (Orchis militaris), az *agár kosbor* (Orchis morio), a szikest jelzi az *erdélyi útifű* (Plantago Schwarzenbergiana), aranysárga virágaival tűnik fel a nagyon ritka *selymes boglárka* (Ranunculus illyricus), valamint az aranyfürt (Aster linosyris) stb.

A felsorolt növények, melyek között bennszülött vagy endém fajok is vannak, és általában az adott környezet társulásait építő fajok génállománya különleges jelentőségű, ti. e fajok megőrzésével, védelmével, lehetővé tesszük további rep-

rodukciójukat, szaporodásukat *ezen a tájon*, így forrásai lehetnek egy esetleges tájrekonstrukciónak. Ellenben, ha hagyjuk őket kipusztulni, akkor más, hasonló jellegű tájról, vidékről sokkal nehezebb lesz beszerezni, átszállítani és eredményesen felhasználni a megfelelő szaporító anyagot. Ne hagyjuk elszegényedni természetes környezetünket!

II. LÖSZHÁTSÁGOK ÉS TERASZOK

A lösz a jégkorszak (pleisztocén) szélhordta képződménye, mely a sztyeppéken lerakódott hullóporból keletkezett, tehát deflációs-akkumulációs felszín. Sárga színű, finom szemcséjű, porózus, rétegzetlen, függőlegesen elváló, mészben gazdag kőzet. Felszínét meghatározott pusztulásformák jellemzik, pl. löszszakadékok, löszmélyutak (szurdokok), löszfalak, löszpiramisok, löszdolinák stb. A löszhátságokat jó minőségű mezőségi talaj (csernozjom) fedi. Vajdaság legnagyobb löszhátsága az észak-bácskai (Telecskahát), szigetként emelkedik ki a síkságból a Titeli-löszplató, majd a Fruška gorát övező szerémségi lösz következik és végül a dél-bánáti lösztábla. A telecskai lösz növényvilágáról századunk elején Kovács Ferenc még ezt írta: „az itteni kirándulások szebbnél szebb és ritkábbnál ritkább fajokkal bőven jutalmazzák a kutatót" (Kovács F. 1909). Vajon mi maradt meg ebből mára?

A következőkben röviden jellemzem a löszfelszínek természetes növénytársulásait. A meredek löszfalak peremén védőszerepe van a xeroterm, „félsivatagi" jellegű *seprőfüves*nek (Agropyro-Kochietum prostratae Zólyomi). Uralkodó faja a taréjos búzafű (Agropyron pectinatum) és a heverő seprőfű (Kochia prostrata). Jellemzői egyes ürömfajok (Artemisia sp.), díszítő eleme az ékes vasvirág (Xeranthemum annuum és a X. foetidum), mely halványlila színével ötlik szemünkbe.

A Pannon-medence peremvidékén, a löszhátságok lankáin díszlik a *löszpusztarét* (Salvio-Festucetum rupicolae Zóly.). Itt-ott még megfigyelhetők ennek a társulásnak a maradványai, töredékei, esetleg egyes elemei. Pl. a Krivaja (Bács-ér) és Csík-ér völgyének védettebb lejtőin, a Tisza felé tekintő löszpartokon, a Ludasi-tó magas partján, a Dunára tekintő szerémségi löszön stb. Kívánatos lenne ezeket az eredeti foltokat megőrizni. Ebben a társulásban uralkodó fajok a barázdált csenkesz (Festuca rupicola), az élesmosófű (Chrysopogon gryllus), jellemzői a zsálya fajok, pl. Salvia austriaca, S. nemorosa, S. pratensis és nagy ritkasága az S. nutans. Egy sor sárgavirágú faj is megpillantható benne, pl. a buglyos zanót (Chamaecytisus austriacus), az aranyfürt (Aster linosyris), a kardos peremizs (Inula ensifolia), a késői pitypang (Taraxacum serotinum), továbbá a kékvirágú pusztai metény (Vinca herbacea), a lila virágú Szadler imola (Centaurea Sadleriana) stb.

S. Stojanović a titeli löszplatóról a következő társulásokat írta le: alapvető jelentőségű a *kakukkfű* és az *élesmosófű* társulása (Thymo-chrysopogonetum grylli), mely fajokban igen gazdag (a szerző felvételein száz-egynéhány faj szerepel), ez a társulás az enyhébb lejtőkön látható. Előfordul benne ősszel mint ritkaság a sárga virágú vetővirág (Sternbergia colchiciflora). A legelterjedtebb a

pitypang és a *vékony csenkesz* társulása (Taraxaco-Festucetum valesiaceae). Ez fajokban szegényebb és a szélsőségesebb termőhelyeket foglalja el (Stojanović 1983).

A löszhátságokon az erdők már hiányoznak, kivételt képeznek az ültetett akácosok. Itt-ott kisebb-nagyobb cserjések és löszpusztarétek képviselik a természetes vegetációt. A cserjésekben megtalálhatók az egykori *csepleszmeggyes* (Prunion fruticosae) és a kontinentális tölgyesek (Aceri–Quercion) társulascsoportjainak egyes elemei pl. a védett törpemandula (Amygdalus nana), továbbá a csepleszmeggy (Prunus fruticosa) és még néhány cserjeféleség, valamint lágyszárú faj. Ezeknek a cserjéseknek a jelentősége abban áll, hogy megőrzői az egykori cserjések és erdők elemeinek, fontos szerepük van a talajerózió elleni védelemben, fészkelő, búvóhelyet nyújtanak a madárvilágnak. Fontos lenne nemcsak megtartásuk, de bővítésük is.

A Duna és a Száva mellékén elterülő löszteraszon, pl. a dél-bácskai és a szerémségi teraszon előfordulnak még erdőmaradványok, a kontinentális tölgyesek töredékei, pl. a hárs, a cser és xerofil kocsányos tölgyes (Tilieto–Quercetum crassiusculae Slavnić), ezt jellemzi a molyhos madárberkenye (Sorbus lanuginosa), a feketegyűrű juhar (Acer tataricum), a törökmeggy (Prunus mahaleb), a barkócafa (Sorbus torminalis) stb., a lágyszárúak közül a széles levelű salamonpecsét (Polygonatum latifolium), a gumós nadálytő (Symphytum tuberosum), a méreggyilok (Cynanchum vincetoxicum), a törpe keltike (Corydalis pumila) stb. Slavnić szerint ez az ősi típusú erdő „csak néhány helyen található Bácskában és Szerémségben" (Slavnić 1952). Tartsuk meg ezeket a társulásokat természetes formájukban, annál is inkább, mert jelenleg csak egészen kis területre szorultak vissza. Jussanak eszünkbe Széchenyi István szavai: „ledöntvén a százados csert, csak századok adhatják azt ismét tökéletes épségben vissza".

A homokpuszták és a löszpuszták sajátos *állatvilágnak* nyújtanak megélhetési feltételeket. Íme, néhány említésre érdemes képviselője a napfényes pusztagyepek állatcsoportjainak, fajainak. Az egyenesszárnyú rovarok közül pl. a zöld, sárgás vagy barnás színű imádkozó sáska (Mantis religiosa), továbbá a karcsú, ugyancsak zöld színű sisakos sáska (Acrida hungarica). Érdekesek a hangyaleső fajok (Myrmeleonidae). Jellemző az alföldi homokfutrinka (Cicindela soluta), az óriás galacsinhajtó (Scarabeus affinis), a jámbor galacsinhajtó (Scarabeus pius), a pusztai gyalogcincér (Dorcadion fulvum cervai), a pompás virágbogár (Potosia aeruginosa) stb. A lepkék tarka népességének sok faja röpköd itt, pl. a védett kardos lepke (Iphiclides podalirius), a fecskefarkú lepke (Papilio machaon). A rovarok közül pl. érdekes a pókölő hamuszínű útonálló darázs (Pompilus plumbeus), a homoki hernyóölő (Ammophila sabulosa) stb. A gerincesállatok közül említhető a zöldgyík (Lacerta viridis), a fürgegyík (Lacerta agilis), a ritka pannongyík (Ablepharus Kitaibelii). Mivel a homokpusztán és a löszpusztán többféle élőhely alakul ki, ezért a madárvilág is változatos. Jelentősebb fajok pl. a pompás színű gyurgyalag (Merops apiaster), a parti fecske (Riparia riparia), a búbos banka (Upupa epops), a zöld küllő (Picus viridis), a szalakota (Coracias garrulus), a kis őrgébics (Lanius minor), a parlagi pityer (Anthus campestris), az ugartyúk (Burhinus oedicnemus), a ragadozók közül a

kerecsen sólyom (Falco cherrug), a kékvércse (Falco vespertinus), a fakó réti héja (Circus macrourus) stb. Az emlősök közül jellemző az ürge (Citellus citellus), nagy ritkaság a molnárgörény (Putorius eversmanni) stb.

III. ALLUVIÁLIS SÍKSÁG

(Erdők, vizek, rétek)

A Duna, a Száva, a Tisza és mellékfolyói mentén széles síkságok terülnek el, melyeket a folyók agyagból és homokból álló hordalékokkal töltöttek fel. A tengerszint feletti magasság ezeken a területeken 68–88 m között ingadozik.

1. *Erdők* (liget- és láperdők). Természetvédelmi szempontból alapvető követelmény az *autochton* erdőtípusok védelme. Az alluviális síkság erdői közül még az 1950-es években természetvédelmi területté nyilvánították a szerémségi Morovići erdők egyes részeit, majd 1961-ben és 1972-ben a monostorszegi és az apatini erdőkomplexum egyes darabjait (Karapandža, Siga, Kazuk, Kalandos), ezeken kívül Bácspalánka község területén, Pancsova környékén is létesítettek védett területeket.

Nagy folyóink árterületein, a friss öntéstalajon a már fogytán levő *fűz–nyár ligeterdők*, a jelentősek (Salicetum albae – fragilis Issler). Ezek az úgynevezett puhafás ligeterdők. Uralkodó fajuk a fekete nyár (Populus nigra) és a fehér fűz (Salix alba), az utóbbi arról is nevezetes, hogy „lehajló ágaival és fényes leveleivel díszíti a nagy folyók mellékét" (Adamović apud Horvat I. 1950). Jellemző fajai még a közönséges galagonya (Crataegus monogyna), az erdei iszalag (Clamatis vitalba), a veresgyűrű som (Cornus sanguinea), a hamvas szeder (Rubus caesius), tavasszal fehérlik benne a tőzike (Leucojum aestivum), továbbá a világoskék színű mocsári nefelejcs (Myosotis palustris) és az újabban betelepült magas aranyvessző (Solidago gigantea) stb.

S. Parabućski megkülönbözteti a kovilji rét rendszeresen elárasztott területein a *fehér fűz* társulását (Salicetum albae pannonicum). Jellemzői: a fehér fűz (Salix alba), a fekete nyár (Populus nigra), továbbá a gyalogakác (Amorpha fruticosa), réti füzény (Lythrum salicaria), indás pimpó (Potentilla reptans), fehér tippan (Agrostis alba), mocsári nefelejcs (Myosotis palustris) stb. (S. Parabućski 1972).

A Duna mentén valamivel magasabb fekvésben találjuk a *tölgy–kőris–szil ligeterdő*, sajnos, már igen megfogyatkozott állományait (Querco Ulmetum Issler vagy Fraxineto–Ulmetum effusae Slavnić). Ez az úgynevezett keményfás ligeterdő. Uralkodó fajai a kocsányos tölgy (Quercus robur), a magyar kőris (Fraxinus angustifolia subsp. pannonica) és a vénic szil (Ulmus laevis). Előfordul benne még a fehér nyár (Populus alba), fekete nyár (Populus nigra). Cserjeszintje elég gazdag, jellemző pl. a veresgyűrű som (Cornus sanguinea), a kányabangita (Virburnum opulus), a fekete galagonya (Crataegus nigra), a festő rekettye (Genista elata) stb. A lágyszárúak közül a nenyúljhozzám (Impatiens noli tangere), a sárga árvacsalás (Lamium galeobdolon), a varázslófű (Circea lutetiana), a nyári tőzike (Leucojum aestivum) stb. Kívánatos lenne a legszebb, legtipikusabb állományok megőrzése.

A kovilji rét magasabban fekvő területein, melyeket csak időnként áraszt el a víz, előfordul a *fehér nyár* és a *fekete galagonya* társulása (Crataego-Populetum albae) kocsányos tölggyel (Quercus pedunculata) és mezei szillel (Ulmus campestris). Jellemzői még a gyalogakác (Amorpha fruticosa), a kányabangita (Viburnum opulus), a veresgyűrű (Cornus sanguinea), a hamvas szeder (Rubus caesius), a mocsári nőszirom (Iris pseudacorus), a mocsári tisztesfű (Stachys palustris), a repkény (Glechoma hederacea stb.) (S. Parabućski 1972).

Az árterületi ligeterdők *állatvilága* gazdagnak mondható. Ezek az erdők alkalmas búvóhelyet, fészkelőhelyet és megfelelő táplálékot nyújtanak az állatoknak. Előfordulnak itt is szöcske és sáska fajok, pl. a szürke avarszöcske (Pholidoptera cinerea), az erdei bunkóscsápú sáska (Gomphocerippus rufus). A hernyókat pusztítja a vörös lábú címeres poloska (Pentatoma rufipes). Tölgyesekben tevékenykedik a négyfoltos hernyórabló (Xylodrepa quadripunctata), fűzfában lakik a pézsmacincér (Aromia moschata). Védelmet érdemelnek a futrinka fajok, pl. a Carabus cancellatus. A mimikri jelenségét figyelhetjük meg az üvegszárnyú darázslepkén (Aegeria apiformis). Itt röpköd a nagy színjátszó lepke (Apatura iris), a nagy rókalepke (Nymphalis polychloros), fák törzsén pihennek az övesbagoly fajok (Catocala sp.) stb. A pókok közül az Araneus fajok jellemzők. A gazdag madárvilág képviselői közül említést érdemel a barátcinege (Parus palustris), a kék cinege (Parus coerulens), a függő cinege (Remiz pendulinus). Itt tanyázik a vörösbegy (Erithacus rubecula), a pinty (Fringilla coelebs), a fakúsz (Certhia brachydactyla), a csuszka (Sitta europaea), a poszáták (Sylvia sp.), a fekete rigó (Turdus merula), a berki tücsökmadár (Locustella fluviatilis), ritkaság a fekete gólya (Ciconia nigra) és a réti sas (Haliaetus albicilla). A nagyvadakon kívül itt keresik táplálékukat a cickányok (Sorex sp. Crocidura sp.), a menyét (Mustela nivalis), a hermelin (Mustela erminea) stb.

2. *Vízi és vízparti társulások.* Vajdaság bővelkedik vizekben. Jelentősek a folyami eredetű tavak (morotva-tavak) pl. az Obedi mocsár (Obedska bara). 1951-ben, majd újra 1968-ban nyilvánították védetté, továbbá a Császár-tó (Carska bara – Vojtina mlaka), amely 1955-ben lett védett stb. Ezek az állóvizek őrzik az egykor gazdag és tarka növényvilág már eléggé elszegényedett maradványait. Különösen érdekesek a nádasok rejtett tisztásai, „ahol mintegy természetes akváriumban tárul elénk a gazdag vízfelszíni és vízalatti élet" (Entz B. 1983). Az adott feltételektől függően ezeknek a vízzel telt medencéknek a növényzete övezetszerűen alakult ki. A víztükör felől vizsgálva a legjelentősebb társulások a következőképpen oszlanak el: a víz felületén lebeg a *békalencse hínár rencével* (Lemno–Ultricularietum Soó). Víz alá merült a *nagyhínár* társulása (Myriophyllo–Potametum Soó), fő jellemzői a békaszőlő fajok (Potamogeton sp.), a süllőhínár fajok (Myriophyllum sp.). Legfeltűnőbb a víz színén elterülő *tündérrózsa hínár* (Nymphaetum alboluteae Nowinski), jellemző a fehét tündérrózsa (Nymphaea alba), a tavirózsa (Nuphar luteum), tündérfátyol (Nymphoides peltata) stb. A partot övezi a *nádas* (Scirpo–Phragmitetum W. Koch), itt uralkodó faj a nád (Phragmites australis), kíséri a gyékény (Typha sp.), díszítőeleme a mocsári nőszirom (Iris pseudacorus). A nádas jól szűri a szárazföld felől beáramló szennyező anyagokat, tehát „mit biológiai vízminő-

ségvédő berendezés is fontos" (Felföldy 1981). A nádashoz csatlakozik a *magas sásrét* (Caricetum acutiformis–ripariae), melyben a sás fajok uralkodnak. Őrizzük meg tisztán vizeinket!

3. *Rétek.* Nagy folyóink mentén *mocsárrétek zöldellnek, amelyeknek mint kaszálóknak jelentős a gazdasági értékük. Ilyenek pl. a fehér tippanos rét* (Agrostetum albae Soó), az *ecsetpázsitos rét* (Alopecuretum pratensis Nowinski), a *sédbúzás rét* (Deschampsietum caespitosae Horvatić) stb. Ezekben a társulásokban a névadókon kívül gyakoriak a következő fajok: réti perje (Poa pratensis), mocsári perje (Poa palustris), boglárka fajok (Ranunculus sp.), őszi vérfű (Sanguisorba officinalis), here fajok (Trifolium sp.), mocsári gólyahír (Caltha palustirs), réti kakukkfű (Lychnis flos cuculi), csikorgófű (Gratiola officinalis) stb. N. Babić a kovilji rétben megkülönbözteti a *közönséges tarackbúza és a keskenylevelű réti perje* társulását (Agropyro–Poaetum angustifoliae), amely specifikus hidrológiai és talajtani, valamint antropogén tényezők hatására alakult ki (Babić 1971).

A vizek és vízpartok *állatvilága* változatos. Mocsaras réteken fel-feltűnik a kis kúpfejű szöcske (Conocephalus fuscus), a halványzöld rétszöcske (Bicolorana bicolor), a közönséges tövishátú sáska, továbbá a méregzöld kabóca (Cicadella viridis) stb. Alföldi tavak, mocsarak jellemző rovarai a gyorsröptű szitakötők, pl. az óriás szitakötő (Anax imperator), az alföldi szitakötő (Sympetrum sanguineum), a vízi pásztor (Ortherum cancellatum) stb. Változatos a vízipoloskák tábora, pl. a molnárkák (Gerris sp.), a vízi skorpió (Nepa rubra), a botpoloska (Ranatra linearis), a hátonúszó (Notonecta glauca), nem kevésbé a vízi fedelesszárnyúak, pl. a keringő bogarak (Gyrinidae), a szegélyes csíkbogár (Dytiscus marginalis), a széles merülőbogár (Cybister laterimarginalis), az óriás csíbor (Hydrous piceus), a sásbogár (Donacia sp.) stb. Előfordul ebben a környezetben a nádi keresztespók (Aranea cornuta), a parti farkaspók (Pardosa amentata), a szép rajzolatú darázspók (Argiope bruennichi). Nem hiányoznak itt az ismert béka- és gőte-fajok, a sikló (Natrix natrix), a mocsári teknős (Emys orbicularis) stb. Itt fészkel a nádasok, tavak, mocsarak gazdag madárvilága, megfigyelhetők a gémtelepek, „gémfalvak", észlelhetők a hangoskodó nádiposzáta fajok (Acrocephalus sp.), a ragadozók közül a barna réti héja (Circus aerugineus), a hamvas rétihéja (Circus pygargus). Az emlősök közül jellemző a vízi cickány (Neomys fodieus), a ritka és védett vidra (Lutra lutra) stb.

IV. SZIKESEK

(Szikespuszták, szikes tócsák, szikes tavak)

Sajátos geomorfológiájuk miatt (Strömpl g. 1931) a szikeseket elkülönítve is vizsgálhatjuk mint geomorfológiai egységet, annak ellenére, hogy szikesek előfordulnak az alluviális síkságon, a homokon és a löszteraszon is. Különböző magasságú, illetve mélységű szintek különböztethetők meg rajtuk, pl. szikpadka, padkalejtő, szikfok, vakszik, szikeslapos. A szikeseket szélsőséges életfeltételek jellemzik, „mocsár és sivatag között" ingadoznak, ha nedves a szikes, ak-

kor pépszerű, ha száraz, akkor kőkemény és repedezett a talaja. Kialakulásuk kapcsolatban van a nátriumsók felhalmozódásával a talajban. Szikeseket találunk a Duna mentén elterülő löszteraszon, pl. Zombor környékén, továbbá a szabadka–horgosi homokvidéken, Kanizsa község területén stb. (szoloncsák vagy meszes-szódás szikesek), ezenkívül Bánát középső részén, valamint Szerémség délkeleti vidékén (szolonyec – mésztelen szikesek). Változatos és mozaik jellegű növénytársulásaik kialakulása függ a felszíni formáktól, a talajvíz szintjének magasságától, a felszíni vízelárasztás időtartamától, a sók mennyiségétől és helyétől a talajban. Jellemző a szikesekre a sótűrő növényfajok sokasága.

A leggyakoribb és legjelentősebb társulások a következők: a száraz szikesekre jellemző a zárt gyepet alkotó *füves szikespuszta*, az úgynevezett *cickafarkos szikesrét* (Achilleo–Festucetum pseudovinae Magyar). Uralkodó növénye a sziki vagy soványcsenkesz (Festuca pseudovina), jellemzői a cickafark fajok (Achillea sp.), a réti peremizs (Inula britannica), a villás boglárka (Ranunculus pedatus), a sziki kerep (Lotus tenuis) stb. A másik típus a humuszban szegényebb, sókban gazdagabb *ürmös szikespuszta* (Artemisio–Festucetum pseudovinae Rapaics). Itt is a sovány vagy sziki csenkesz az uralkodó faj, gyakori még a sziki üröm (Artemisia maritima subsp. monogyna), továbbá a sóvirág (Limonium gmelini), az erdélyi útifű (Plantago schwarzenbergiana), a sziki here (Trifolium angulatum) stb. Ehhez hasonló társulást írt le S. Parabućski Közép-Nyugat-Bácskából (Plantagineto–Festucetum pseudovinae), melyben uralkodó a sziki csenkesz mellett az erdélyi útifű (Plantago schwarzenbergiana) (Parabućski 1980). A legszélsőségesebb feltételek között tenyészik a félsivatagi jellegű fajszegény *vakszik növényzet* (Lepidio–Camphorosmetum annuae Soó). Előfordulnak benne a sziki útifű (Plantago maritima), az orvosi székfű (Matricaria chamomilla), a sziki sóballa (Suaeda maritima) stb. A nedves szikesek jellegzetes társulása az úgynevezett *szikfoknövényzet* (Lepidio–Puccinellietum limosae Rapaics). Uralkodó füve a sziki mézpázsit (Puccinellia limosa), jellemzője a fehérvirágú pozsgás zsázsa (Lepidium cartilagineum) stb. Szikes mocsarak partjait borítják a sziki rétek, pl. a *sziki sásrét* (Agrosti–Caricetum distantis/Rapaics/Soó). Domináns fajai a fehér tippan (Agrostis alba) és a réti sás (Carex distans), jellemzője a lilavirágú sziki őszrózsa (Aster tripolium subsp. pannonicum), továbbá a Kerner-féle sárga virágú erdei kányafű (Roripa silvestris subsp. kerneri), az eperhere (Trifolium fragiferum), a sziki pitypang (Taraxacum bessarabicum) stb.

Sajátos a növényzete a szikes tavaknak, szikes mocsaraknak, tócsáknak. A szikes tavak, pl. a Palicsi-tó, a Ludasi-tó (védetté nyilvánították 1955-ben, majd 1958-ban, a védettséget újból megerősítették 1982-ben Palics–Ludas elnevezéssel) növényzete általában fajszegény, a parti övezetre jellemző a *zsióka társulása* (Bolboschoenetum maritimi continentale Soó), jellemzője még a sziki káka (Schoenoplectus tabernaemontani). Sokkal változatosabb a növényzete a tányér alakú mélyedésekben elhelyezkedő tavacskáknak (pl. Palics és Hajdújárás között); ezekben a környezeti feltételeknek megfelelően övezetszerűen helyezkednek el különféle sziki növények. Jellegzetes színfoltjai ezek a pusztának. Érdemes itt megjegyezni, már századunk elején hangsúlyozták, hogy a

sziksós tavak tűnőfélben levő növény- és állatvilágának védelmére kisebb területeket kell kihasítani (Déchy Mór 1912). De a szikesek valamennyi társulásából őrizzük meg a legtipikusabbakat!

A szikesek *állatvilága* is sajátos. Tekintettel arra, hogy a szikeseken az élőhelyek változatosak, pl. közepes és sekélyebb mélységű tavak, mocsarak, nedves és száraz szikesek stb., így az állatvilág is változatos. Az egyenesszárnyú rovarok közül jellemző a tengerzöld sáska (Aiolopus thalassinus), továbbá a sziki sáska (Epacromis coerulipes), itt él a sziki mezei poloska (Conosthetus salinus), a sziki cicindela (Cicindela lunata), a pusztai gyalogcincér (Dorcadion fulvum cervae) stb. Előfordulnak a tőrösdarazsak is, pl. Scolia hirta, S. insubrica. Jellemző a homokos szikeseken a songáriai cselőpók (Lycosa singoriensis) stb. A szikes tavak, tócsák madárvilága is érdekes és különleges, megfigyelhető pl. a sziki csér (Glareola pratincola), a piroslábú cankó (Tringa totanus), a gólyatöcs (Himantopus himantopus), a nagy goda (Limosa limosa), a szerkő (Chlidonias niger), a bíbic (Vanellus vanellus), sziki lile (Charadrius alexandrinus), a dankasirály (Larus ridibundus), a kis csér (Sterna albifrons), a küszvágó csér (Sterna hirundo), a gulipán (Recurvirostra avosetta) stb. Az élőhelyek beszűkülésével azonban mind ritkábban láthatók!

V. HEGYVIDÉK

(Fruška gora, Verseci hegyek)

A Fruška goráról megállapították, hogy geológiai szerkezete, kőzettani összetétele, őslénytani leletei alapján valósággal „tükrözi a geológiai múltat". Nemzeti parkká 1960-ban nyilvánították. Egyike a leglátogatottabb hegyvidékeknek hazánkban, földrajzi, geológiai szempontból és biológiai objektumai alapján egyike a legérdekesebb hegytömböknek Európában (Grozdanić 1956). A Verseci hegyek 1982 óta védettek. E két vajdasági szigethegy ősi eredetű kristályos magból álló röghegy. Élővilláguk tekintetében elsősorban a fás társulások érdemelnek említést. A két hegytömb jelentős részét erdőségek borítják, ezeket itt-ott hegyi és sztyepprétek, valamint kultúrák szakítják meg.

A Fruška gora többféle erdőtípusa közül természetvédelmi szempontból két jól ekülöníthető típusra hívom fel a figyelmet. Az egyik a hegytömb északi részét fedő és egyébként a mélyebb völgyekben elterülő középhegységi *hársas bükkös* (Fagetum montanum serbicum tilietosum Jank. et Mišić). Ebben az erdőben a magas relatív páratartalom és a kisebb fokú hőmérsékleti ingadozások kedvező feltételeket teremtenek sok faj együttéléséhez. Az erdő edifikátorai a balkáni bükk (Fagus moesiaca) és az ezüst hárs (Tilia argentena), de előfordulnak benne még más faféleségek is, pl. gyertyán (Carpinus betulus) és még öthat faj. Cserjeszintjében gyakori a hólyagfa (Staphylea pinnata). A lágyszárúak szintjében jelen van a szeder (Rubus hirtus), a szagos müge (Asperula odorata), a lónyelvű csodabogyó (Ruscus hypoglossum), a kapotnyak (Asarum europaeum), a hagymás fogasír (Cardamine bulbifera), a medvehagyma (Allium ursinum) stb. Előfordul benne mint ritkaság a turbánliliom (Lilium marta-

gon), a babér boroszán (Daphne laureola), az illatos hunyor (Helleborus odorus) stb. Sajnos nagy része ezeknek az erdőknek degradált állapotban van.

A második erdőtársulás a *gyertyános kocsánytalan tölgyes csodabogyóval* (Querceto–Carpinetum serbicum aculeatetosum Jov.). Igen elterjedt társulása ez a Fruška gorának, előfordul mind a mészkő, mind a szilikát alapkőzeten, leginkább a tetőkön és a délies lejtőkön. A fajgazdagság jellemzi. Edifikátorai a kocsánytalan tölgy (Quercus sessilis) és a gyertyán (Carpinus betulus), ezeken kívül még vagy hat faféleség és tíz-egynéhány cserjeféle található benne. A lágyszárúak közül említhetők az erdei galaj (Galium silvaticum), az olocsán csillaghúr (Stellaria holostea), a borostyán (Hedera helix), tavaszi lednek (Lathyrus vernus), a fürtös salamonpecsét (Polygonatum multiflorum), szúrós csodabogyó (Ruscus aculeatus), ritkább a sárga gyűszűvirág (Digitalis grandiflora) stb. Többféle degradált állománya is ismert.

Igen jelentős területeket foglal el a Fruška gorán a *csenkeszes kocsánytalan tölgyes* is (Quercetum montanum festucetosum montanae Jank et Mišić), főleg a szélsőségesebb termőhelyeken található. A lágyszárú növények közül jellemző itt a fűfélék jelenléte, a legtömegesebb a hegyi csenkesz (Festuca montana). Az említetteken kívül töredékekben előfordulnak a Fruška gorán helyi jellegű vegyes tölgyerdők is. Helyzeténél fogva a Fruška gora többféle flóraelemet foglal magába, aránylag nagy számmal vannak képviselve a ritka, valamint maradvány és bennszülött fajok (M. Obradović 1978).

A Verseci hegyek magasabb övezeteiben bükkerdők terülnek el (Fagetum submontanum Jank. et Mišić), az alacsonyabb régiókban pedig, főleg a dél felé tekintő lejtőkön, a száraz tölgyesek társulás csoportjának tagjai (Quercion farnetto Horvat).

A hegyvidéki erdőségek sok érdekes és védelemre érdemes *állatfajt* rejtenek magukban. Hegyvidéki erdők lakója a nagy avarszöcske (Pholideptera aptera), a hegyi énekeskabóca (Cicadetta montana). Sokféle fedelesszárnyú találja meg életfeltételeit ezekben az erdőkben, pl. az erdei homokfutó (Cicindela silvicola), a gyalogos óriásfutó (Procerus gigas), az orrszarvú (Oryctes nasicornis), a szarvasbogár (Lucanus cervus), a futrinka fajok, pl. a lapos kékfutrinka (Carabus intricatus), a bábrablók (Calosoma sp.), a kis szarvasbogár (Dorcus parallellopipedus), a havasi cincér (Rosalia alpina), a nagy hőscincér (Cerambyx cerdo), a gyászcincér (Morimus funereus), a csőszcincér (Prionus coriarius) stb., a lepkék közül a szemeslepkék (pl. a Pararge aegeria), a tölgyfapohók (Gastropacha quercifolia), a nagy színjátszó lepke (Apatura iris), a nagy nyárfalepke (Limenitis populi) stb. Szarvasbogarak, orrszarvúak lárváin élősködik az óriás tőrösdarázs (Megascolia flavifrons). A gerincesek táborában jellemző a foltos szalamandra (Salamandra salamandra), a törékeny gyík (Anguis fragilis), a haragos sikló (Coluber jugularis). Ismertebb madarak a kékgalamb (Columba oenas), a fekete harkály (Dryocopus martius), a Denrocopus fajok, a Parus fajok, a csuszka (Sitta europaea), a fakúsz (Certhia familiaris), Phylloscopus fajok stb. A ragadozó madarak közül pl. a darázsölyv (Pernis apivorus), a parlagi sas (Aquila heliaca), a kerecsensólyom (Falco cherrug) stb. Megemlíthető a kisemlősök néhány faja is, pl. a sárganyakú erdei egér (Apodemus flavicollis), az erdei pocok (Clethriomomys glareolus), a nagy pele (Glis glis), a magyorós

pele (Muscardinus avellanarius), a nyest (Martes foina), a nyuszt (Martes martes) stb.

Hegyvidékeink *geológiai* jellegei, objektumai is védelmet érdemelnek, pl. a grgurevci barlang, az egyetlen barlang a Fruška gorán, mezozoikumi mészkőben képződött, jellegzetes barlangi díszekkel. Jelentős őslénytani lelet a pliocénkori „grgetegi fauna", mely Grgeteg falunál található. Figyelmet érdemel a löszmetszet is Stari Slankamennél, a jégkorszak úgynevezett glaciális és interglaciális fázisainak jeleivel és maradványaival.

*

Összefoglalásképpen ebből az áttekintésből megállapíthatjuk, hogy Vajdaság természeti értékei változatosnak mondhatók. Azonban, amikor jóformán egész környezetünk termelő üzemmé válik, szinte felgyorsulva tűnnek el az eredeti természeti táj jellegzetes darabjai. Ilyen intenzív termelési és urbanizálódási feltételek között meg kell oldani a legbonyolultabb feladatokat, vagyis létre kell hozni a nagy kompromisszumot, ti. a természet forrásainak a felhasználását, és átlalában az ember viszonyát a természethez olyan ésszerű alapokra kell fektetni, olyan ökonomikusan kezelni, hogy biztosítsa a tartós hasznot, ugyanakkor a nem kívánt negatív következményeket a minimumra csökkentve (D. B. Čolić 1960). *Ehhez* viszont *alapos kutatómunkára, körültekintő helyszíni vizsgálódásra, ezenkívül széles körű társadalmi megértésre és támogatásra van szükség.* Az eddigiek alapján leszögezhetjük, hogy Vajdaság szokszínű természeti képének egészében még jól ötvöződnek a Pannon táj közös és eltérő vonásai. Az egész tájegység közös vonása az egymás mellett váltakozva sorakozó, különféle mezőgazdasági kultúrák sokasága (kultúrsztyepp). Ez azonban eléggé egyhangúvá teszi a tájat. Az eltéréseket, a változatosságot a természetes és őshonos növénytakaró szigetszerűen szétszórt töredékei képezik. Ezek teszik színessé a táj képét. Megsemmisítésük, elvesztésük szinte pótolhatatlan hiányt jelentene. A táj elveszítené eredeti jellegét, jellemző arculatát. A kultúrtájba ékelődő természetes növénytakaró töredékei és ezek állatvilága különleges varázst kölcsönöz a vajdasági tájnak. Kaán Károly századunk harmadik évtizedében a Pannon tájnak ezt a képét így indokolta meg: „A természeti díszek jelentékenyen emelik az emberi alkotások hatását és azok képét előnyösen kiegészítik" (Kaán K. 1931 p. 9). Ne feledjük, hogy a tipikus természetes élőhelyek, biotópok megőrzésével, sőt ápolásával, gondozásával számos jellemző növény- és állatfaj, makro és mikro szervezet létét, fejlődését biztosítjuk, ezeknek pedig összességükben nélkülözhetetlen szerepük van a vonzó és egészséges emberi környezet fenntartásában.

Irodalom

Babić, N. 1971: Močvarna i livadska vegetacija Koviljskog rita. Matica srpska, Zobrnik za prirodne nauke br. 41. str. 49–87. Novi Sad

Bernatsky, J. 1901: A verseci hegység növényzetének általános jellemzése. Pótf. Term. Tud. Közl. XXXIII. köt. 114–135.

Borbás, V. 1884: A magyar homokpuszták növényzete vonatkozással a homokkötésre. Term. Tud. Közl. XVI. köt. 145–167.

Boros, Á. 1959: A mezőföld növényföldrajza. Különnyomat a Mezőföld természeti földrajza c. könyvből, Budapest, IV. fejezet.

Bukurov, B. 1953: Geomorfološki prikaz Vojvodine. Naučni zbornik Matice srpske, Serija prirodnih nauka br. 4. str. 100–134.

Čolić, D. 1960: Zaštita prirode ili prirodnih retkosti. Zaštita prirode br. 18–19, Beograd.

Entz, B. 1983: Változó Balaton. Natura, Budapest

Felföldy, L. 1981: A vizek környezettana. Általános hidrobiológia, Mezőgazdasági Kiadó, Budapest

Gajić, M. 1983: Flora Deliblatske peščare. Beograd

Gajić, M. 1986: Flora i vegetacija Subotičko-horgoške peščare. Subotica

Grams, H. 1975: Pflanzen und Tiere Europas. DTV. 6. Auflage, G. Westermann Verlag, Braunschweige

Glasnik Pokrajinskog zavoda za zaštitu prirode, Priroda Vojvodine, I. 1, 2 (1973), II. 1 (1976), III. 1, 2 (1977), IV. (1978), V. (1979), VI–VII. (1980/81), VIII. (1982)

Gombocz, E. 1945: Diaria Itinerum Pauli Kitaibelii. Budapest

Grozdanić, S. 1956: Zaštita prirode u našoj zemlji. Rezervati na teritoriji Vojvodine. Nauka i priroda, god. IX. br. 8. str. 289.

Guelmino, J. 1968: Zenta és környékének növényei. I. Virágosok. Građa za monografiju Sente br. 12

Guelmino, J. 1969: A természeti ritkaságok védelmének érdekében. Bilten kulturnog života Sente IV/5.

Hargitai, Z. 1940: Nagykőrös növényvilága. Botanikai Közlemények, XXXVII. kötet, 5–6. füzet, 205–240. Hortobágyi, T. – Simon, T. 1981: Növényföldrajz, társulástan, ökológia. Tankönyvkiadó, Budapest.

Horvat, I. 1949: Nauka o biljnim zajednicama. Zagreb

Horvatić, S. 1967: Analitička flora Jugoslavije. Svezak prvi, broj 1. Fitogeografske značajke i raščlanjenje Jugoslavije

Jakucs, P. 1984: Az élővilág és a környezetvédelem. Természet Világa, 5/224–226.

Janković, M.–Mišić, V. 1960: Šumska vegetacija Fruške gore. Matica srpska. Zbornik za prirodne nauke, br. 19. str. 26–97.

Kaán, K. 1931: Természetvédelem és a természeti emlékek. Budapest

Kolektiv autora 1970–1977: Flora SR Srbije, SANU I–IX. Beograd

Kovács, F. 1909: A vármegye növényzete. In: Bács-Bodrog vm. I. kötet, 18–24.

Magyar, P. 1933: A homokfásítás és növényszociológia alapjai. Erdészeti kísérletek, XXXV. évf. 3. szám, 139–198.

Matvejev, S. 1961: Biogeografija Jugoslavije. Osnovni principi. Biološki institut SR Srbije. Posebno izdanje knj. 9. Beograd

Matvejev, S. D. 1973: Predeli Jugoslavije i njihov živi svet. Naučna knjiga, Beograd

Mayer, E. 1969: Nekoliko misli povodom trećeg kongresa biologa Jugoslavije. Savremena biologija br. 1. str. 10–12.

Mikeš, M. 1965: Problemi zaštite prirode u Vojvodini. Zaštita prirode br. 29–30. str. 91–95.
Milojević B. Ž. 1949: Lesne zaravni i peščare u Vojvodini. Novi Sad
Milojević, B. Ž. 1952: Geografske oblasti FNR Jugoslavije. Zbornik Matice srpske. Serija prirodnih nauka, br. 3. str. 5–10.
Móczár, L. 1975: Kis állathatározó. Tankönyvkiadó, Budapest
Obradović, M. 1978: Retke i reliktne biljke Fruške gore s biljnogeografskom analizom. Monografije Fruške gore III
Obradović, M.–Panjković, V.–Budak, V. 1982: Neke sličnosti u flori Deliblatske i Subotičke peščare. Matica srpska. Zbornik za prirodne nauke, br. 62, str. 37–47.
Parabućski, S. 1972: Šumska vegetacija Koviljskog rita. Matica srpska. Zbornik za prirodne nauke, br. 42, str. 5–88.
Parabućski, S.–Janković, M. 1978: Pokušaj utvrđivanja potencijalne vegetacije Vojvodine. Matica srpska. Zbornik za prir. nauke, br. 54, str. 5–20.
Parabućski, S. 1980: Karakteristike nekih halofitskih fitocenoza u Bačkoj. Matica srpska. Zbornik za prir. nauke. br. 58. str. 81–98.
Pécsi, M. (szerk.) 1967: A dunai Alföld. Akadémiai Kiadó, Budapest
Prodan, Gy. 1915: Bács-Bodrog vármegye flórája. Magyar Botanikai Lapok. XIV. kötet, 5/12. szám, 120–269.
Rakonczay, Z. (szerk.) 1987: Kiskunságtól a Sárrétig. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest
Seleši, Đ. 1976: Uzroci ubrzane eutrofizacije plitkih stajaćih voda Panonske nizije. Vode Vojvodine.
Slavnić, Ž. 1948: Slatinska vegetacija Vojvodine. Arhiv za poljoprivredne nauke i tehniku, god. III sv. 4 str. 76–143.
Slavnić, Ž. 1952: Nizinske šume Vojvodine. Zbornik Matice srpske. Serija prirodnih nauka, sv. 2, str. 17–39.
Slavnić, Ž. 1956: Vodena i barska vegetacija Vojvodine. Zbornik Matice srpske. Serija prirodnih nauka, sv. 10, str. 5–72.
Soó, R. 1931: A magyar puszta fejlődéstörténetének problémája. Földrajzi Közlemények. 1–3. sz. 1–15.
Soó, R. 1964–1980: A magyar flóra és vegetáció rendszertani-növényföldrajzi kézikönyve I–VI. Akadémiai Kiadó, Budapest
Stjepanović-Veseličić, L. 1953: Vegetacija Deliblatske peščare. SAN. Posebna izdanja, knjiga CCXVI Beograd
Stojanović, S. 1983: Vegetacija Titelskog brega. Matica srpska. Zbornik za prirodne nauke, br. 65, str. 5–51.
Strömpl, G. 1931: A szik geomorfológiája. Földrajzi Közlemények, LIX. kötet, 4–5. szám, 62–74.
Sturc, B. 1972: A természetvédelem kérdései Vajdaságban, Létünk 1., 123–135.
Sturc, B. 1973: Mit kell megtartanunk és megvédenünk Bácska északkeleti részének növénytakarójában. Létünk 4. 119–133.
Sturc, B. 1987: Antropogén tényezők szerepe Vajdaság flórájának és vegetációjának változásaiban. Létünk 2., 310–321.
Szilády, Z. (szerk.) 1925: Nagy Alföldünk állatvilága. Debrecen
Szöllősi, Gy. 1973: A Palicsi-tó elhalása és felújítása, Szabadka
Tóth, K. (szerk.) 1979: Nemzeti park a Kiskunságban. Natura, Budapest
Varga Z. 1983: Állatismeret. Tankönyvkiadó, Budapest
Vida, G. 1984: Génbankok és a természetvédelem. Természet Világa 8., 338–340.

Wagner, J. 1914: A delibláti kincstári homokpuszta növényvilága. Erdészeti kísérletek, 4. szám, 235–287.
Zólyomi, B. 1958: Fitocönológiai analízis az alföldi löszhátak eredeti növénytakarójának maradványain. Szeged, V. 19–20–21.

Rezime

Vrednosti prirode Vojvodine sa aspekta zaštite i očuvanja

Naš odnos prema vrednostima prirode prikazuje se na primeru Ludoškog jezera kod Subotice, koje je izloženo oštećenjima usled pogrešnih antropogenih zahvata. Sve se to ilustruje i vestima iz dnevne štampe. Cilj studije je da skrene pažnju najšire javnosti na najtipičnije predele i krajeve Vojvodine, koji su još tu i tamo, barem fragmentarno sačuvani i pokazuju manje-više ishodni i karakteristični sastav prirodne vegetacije na osnovu kojeg se Vojvodina po svojoj prirodnoj slici, razlikuje od ostalih predela naše zemlje. Naglašava se činjenica da uništavanjem ili izmenom staništa dolazi do propadanja i nestanka pojedinih vrsta. Zahtev je dakle da se vrste očuvaju u okviru prirodnih staništa i njihovih prirodnih zajednica. Ističe se mišljenje, da okolina svakog naselja u Vojvodini ima svoje prirodne vrednosti koje treba samo otkriti i očuvati da bi se zaustavio proces osiromašenja flore i faune u pokrajini. Autor posebno naglašava značaj istočnog dela Subotičko-horgoške peščare (Selevenski majur i okolina) i navodi niz retkih i interesantnih biljnih vrsta a među njima i nekoliko endema. Potom se daje pregled najkarakterističnijih zajednica peščara (Deliblatska, Subotičko-horgoška), lesnih zaravni i terasa, aluvijalnih ravni (šume, livade, vode), slatina i planinskih predela (Fruška gora, Vršačke planine). U vezi sa ovim poslednjima navode se i značajniji geološki objekti koji zaslužuju zaštitu. Da bi se zaštita uspešno realizovala treba nastaviti temeljna istraživanja i obazriva ispitivanja na samom terenu, a pored toga neophodna je i svestrana društvena potpora. Na kraju se konstatuje da očuvanjem tipičnih prirodnih biotopa i brojnih vrsta biljaka i životinja makro i mikroorganizama u okviru njih, obezbeđujemo njihovu nezamenljivu ulogu u održavanju privlačne i zdrave ljudske životne sredine.

Summary

Values of Nature in Voivodina from the Point of View of Their Protection and Preservation

Our attitude to the values fo nature is shown on the example of the Lake Ludas near to Subotica, being exposed to damages because of inadequate anthropogenic interventions. The example is illustrated also by news from the daily press. The aim of the study is to call the attention of the public to the most typical areas and regions of Voivodina, being preserved here and there at least in fragments and showing the initial and characteristic structures of natural vegetation, on the basis of which the natural picture of Voivodina differs from other regions in our country. The fact is emphasized that the destroying or changing the stand results in decay and disappearance of several species. Consequently, the request is to preserve the species within the natural stands and their natural communities. The opinion is accentuated that the surrounding of each settlement in Voivodina has its own natural values which should be only discovered and preserved

In order to stop the process of impoverishment of the flora and fauna in this province. The author lays partical stress on the importance of the eastern part of the sandy desert between Subotica and Horgos (the Szelevényi farm and its surrounding) and lists series of rare and interesting plant kingdoms and also some endemics among them. Afterwards, a review of the most characteristic communities of sandy deserts (of Deliblat, of Subotica-Horgos), loess platous and terraces, alluvial formations (forests, meadows, waters), alkali deserts and highlands (Fruška gora, Vršačke planine) is given. In connection with these last ones also some significant geological structures are mentioned, which are worthy of protection. In order to realize the protection successfully, thorough examinations and careful, in-situ investigations should be carried out supported by many-sided social contribution, too. Finally, the fact is established that by the preservation of typical natural biotops and innumerous species of plants and animals, macro- and microorganisms among them, their irreplaceable role in the preservation of an attractive and healthy human environment may be ensured.

Immanuel Wallerstein

A FRANCIA FORRADALOM MINT VILÁGTÖRTÉNELMI ESEMÉNY*

A nagy francia forradalom jelentőségét és fontosságát általában az alábbi két módon vizsgálták: vagy úgy, mint a francia történelem „eseményét", amelynek sajátságos lefolyása és következményei voltak, vagy pedig mint egy olyan jelenséget, amely specifikus hatást gyakorolt más országok történelmére. Ebben az esszémben azonban a nagy francia forradalmat világtörténelmi eseménynek szeretném tekinteni, mégpedig a modern világrendszernek mint világrendszernek a történelmében játszott sajátos jelentősége és fontossága alapján.

Mindannyian tudjuk, hogy az elmúlt harminc évnek a nagy francia forradalommal foglalkozó irodalma a két legfontosabb gondolkodási iskola között kialakult hatalmas eszmei csata jegyében született. Az egyik oldalon az úgynevezett társadalomértelmezés (social interpretation) áll, Georges Soboullal az élen és amely Lefebvre-től, Mathiez-től és Jaurés-től eredeztethető. Ez a megközelítési mód arra az elképzelésre alapozza vizsgálódását, miszerint a francia forradalom lényegét tekintve a polgárság politikai forradalma volt, amellyel egy feudális *ancien régime*-t döntöttek meg.

A másik tábor létrejötte valójában a nagy francia forradalom társadalomértelmezésének a revizionista bírálatával hozható összefüggésbe. Ennek a tábornak még nincsen általánosan elfogadott kollektív elnevezése. Mindenekelőtt Alfred Cobban-t valamint François Furet-t kell ezen álláspont két vezető személyiségének tekintenünk. Ez a tábor elveti a francia forradalomnak azt a koncepcióját, miszerint az polgári forradalom lett volna, mivel szerintük a 18. századi Franciaország ma már józan ésszel aligha tekinthető „feudálisnak". Inkább volt „despotikus" – állítják –, a nagy francia forradalomra pedig mint az antidespotikus libertariánus (libertarian) követelések politikai kirobbanására kellene tekinteni.[1]

Az a kulcsfontosságú változás, amit ez a megközelítési mód a tényleges események vizsgálatakor eredményez, szorosan kapcsolódik az 1792. augusztus 10-i felkelés politikai jelentőségének értelmezéséhez. Soboul szerint ez a felkelés egyfajta „második forradalom" volt, amely demokratikus népi köztársa-

* Megjelent a *Social Research* című folyóirat 1989. 56. (tavaszi) számában. New York. (33–52. o.)

ságot hozott létre. Furet szerint viszont épp ellenkezőleg: nem az első beteljesedését, hanem annak *kisiklását (dérapage)* jelenti. Ilyenformán, míg Soboul Robespierre-ben és a Hegypártban a francia polgárság legradikálisabb szegmentumát látja, tehát felszabadító erőt, addig Furet számára Robespierre és a Hegypárt csak a despotizmus újabb (és rosszabb), formáját testesítette meg.

Ebben a vitában világosan kirajzolódnak azok a körvonalak, amelyek a 20. századi Európa politikájának fényében mindannyiunk számára ismerősnek tűnnek. Mint ahogy gyakran megállapítást nyert, a vita épp annyira vonatkoztatható az orosz mint a nagy francia forradalomra. Lényeges azonban megvizsgálni, hogy melyek azok a premisszák, amelyeket a retorikai szópárbajban mindkét tábor elfogad. A történelmet egyik is, másik is fejlődő modellként értelmezi, a fejlődés alapegységének pedig az államokat tekintik. (Az Atlanti tézis ugyancsak osztozik ebben a nézetben.) A társadalomértelmező iskola szerint minden állam szukcesszív történelmi fokozatokon megy keresztül. Ez esetben a legrelevánsabb átmenet a feudalizmusból a kapitalizmusba való, amikor is az arisztokrácia uralkodó szerepét az államirányításban a polgárság vette át. A nagy francia forradalom tehát csak mozzanata egy drámai vagy definitív átmenetnek, olyan mozzanata, amely ugyanakkor szükségszerű és elkerülhetetlen is. A „liberális" iskola szerint a modernizáció folyamata a despotikus államforma elvetéséhez vezet és annak liberális elveken alapuló államformával való felcseréléséhez. A nagy francia forradalom meddő kísérletnek bizonyult ezen (nem elkerülhetetlen) változás megvalósításában. A szabadságvágy rejtve marad a francia államigazgatásban, csak később nyer teret. Polgári jellegére való tekintettel Soboul a forradalmat a liberális demokrácia kiindulópontjának tekinti Franciaországban. Furet szerint viszont a *dérapage* után maga a forradalom vált a liberális demokrácia kerékkötőjévé.

A hosszú háború

Érdekes tehát megfigyelnünk, hogyan is vélekedik a két fél a Nagy-Britanniával folytatott hosszú háborúról, amely 1792-ben kezdődött és (megszakításokkal) 1815-ben, tehát jóval a jakobinus időszak után fejeződött be. Soboul szerint a háborút egyértelműen a külföldön tartózkodó francia arisztokrácia kezdeményezte, amely a polgárháborút elvesztve a konfliktust nemzetközivé téve igyekezett pozícióit visszaszerezni. Furet szerint viszont a forradalmi erők szorgalmazták a háborút (vagy legalábbis azok nagy része) a forradalom folytatásának és megerősödésének lehetőségét látva benne.

Semmi kétség, hogy a háború közvetlen okainak mindkét magyarázata alátámasztható. Szembetűnő viszont, hogy ezek az elemzések megkerülik a kérdést, hogy vajon a francia–brit háborúra sor kerülhetett volna-e abban az időben olyan belföldi esemény nélkül, mint amilyen a nagy francia forradalom volt. Elvégre is a század folyamán három egymást követő brit–francia háború dúlt, úgyhogy mai szemszögből nézve, az 1792–1815 között tartó háborút nyugodtan tekinthetjük a kapitalista világgazdaság hegemóniájáért vívott hosszú harc negyedik és egyben utolsó nagy háborújának.

A továbbiakban egy olyan elemzést foglalok össze röviden, amelyet *A modern világrendszer* (The Modern World-System, 1989) harmadik kötetének első két fejezetében taglaltam behatóan (a könyvben levő alátámasztó adatoktól ezúttal eltekintek). Mindezt csupán azért teszem, hogy megrajzoljam a hátteret azon érvelésemhez, amellyel azt kutatom, miként hatott a nagy francia forradalom mint világtörténelmi esemény a világrendszer mint olyan átalakulására. Abból a feltételezésből indulok ki, hogy a kapitalista világgazdaság a „hosszú" 16. századtól kezdve történelmi rendszerként létezett. Ennek határai kezdettől fogva magukba foglalták Angliát és Franciaországot, tehát e két ország működését a 16. századtól kezdve a kapitalista termelési mód kényszerűségei határozták meg. Mindkét ország tagja volt annak az államközi rendszernek, amely a kapitalista világgazdaság politikai keretét képezte.

Ez a perspektíva, mármint a „világrendszerek perspektívája" kevés teret biztosít a két vezető tudományos iskola legalapvetőbb feltételezéseinek, már ami a nagy francia forradalmat illeti. A francia forradalom nem lehetett „polgári forradalom", hiszen az a kapitalista világgazdaság, amelyben Franciaország is helyet kapott, már olyan vezető osztályréteggel rendelkezett, amely gazdasági viselkedését tekintve „kapitalistának" mondható. Az ilyen értelemben vett „kapitalistáknak" nem volt szükségük az egyes országokban megvalósuló politikai forradalomra, hogy polgárjogot (droit de cité-t) nyerjenek, vagy pedig hogy alapvető érdekeiket megvalósítsák. Ez természetesen nem zárja ki a tényt, hogy a kapitalisták különböző csoportjai valószínűleg különböző mértékben voltak elégedettek államaik politikájával, de azt sem, hogy bizonyos körülmények között ne latolgathattak volna olyan politikai lépéseket, amelyek „felkelő" jellegűvé válva az adott állam intézménystruktúráinak megváltoztatására irányulnak.

A világrendszer perspektívája nem látszik igazolni a revizionista iskola (illetve iskolák) premisszáit sem. Képviselői ugyanis a politikai despotizmus és a politikai liberalizmus hívei közötti feltételezett harcra helyezik a hangsúlyt, és a liberalizmusért folytatott küzdelemben a modernitás eredőjét vélik felfedezni. A világrendszerek perspektívája a „liberalizmusra" inkább az uralmon levő osztály sajátságos stratégiájaként tekint, amely mindenekelőtt a világgazdaság kulcsfontosságú területein alkalmazható, és amely többek között egy olyan aszimmetrikus, államon belüli osztálystruktúrát tükröz, amelyben a munkásosztály sokkal kisebb hányadát képezi az összlakosságnak mint a perifériküs területeken. A 18. század végén még sem Anglia, sem pedig Franciaország nem rendelkezett hatékony „liberális" intézménystruktúrával és nem is tett volna szert rá az elkövetkező században, vagy pedig még utána sem. Az 1792-es *dérapage*-nak – amennyiben így kívánjuk nevezni – hosszú távon nemigen volt nagyobb jelentősége, mint az, hogy az 1649-es angliai *dérapage* párhuzamaként lehet rá tekinteni. A 20. század szemszögéből az említett két évszázadban Nagy-Britannia és Franciaország között nem volt lényeges különbség a „liberális" politikai intézmények dominanciájának fokát illetően. És nem különböznek ebben mondjuk Svédországtól sem, ahol nem került sor az angliai vagy francia forradalmakhoz mérhető drámai eseményekre.

Angliával és Franciaországgal kapcsolatban megemlíthetjük még, hogy ami-

kor a 17. század közepén a kapitalista világgazdaságban hanyatlani kezdett a németalföldi hegemónia, e két ország versengett a hegemónia megszerzéséért. A versengés két alapvető dologban nyilvánult meg: a világgazdaság piacát érintő intézkedéseik viszonylagos „hatékonyságában", valamint az államok közötti rendszerben elfoglalt viszonylagos katonai-politikai erejükben.

Ebben a hosszan tartó versengésben az 1763-as év jelzi az „utolsó felvonás" kezdetét. A párizsi béke Nagy-Britannia végérvényes győzelmét jelentette Franciaország felett a tengereken, a két amerikai kontinensen és Indiában. Ez egyúttal nehézségek forrása volt, amelyekkel Nagy-Britannia (de Spanyolország és Portugália is) az amerikai telepes lakosság miatt találta szembe magát. E problémák vezettek a telepesek függetlenségi harcához, amely a brit Észak-Amerikából indult ki és mindenfelé elterjedt.

Tudjuk, hogy az amerikai függetlenségi háború, amelybe az 1780-as években a telepesek oldalán a franciák is beavatkoztak, nagymértékben növelte a francia állam költségvetési válságát. Biztosak lehetünk abban, hogy a brit állam is nagy pénzgondokkal küszködött. Az 1763-as győzelem azonban lehetővé tette Nagy-Britannia számára, hogy Franciaországhoz viszonyítva viszonylag gyorsan és könnyen felülkerekedjen ezeken a problémákon. Elég, ha megvizsgáljuk a „Plassey fosztogatás" szerepét a brit állam németalföldi adósságainak csökkentésében.

A francia állam politikailag nem tartotta lehetségesnek, hogy a költségvetési nehézségeket adórendszerbeli változások útján oldja meg, a „Plassey fosztogatáshoz" hasonló intézkedést pedig nem volt képes bevezetni. Ez ad magyarázatot arra, hogy miért voltak hajlandók megkötni az 1786-os angol–francia kereskedelmi (Eden) egyezményt. A francia király főleg azért egyezett bele annak megkötésébe, mert új államjövedelmi források megteremtésének lehetőségét látta benne. Annak közvetlen hatása azonban gazdaságilag végzetesnek, politikailag pedig elbátortalanítónak bizonyult. A „cahiers de doléance"-t az egyezménnyel való elégedetlenség töltötte ki.

Ha megfigyeljük és összehasonlítjuk a mezőgazdasági és ipari termelés eredményességét Angliában és Franciaországban, aligha állítható, hogy a britek előnyösebb helyzetben lettek volna. 1763-ban pedig a franciák némileg még „vezettek" is. Annak ellenére viszont, hogy a gazdasági realitás nagyon hasonló volt a két országban, kivéve talán az 1780-as évek végét, amikor a britek valamivel sikeresebbek voltak, Franciaországban kialakult az a (téves) felfogás, miszerint 1763-at követően az ország „hanyatlásnak indult". Ezt az illúziót valószínűleg az 1763-as vereség racionalizációja táplálta. Úgy tűnik, hogy hasonló tévhit élt 1763-at megelőzően az angolokban is, mármint, hogy „lemaradtak" a franciák mögött. Ez az illúzió 1763 után végképp szertefoszlott. Mindenesetre a francia értelmiség ezen meggyőződése szintén igazolta az „Eden-egyezményt".

Mikor a király összehívta a Törvényhozó Nemzetgyűlést (Estate-General-t), az általános közhangulat (az 1763-as vereség, az állami költségvetés válsága, a téves lépésnek számító Eden-egyezmény, és a mindezt fokozó két egymást követő szűkös esztendő) politikai hátteret biztosított annak a „menekülési" állapotnak, amit mi nagy francia forradalomnak nevezünk. Egy olyan „menekülési" állapotnak tehát, amely lényegében nem szűnt meg 1815-ig.

Azt mondhatnánk, hogy Franciaországban az 1763–89-es időszakot az jellemezte, hogy a francia elit nem volt hajlandó elismerni Nagy-Britanniával szembeni vereségét a hegemóniáért folytatott harcban. Ezt az állapotot csak még elkeseredettebbé tette az erősödő érzés, hogy a monarchia nem hajlandó, vagy képtelen bármit is tenni a helyzet javítása érdekében. Az 1792 és 1815 közötti háborúk tehát szerves részét képezték a francia forradalmárok azon logikájának, hogy az állam átszervezésével lehetővé kell tenni, hogy az végre felülkerekedjen a gazdasági ellenfélnek számító briteken.

Ha a francia–brit háborút az államok közötti rendszer vonatkozásában szigorúan kapcsolati szempontok alapján értékeljük, akkor a nagy francia forradalom katasztrofálisnak mondható. A franciák nemhogy kárpótlást nyertek volna az 1763-as vereségért, hanem olyan katonai vereséget szenvedtek, mint addig soha, hiszen ezúttal a szárazföldön győzték le őket, tehát ott, ahol Franciaország katonailag a legerősebb volt. A háborúk nemhogy lehetővé tették volna Franciaország számára a Nagy-Britanniával szembeni nagyrészt fiktív lemaradás behozását, hanem, most először, létrehozták azt. 1815-ben joggal mondhatták, de 1789-ben még nem, hogy a brit termelés hatékonysága túlszárnyalta a franciát, már ami a világpiacokra szánt termékeket illeti.

De vajon lényeges belső gazdasági változásokat sem eredményezett a francia forradalom? Miután a por elült, kitűnt, hogy a változások távolról sem olyan lényegesek, mint ahogy azt feltételezték. A nagyobb mezőgazdasági birtokok többnyire érintetlenül maradtak, noha a tulajdonosok neve kétségtelenül változott némileg. A feudalizmus feltételezett „eltörlése" ellenére a „mezőgazdasági individualizmust" gáltó intézkedések, mint p. a *vaine pâture* és a *droit de parcours*, egészen a 19. századik érvényben voltak. A szabad kisbirtokosok osztálya (mint pl. a *laboureur*-öké), erősebbnek mutatkozott mint korábban, ámde ezzel hátrányos helyzetbe hozta a kistermelőket (*manoeuvrier*-ket). A mezőgazdasági reformok időnként felélénkültek, viszont így is beilleszkedtek abba az egyenletes, lassú változásgörbébe, amely Nyugat-Európa nagyobb részét évszázadokon keresztül jellemezte.

Ami pedig az ipart illeti, a céheket egyszer s mindenkorra megszüntették. A belföldi vámtarifák megszűnésével nagyobb méretű belföldi szabad piac jött létre. Ne feledkezzünk azonban meg arról, hogy már 1789 előtt is létezett egy olyan zóna, amelyet nem korlátoztak a belföldi vámtarifák. Ilyen volt az ún. öt nagy farm (Five Great Farms), amely Párizst is magába foglalta, területét tekintve pedig csaknem akkora volt mint maga Anglia. A forradalom természetesen hatályon kívül helyezte az Eden-egyezményt, Franciaország pedig ésszerűen cselekedett, amikor visszatért a védővámrendszerhez. Az állam adminisztratív hatékonyságra tett szert (nyelvi egységesítés, új polgári törvénykönyv, *grands école*-ok megalapítása), ami kétségtelenül sokban hozzájárult Franciaország sikeres gazdasági tevékenységéhez a 19. században.

Ha szigorú értelemben vett francia szempontból nézzük, a nagy francia forradalom mérlege viszonylag kedvezőtlen. Ha „példaszerű" polgári forradalomként vizsgáljuk, az még nem sokat mond az ilyen forradalmak értékéről és erejéről. Azok, akik a forradalomra mint a despotizmus elleni harcra tekintenek, sem tartják azt egetrázó teljesítménynek. Jogosan ünnepelhetjük viszont

Tocqueville alapján, hiszen Franciaország államalakításának végső mozzanata volt, a bürokratikus centralizmus megvalósítása, amire Richelieu és Colbert is törekedtek, de nem tudták kiteljesíteni. Így érthető, miért ünneplik a franciák ezt az eseményt a francia nacionalizmus megtestesüléseként. De nekünk, többieknek, vajon mi ünnepelnivalónk van?

Ideológiai átalakulás

Hiszem, hogy nekünk többieknek is van megjegyezni és talán ünnepelni valónk is – még ha az nehezen körvonalazható is. Szerintem a nagy francia forradalom és annak napóleoni folytatása hozzájárult a kapitalista világgazdaságnak mint *világrendszernek* az ideológiai átalakulásához, és ezzel három olyan új kulturális intézményegyüttest hozott létre, amelyek azóta is a világrendszer központi részét képezik.

Mindenekelőtt azzal kell kezdeni, miként is fogták fel a nagy francia forradalmat a kortársak. Mindenesetre drámai, szenvedélyes és erőszakkal teli felfordulás volt. A forradalom kezdeti megnyilvánulásának idején, vagyis 1789-től (a Bastille elestétől) 1794-ig (thermidorig) megindult a Nagy félelem elnevezésű pánik, felszámolták a „feudalizmust", államosították egy egyház birtokait, kivégezték a királyt, valamint kihirdették az Emberi és Polgári Jogok Nyilatkozatát. Ezt az eseménysorozatot a „Terror uralma" tetőzte be, ami az úgynevezett thermidori reakcióba torkollott. A drámai események azonban még ekkor sem értek véget. Napóleon hatalomra jutott és a francia seregek elárasztották az egész kontinentális Európát. Kezdetben sok helyen a forradalmi eszmék hordozóiként üdvözölték őket, később viszont a francia imperialista törekvések megtestesülését látva bennük elutasították őket.

Az akkori hatalmak Európa-szerte attól rettegtek, hogy a „vírus", amit a nagy francia forradalom képvisel, aláássa a (valóságos és potenciális) rendet. Mindent megtettek annak érdekében, hogy megfékezzék ezeknek az eszméknek és értékeknek a terjedését – kiváltképp Nagy-Britanniában, ahol a lehetséges szimpatizánsok erejének túlértékelése hathatós represszióhoz vezetett.

Külön figyelmet érdemel a nagy francia forradalom (a napóleoni korszakot is beleértve) hatása a világrendszer peremterületének számító három kulcsfontosságú zónára: Haitire, Írországra és Egyiptomra. St. Dominique-on ez a hatás közvetlen és felforgató jellegű volt. A fehér telepesek elsődleges kísérlete, hogy a forradalomból tőkét kovácsolva nagyobb önállóságra tegyenek szert egykettőre a világrendszer első fekete (néger) forradalmához vezetett, ahhoz a fekete forradalomhoz, amit az elkövetkező évtizedekben minden résztvevő (Napóleon, a britek, az Egyesült Államok és Latin-Amerika fehér telepesei) igyekeztek elfojtani, vagy legalább megfékezni.

A francia forradalom hatására Írországban az ír protestáns telepesek önállósulási törekvése társadalmi forradalommá alakult át, amely egy időre közös antikoloniális mozgalomba tömörítette mind a katolikusokat, mind a protestáns disszentereket. Ezt a kísérletet, amely a brit államot a legérzékenyebb pontján érintette, kisiklatták, aláásták és elfojtották, úgyhogy Írország az 1800-as Egye-

süléşi aktussal (Act of Union) még szervesebb részévé vált Nagy-Britanniának mint annak előtte. Mindennek azonban egy olyan helyi belpolitikai kimenetele lett, amely az egész 19. században át foglalkoztatta Nagy-Britanniát, és amely *mutatis mutandis* az egyesült államokbeli feketék jogaival kapcsolatos politikai kérdésekkel állítható párhuzamba.

Egyiptomban, a napóleoni inváziónak köszönhetően, tűnt fel az első igazi „modernizátor" – Mohammed Ali, kinek iparosítási és katonai terjeszkedési programja komolyan megrázkódtatta az ottomán birodalmat és majdnem sikerült egy olyan erős államot alapítania a Közép-Keleten, amely alkalomadtán vezető szerepet játszhatott volna az államok közötti rendszerben. Mohammed Ali próbálkozásait végül is sikerült, ha nem is teljesen, de részben meghiúsítani, mint ahogy a periférián jelentkező hasonló próbálkozásoknak is ez lett a sorsa egy egész évszázadon keresztül.

Mindehhez természetesen hozzá kell még adni a két Amerika telepeseinek dekolonizációs mozgalmát is. Ez persze nem kizárólag a francia forradalom hatásának tudható be. Az amerikai függetlenségi háború ugyan megelőzte a franciaországi eseményeket, forrását azonban szintén a világrendszer 1763-as geopolitikai újrafelosztásában kell keresni, és hogy legitimálja önmagát a felvilágosodás ugyanazon tételeire hivatkozik, mint a francia forradalom. Ezt követően a latin-amerikai függetlenségi mozgalmakra is ugyanannak a geopolitikai újrafelosztásnak a nyomán kerül sor, amit csak erősített az amerikai és francia forradalmak sikeresnek bizonyult modellje, akárcsak a Spanyolország 1808-as napóleoni megszállásának elsöprő politikai következményei, valamint a spanyol uralkodó lemondása.

Mindez viszont csak növelte azt a politikai forgószelet, amelyhez hasonlót a modern világ eleddig nem tapasztalt. Voltak ugyan korábban is zűrzavaros időszakok, kimenetelük és hatásuk azonban más volt. Az angliai forradalom sok mindenben megegyezett a nagy francia forradalommal – de csupán Angliára korlátozódott. Anglián kívüli hatása jelentéktelennek mondható, többnyire azért, mert nem követte egy „napóleoni" hódítás. És ahhoz sem fér kétség, hogy a reformáció–ellenreformáció zűrzavara legalább olyan „kizökkentő" erejű volt, mint a francia forradalmi zűrzavar. Ellenben nem a politikai rendszer problémáira és kérdéseire összpontosított, s bár valós politikai szerkezetváltást vont maga után, végső soron nem vetette fel az uralkodók legitimitásának kérdését.

Véleményem szerint a polgárság – vagy ha úgy jobban tetszik: kapitalista réteg, netán uralkodó osztály – két következtetést vont le a francia forradalom kiváltotta zűrzavarból. Az egyik a félelem volt: nem attól, amit a Robespierreek tehetnek a világgal, hanem attól, amit a „mosdatlan" tömegek, akik most első ízben kezdtek komolyabban az államhatalom megszerzésének gondolatával foglalkozni. A valódi francia forradalom több alkalommal is majdnem irányíthatatlanná vált, és nem azért, mert holmiféle „polgárok" politikai változásokat sürgettek, hanem azért, mert holmiféle „parasztok", „sans-culotte"-ok vagy „nők" miután felfegyverezték magukat menetelni és tüntetni kezdtek. St. Dominique néger rabszolgái nemcsak tüntettek: ők tényleg megragadták az államhatalmat, ami olyan politikai fejleménynek számított, amit ta-

lán még nehezebb volt megfékezni és visszafordítani, mint a franciaországi lázadásokat.

Ezeket a „felkeléseket" jellegüknél fogva nyugodtan sorolhatnánk az élelemhiány kiváltotta zendülések és a korábbi századok parasztfelkelései közé. Szerintem azonban a világ polgársága megérezte, hogy itt valami más történik, hogy ezek a „felkelések" a modern világ első, igazán rendszerellenes – kapitalistarendszer-ellenes felkelései. Nem arról van itt szó, hogy ezek különösebb sikerrel jártak volna, pusztán a tényről, hogy egyáltalán megtörténtek, és ezáltal a kapitalista világrendszerben mutatkozó legfontosabb minőségi változás előhírnökeivé váltak. Azé a változásé, amely fordulópontot jelent a kapitalista világrendszer politikájában.

A világ polgársága feltételezem azonnal levonta a második logikusnak tűnő következtetést. Elkerülhetetlennek bizonyultak a folyamatos, rövid távú politikai változások, így reménytelennek tűnt továbbra is fenntartani azt a történelmi mítoszt, amire a korábbi világrendszerek – mi több, az addigi kapitalista világgazdaság is – hivatkoztak: hogy ti. a politikai változás csupán rendhagyó, gyakran rövid életű és általában nem kívánatos. A változás természetszerűségének elfogadása volt a burzsoázia egyetlen esélye, hogy feltartóztassa és lelassítsa azt.

A változás természetszerűségének széles körű elismerése a kapitalista világgazdaság alapvető kulturális átalakulását jelentette. Azt, hogy immár nyilvánosan, tehát nyíltan elismerik azokat a rendszerbeli realitásokat, amelyek valójában már néhány évszázada jelen vannak a gazdaságban, nevezetesen, hogy a világrendszer kapitalista rendszer, hogy a nemzetközi munkamegosztást olyan államközi rendszer szilárdította meg, amely hipotetikusan szuverén államokat tömörített. E felismerés térhódításával – ami szerintem többé-kevésbé az 1789–1815 közötti időszakra tehető – és uralkodóvá válásával három olyan intézmény jött létre, amelyek nyugodtan értelmezhetők a „változás természetszerűségének" megnyilvánulásaként. Ezek pedig az ideológiák, a társadalomtudományok és a mozgalmak. E három intézmény foglalja magába a „hosszú" 19. század intellektuális/kulturális szintézisét, illetve képezi az olykor helytelenül „modernitásnak" nevezett jelenség institucionális pilléreit.

Az ideológiát nem szokás intézményként kezelni, ami szerintem hibának számít. Egy ideológia több mint *Weltanschauung*. Nyilvánvalónak tűnik, hogy mindig és mindenhol létezett egy vagy több *Weltanschauung* is, amely meghatározta az emberek világértelmezését, világfelfogását. Ugyancsak nyilvánvaló, hogy az emberek mindig történelmileg determinált, kollektív „szemüvegen" keresztül konstruálták a valóságot. Az ideológia egy ilyen *Weltanschauung*, de egy igen sajátos fajtája, mégpedig olyan, amely tudatosan és kollektív módon nyer megfogalmazást, tudatos politikai célokkal. Ha efogadjuk az ideológia ilyen meghatározását, abból az következik, hogy a *Weltanschauung* e sajátos válfaja csak olyan körülmények közepette jöhetett létre, amikor a köztudat magáévá tette a változás természetszerűségének gondolatát. Tudatos ideológiaformálásra csak akkor van szükség, ha hiszünk abban, hogy a változás természetszerű és ezért hasznos, ha tudatos középtávú politikai célkitűzéseket fogalmazunk meg.

A 19. század folyamán három ilyen ideológiát fejlesztettek ki: a konzervativizmust, a liberalizmust és a marxizmust. Mindhárom ideológia világrendszerjellegű. Nem véletlen, hogy a konzervativizmus volt az, amelyik elsőként intézményesült. A változás természetes voltának új felismerése halaszthatatlan és megoldásra váró problémák elé állította a konzervatív beállítottságúakat. Edmund Burke és Joseph de Maistre ezt gyorsan és helyesen felismerték. Rájöttek, hogy olyan intellektuális helyzetet kell teremteniük, amely a lehető leglassúbbra csökkenti a változás ütemét. De ami még fontosabb, rájöttek arra is, hogy bizonyos fajta változások komolyabbak mint mások. Ezért tehát előnyben részesítették azoknak a struktúráknak a megőrzését, amelyek megfékezhették a meggondolatlan reformátorokat és forradalmárokat. Ezek természetesen olyan struktúrák voltak, amelyek érdemeit a konzervatívok mindig is hangoztatták: a család, a „közösség", az egyház és természetesen a monarchia. A konzervatív ideológia központi motívumát mindig is a „hagyomány" képezte. A hagyományoknak meg kell maradniuk, minthogy időtlen idők óta léteznek. A konzervatívok azzal érvelnek, hogy a hagyományos értékek megőrzése a „legtermészetesebb" dolog, mivel azok a bölcsesség hordozói. A konzervatív ideológia szerint a hagyományok legkisebb megbolygatása is alapos indoklást és igazolást kell hogy nyerjen, mert máskülönben dezintegráció és dekadencia fenyeget. Ebből kifolyólag a konzervatív ideológia egy Cassandra-szerű kulturális pesszimizmus megtestesülése, amely lényegét tekintve védekező. A konzervatívok óva intenek a változásokban rejlő azon veszélyekre, amelyek már-már megszokottá váltak. S bár a rövid távú politikai következmények skálája roppant széles, a konzervativizmus középtávú politikai programja – nyilvánvaló.

A liberalizmus a természetszerű változás természetes ideológiája. Ideológiává azonban csak a konzervativizmus feltűnését követően kellett válnia. Az angliai tory-k voltak azok a 19. század elején, akik politikai ellenfeleiket elsőként nevezték „liberálisoknak". Nyomatékosítsuk azonban, hogy az elképzelésnek, miszerint az egyénnek jogában áll elvetni az állami kényszert, hosszú múltja van, és megelőzi az ideológia megjelenését. Az abszolutista állam felemelkedése magával hozta az alkotmányos uralkodás szószólóit. John Lockot előszeretettel tartják e gondolkodásmód szimbolikus megtestesítőjének. A 19. században létrejött liberalizmus viszont tulajdonképpen a tudatosan végrehajtott reformok ideológiája, ami viszont mint olyan nem létezett a 17. vagy a 18. században. Ezért hiszem, többek között, hogy az oly gyakran emlegetett különbség a 19. század elejének „minimális államá"-hoz fűződő liberalizmus és a 19. század végének „társadalmi államá"-hoz fűződő liberalizmus között a lényeg felett siklik el. Mindkét liberalizmus hívei azonos, tudatosan kidolgozott politikai programmal rendelkeztek: céljuk egy olyan törvényhozó reform kidolgozása volt, amely elősegítené, irányítaná és megkönnyítené a „természetszerű változást".

Ezt követően született meg, igen későn a 19. század harmadik ideológiája – a marxizmus. Egyesek nyilván szívesebben tekintenék a szocializmust harmadik ideológiának. Az idők folyamán azonban a szocialista eszmének csak egy válfaja vált valóban megkülönböztethetővé a liberalista ideológiától, ez pedig a

marxizmus volt. A marxizmus mint ideológia magáévá tette a liberalisták alapeszméjét (a fejlődés elméletét), és hozzáadott még két nagyon lényeges mozzanatot. A fejlődés a marxizmus értelmében nem folyamatos, hanem diszkontinuális, vagyis forradalmak útján valósul meg. Másodszor pedig, hogy a jó, illetve tökéletes társadalom felé vezető emelkedőn még nem értük el a végső, csak az azt közvetlenül megelőző állapotot. Ez a két kitétel elégségesnek bizonyult ahhoz, hogy teljesen új politikai programot hozzon létre.

Megjegyzendő, hogy e különböző ideológiák társadalmi alapjait nem elemeztem. A szokásos magyarázatokat mindenesetre túlontúl egyszerűnek találom. Sőt, az sem egészen biztos, hogy ez a három ideológia specifikus társadalmi alapok függvénye, amivel nem azt akarom állítani, hogy nem létezett történelmi korreláció a társadalmi állapot és az ideológiai preferencia között. Ki kell azonban hangsúlyozni, hogy az említett három ideológia a „természetszerű változás" politikai kezelhetőségének három kísérlete. És velük valószínűleg ki is merül azoknak az elfogadható ideológiáknak a száma, amelyek a 19. századi kapitalista világgazdaságban intézményesített formát ölthettek.

A politikai programok csupán egy részét képezik annak, amiről a „természetszerű változás" kapcsán szólnunk kell. Mivel ezek a programok konkrét javaslatokat tartalmaztak, mélyen a konkrét realitások ismeretében kellett gyökerezniük. Röviden, társadalomtudományra volt szükségük. Hiszen, ha valaki nem ismeri a világ működésének módját, aligha tudja megmondani, mit kell jobbítása érdekében tenni. Erre az ismeretre kiváltképp a liberálisoknak és a marxistáknak volt szükségük, hiszen a „fejlődés" pártján álltak, és ezért sokkal inkább támogatták és sürgették a társadalomtudományok kialakulását mint a konzervatívok. De még a konzervatívok is tisztában voltak azzal, hogy a valóság megértése hasznos lehet számukra, ha másért nem, hát azért, hogy konzerválják (és helyreállítsák) a status quo-t vagy ante-t.

Az idelógia több mint puszta *Weltanschauungen;* a társadalomtudomány is több mint társadalmi gondolkodás vagy társadalomfilozófia. Társadalmi gondolkodókkal a korábbi világrendszerekben is találkoztunk, néhányukat olvasva még ma is értékes tudásra tehetünk szert. A modern világrendszer (kiváltképp) a görög gondolkodás újjászületésének örököse, és sok vonatkozásban támaszkodott erre a már meglévő „építményre". Az állami struktúrák, kiváltképp pedig az abszolutizmus megjelenése a politikai filozófia sajátos tündöklésához vezetett: Machiavellitől Bodinig és Spinozáig, More-tól Hobbesig és Lockig; Montesquieu-től Rousseau-ig. S valóban, ez az időszak rendkívül kedvezett e gondolkodásmód kialakulásának és terjedésének, és az 1789-et követő időszakban semmi sem vetekszik vele. Emellett a 19. század közepén és végén csaknem olyan kimerítő és gazdag volt a gazdaságfilozófiai irodalom, mint a politikai filozófiáé, hogy csak Hume-ot, Adam Smith-t, a fiziokratákat, Malthust említsük. De említhetnénk Ricardo, John Stuart Mill és Karl Marx nevét is.

Mindez azonban még nem jelentette a társadalomtudomány intézményesítését. A társadalomtudomány, ahogy azt a 19. században értelmezték, a társadalom empirikus tanulmányozását jelenti a célból, hogy megértse a „változás természetszerűségét", hogy ezáltal képessé váljon arra is, hogy kihasson rá. A tár-

sadalomtudományt nem magányos társadalomtudósok, hanem sajátos struktúrák kollektív testületei hozták létre, sajátos célok elérésére. Ez olyan hatalmas társadalmi beruházást igényelt, amilyenre a társadalmi gondolkodás esetében korábban nem volt példa.

A társadalomtudomány intézményesítésének vezérelve az volt, hogy Európa akkor már haldokló hagyományos egyetemi struktúráján belül elkülönítsék azt. Az egyetemek, amelyek akkoriban aligha számítottak élénk szellemi központoknak, még mindig többnyire négy hagyományos fakultásra oszlottak; teológiára, filozófiára, jogra és orvostanra. Emellett relatív kevés egyetem volt. A 19. század folyamán új tanszékek jöttek létre, többnyire a filozófiai, kisebb mértékben pedig a jogi fakultásokon belül. Ezek a tanszékek új nevet kaptak és több közülük a mai karok elődének tekinthető.

Először még nem volt világos, hogy a diszciplínák mely elnevezése honosodik meg. Az eredményt tudjuk: a 19. század végére hat „elnevezés" kristályosodott ki, amelyek többé-kevésbé kikristályosodott tudományágakat jelöltek. Ezek nemcsak a meglévő egyetemi rendszer keretein belül nyertek intézményesített formát, amely akkorra már megújult és kiszélesedett, hanem mint nemzeti, majd pedig a 20. században nemzetközi tudományos társaságok is.

A tudományágak „elnevezései", vagyis az intellektuális tevékenység feltételezett megoszlásának struktúrája egyértelműen a liberális ideológia győzelmét tükrözte. Ez természetesen azzal magyarázható, hogy a liberalizmus képezte (és képezi ma is) a kapitalista világgazdaság vezető ideológiáját. Ez ad magyarázatot arra is, hogy miért fogadták a marxisták fenntartással az új társadalomtudományt, hogy miért voltak a konzervatívok még gyanakvóbbak és miért szegültek azzal szembe.

A liberális ideológia amellett érvelt, hogy a társadalmi folyamat magvát a tevékenységek három szférájának pontos körülhatárolása képezi. Ezek pedig a piaccal, az állammal kapcsolatos, valamint a „magánszférába" tartozó tevékenységek. Az utolsó kategóriába többnyire a „maradék" tevékenységek kerültek, vagyis azok, amelyek nem kapcsolódtak közvetlenül a piachoz vagy az államhoz. Pozitív megfogalmazásban ez a „mindennapi élethez" kapcsolódó tevékenységeket öleli fel – a családot, a „közösséget", a deviánsnak minősülő „földalatti" aktivitásokat stb. Azokat a tudományágakat, amelyek e különálló szférákat tanulmányozzák, politikai tudománynak, gazdaságtannak és szociológiának nevezték el. Hogy a politikai tudomány elnevezést fogadták el utoljára, az mindenekelőtt a filozófiai és jogi karok közt ősidők óta tartó „hatásköri" (jurisdictional) vitával magyarázható, nem pedig azzal, hogy az állam működését kevésbé érdemes tanulmányozni. Mind a három „diszciplína" egyetemes jellegű tudományként fejlődött, amelyek az empirikus kutatásokon alapulnak és erős „alkalmazott tudományi" elemek kapcsolódnak hozzájuk.

Ezzel párhuzamosan a történelem „elnevezés" is nyilvánvalóan módosult, amely Ranke munkásságához kapcsolódik. Ranke leginkább azt kifogásolja a történelem „elnevezés" alatt létrehozott korábbi munkákban, hogy azok túlságosan is „filozófikusak" voltak, kevésbé „történelmiek". Ez annak fontosságára utal, hogy történelmet *wie es eigentich gewesen ist* kell írni. A történelem valóságos, ezért a megtörténteket csak akkor ismerhetjük meg, ha a „források-

hoz" fordulunk és kritikusan olvassuk azokat. A történelem, amely most intézményesült, szigorúan ideografikus volt.

Három dolgot kell mindenképp megemlíteni e négy, ún. tudományág 19. századi fokozatos intézményesülése kapcsán. Először: empirikusan csaknem kizárólag a kapitalista világgazdaság magvát képező országokkal foglalkoztak – valójában közülük is csak néhánnyal. Másodszor: szinte minden tudóst csak saját országának empirikus adatai foglalkoztatták. Harmadszor: az empirikus és konkrét munkamódszert részesítették előnyben annak ellenére, hogy a három ún. tudományág (gazdaságtan, szociológia, politikai tudomány) esetében az emberi viselkedést magyarázó „törvényszerűségek" feltárása volt a cél. Ezek az újonnan feltörő, nemzeti és empirikus „tudományágak" váltak a társadalmi változással foglalkozó kutatás keretévé, méghozzá úgy, hogy az állami politika – önmagát alátámasztandó – a lehető legnagyobb mértékben hasznosítani tudja őket, az új igazságok pedig a legkevésbé legyenek szubverzívek. Mindazonáltal ez a „valós" világ tanulmányozása volt, ami azon a feltevésen alapult, hogy ilyen jellegű tudást nem lehet egy nem változó világ metafizikus magyarázatából deduktív módon levezetni.

Az, hogy a 19. század elfogadta a változás természetszerűségét, magába foglalta azt a nézetet is, hogy a változás csupán a civilizált népek számára természetszerű, ezért ezekre a nemzetekre hárul az a feladat, hogy azt a világ ellenszegülő részére is kiterjessze. A társadalomtudománynak a szerepe az lett volna, hogy leírja a nem változó szokásokat, megnyitva ezáltal az utat a felismerés felé, hogy miként is lehetne ezt a másik világot bevonni a „civilizációba". Az antropológia fő tárgyává az írni nem tudó „primitív" népek tanulmányozása vált. A „periférikus", írni tudó népek tanulmányozása (Kína, India és az arab világ) az orientalizmus szakterülete lett. Az akadémiai kutatómunka mindkét területen a nem változó elemekre helyezte a hangsúlyt, amit azonban egyfajta alkalmazott, többnyire egyetemen kívüli társadalmi tervezés kísért.

Tekintettel, hogy a társadalmi tudományok mindinkább egy olyan világ ésszerű irányításának – és ezzel korlátozójának is – az eszközévé váltak, amelyben a változás természetszerű, azok, akik a világburzsoázia által megvont határokon túlra szerettek volna eljutni, egy harmadik intézményhez, a mozgalmakhoz folyamodtak. Ismétlem, a lázadások és a tiltakozások nem újkeletűek. Már hosszú ideje jelen vannak a történelmi színtéren, akárcsak a *Weltanschauung* és a társadalmi gondolkodás. Miként azonban a *Weltanschauung* ideológiákká, a társadalmi gondolkodás pedig társadalomtudománnyá alakult, úgy váltak a lázadások és tiltakozások rendszerellenes mozgalommá. Ezek a mozgalmak képezik az 1789-et követő világrendszer harmadik, és egyben utolsó intézményes újítását, amely csak az 1848-as világforradalom után bontakozott ki igazán.

A korábbi igen gyakori lázadások és tiltakozások, valamint az új rendszerellenes mozgalmak között az az alapvető különbség, hogy a korábbiak spontán, rövid életű és többnyire csak lokális jelentőségű megmozdulások voltak, az új mozgalmak viszont szervezetek – esetleg bürokráciával is rendelkező szervezetek –, amelyek feladata a társadalmi átalakulás politikájának kidolgozása volt. Olyan időrelációkban működtek, amelyek messze túlhaladták a rövid távot.

Az ilyen rendszerellenes mozgalmaknak két nagy formációja létezett – egy-

egy a „francia forradalmi megmozdulás két fő vonulata számára, minthogy az az egész világrendszerben tapasztalható volt. Voltak mozgalmak, amelyek szerveződési alapját a „nép" – mint munkásosztály vagy osztály – képezte, tehát osztályellentétre épültek. Ezeket a 19. században először szociális, majd pedig szocialista mozgalomnak nevezték. És voltak mozgalmak, amely középpontjában a „nép" mint *Volk*, mint nemzet, mint az egy nyelvet beszélők közössége állt. Ezek nemzeti mozgalom néven váltak ismertté.

Itt most nem bocsátkozhatom a szocialista és nemzeti mozgalmak nehéz, de eredményes intézményesülésének taglalásába. Ezek a mozgalmak állami szintű szervezetekké váltak, amelyek állami hatalomra igyekeztek szert tenni abban az államban, amelynek keretében felléptek, vagy amelyet létre akartak hozni. Azt viszont meg kell jegyeznünk, hogy az „egyetemes" értékek ellenére, amelyekért e mozgalmak síkraszálltak, felépítésüket tekintve valójában mind állami szintű struktúrák voltak, akárcsak a társadalomtudományok, amelyek „egyetemes" törvényszerűségekhez folyamodva, de facto azonban állami szinten megnyilvánuló jelenségeket tanulmányoztak. A három új „intézmény" közül csupán az ideológiáknak sikerült valamiféleképp világszinten intézményesülniük.

Mi akkor a francia forradalom igazi öröksége? Nyilvánvalóan megváltoztatta a világrendszer „kulturális berendezését", tette ezt azonban igen ambivalens módon. Egyrészt általa bontakozott ki mindaz – a változás, a fejlődés, a „haladás" szenvedélye –, amit mi a modern világ tartozékaként élünk meg. Lehetővé tette, hogy a világrendszer áttörje a kulturális hangfalat, és világszerte meggyorsította a „változás" erőinek kibontakozását.

Másrészt viszont, azzal, hogy létrehozta a három új intézményt – az ideológiákat, a társadalomtudományokat és a mozgalmakat – valójában létrehozta a változás folyamatának fékező és torzító mechanizmusát is, olyan akadályokat teremtve, amelyeknek a világ csak az utolsó 20 évben ébredt tudatára. A változás természetszerűségére vonatkozó 1789 utáni konszenzus, valamint azok az intézmények, amelyeket létrehívott, mára talán végre már megszűntek. 1917-ben ugyan még nem, inkább 1968-ban.

Amennyiben azokat az opciókat és utópiákat kívánjuk megvilágítani, amelyek az 1968 utáni világrendszerben keletkeztek, hasznos lehet a francia forradalom három jelszavát – szabadság, egyenlőség, testvériség – újraolvasni. Túl könnyű volt, mint azt a francia forradalom értelmezésének két nagy iskolája tette, az antinámiának csak az egyik – természetesen más-más – feléért szállni síkra. Hogy a nagy francia forradalom se szabadságot, se egyenlőséget nem hozott, talán azzal magyarázható, hogy a hatalom fő hordozói, valamint örököseik sikeresen fenntartották azt a képzetet (látszatot), hogy ők egy más (külön) eset. Hiszem, hogy a „mosdatlan" tömeg másként vélekedett. Az, amit kivétel nélkül mindenki a „változás természetszerűségeként" interpretált, az az átlag – az egyszerű emberek – számára a világ fokozódó homogenizációját jelentette, a világét, amelyben a harmónia a valós különbségek eltűntével valósul meg. Felfedeztük természetesen a kegyetlen valóságot: a tőkés világgazdaság fejlődésével lényegesen fokozódott (növekedett) az egyenlőtlenség és vele együtt erősödött a különbségek tudata is.

A testvériség – vagy ahogy 1968 szellemében nevezhetnénk – bajtársiasság egy olyan konstrukció, amely csak óriási erőfeszítésekkel „rakható össze". Valójában mégis ez a törékeny lehetőség a szabadság/egyenlőség vívmányának alappillére.

A francia forradalom Franciaországot nemigen változtatta meg, annál inkább a világrendszert. Világviszonylatban a forradalom intézményes öröksége ambivalens következményekkel járt. Ennek az örökségnek '68 utáni megkérdőjelezése megköveteli azon népi törekvések jelentésének új értelmezését, amelyek a francia forradalomban kristályosodtak ki.

Zanin Csaba fordítása

Congress paper

Jung Károly

BORISLAV JANKULOV ELFELEJTETT DÉLSZLÁV HŐSDAL-FORDÍTÁSAI

A MAGYAR–DÉLSZLÁV KAPCSOLATTÖRTÉNETI ARCHEOLÓGIA ISMERETLEN FEJEZETE

A délszláv hősepika magyar recepciója és fordításai jelentős helyet foglalnak el a magyar–délszláv művelődéstörténeti és néprajzi egybevető vizsgálódás körében. A magyar művelődés igen korán felfigyelt a balkáni hősepika értékeire, s számos költő és műfordító tett eredményes kísérletet e hősénekek magyar nyelvű megszólaltatására, soraikban a XIX. századi magyar irodalom nem egy kitűnősége foglal helyet, s nem kicsi azoknak – a többségükben vidéki – kismestereknek a száma sem, akik szinte programszerűen vállalkoztak erre a küldetésre. A jugoszláviai magyar művelődéstörténet nem kis büszkeséggel állapíthatja meg, hogy az utóbbiak túlnyomó többsége éppen a mi vidékünkről származott, ami érthető is, hisz az egykori Délvidék, a mai Vajdaság mindig soknemzetiségű volt, s az igazi idealósiak, lettek légyen akár hírlapírók, disznókereskedők, szatócsok vagy éppen alispánok, általában legalább még két itteni nyelvet bírtak saját anyanyelvük mellett. Érthető tehát, hogy a boldog időkben egymás művelődési értékei iránt is mélységes tisztelettel viseltettek, s egymás értékeit saját nemzetük felé is közvetíteni kísérelték meg, többek között éppen a műfordítás által.

Mindez, persze, korántsem ismeretlen és feldolgozatlan fejezete a magyar–délszláv kapcsolattörténetnek; jó néhány komparatista foglalkozott eddig is a délszláv hősepika magyar recepciójának és magyar nyelvű fordításainak kérdésével. Korántsem törekedve a teljességre, utalnunk kell itt például Bori Imre[1], Dávid András[2], Veselinović-Šulc Magdolna[3], Fried István[4], Póth István[5] és mások munkáira, amelyekből alapjában véve jól kirajzolódnak a délszláv epikus költészet magyar megszólaltatására irányuló törekvések. Könyveik, tanulmányaik és cikkeik alapján szinte úgy vélhetné a mai kutató, hogy a kérdéskör lerágott csont, tehát ez a kapcsolattörténeti vizsgálat szinte már lezártnak tekinthető. Az említett (és nem említett) kutatók munkáiból kihüvelyezhető a kérdés gazdag irodalma, sőt ma már az is tudható, hogy a bécsi Magyar Hírmondó már 1782-ben mondaszerű szöveget közölt Královits Márkóról, a „Rátz Hercules"-ről[6], s aztán Kazinczytól Vitkovicson át Radics Györgyig, Dömötör Pálig és Margalits Edéig a kismesterek sora foglalkozott a délszláv hősepikával, s fordított is belőle jócskán[7]. Persze Székács Józsefről sem szabad megfeledkez-

nünk, aki nagyon korán, már 1836-ban, tehát az Európa-szerte hírnevet szerzett Vuk Karadžić kortársaként egész kötetnyit fordított és tett közzé könyvalakban a szerb népdalokból és hősregékből[8]. A XIX. század második felében és végén a zombori Margalits Ede vezet a délszláv hősepika magyar nyelvű megszólaltatásában, ezt két könyve is bizonyítja, egyik még a kor Olcsó Könyvtárában is megjelent, tehát nagy olvasóközönséghez juthatott el[9]. Eddig azt hihettük, hogy a Milleneumot követően és Margalits felbuzdulása után – csak megemlítve itt a szlavistának és kapcsolattörténésznek is elsőrendű műfordítót, Szegedy Rezsőt[10] –, tulajdonképpen szélcsendesebb korszak következett a nagy magyar századfordulón és az azt követő esztendőkben a magyar–délszláv kapcsolattörténet kutatásában.

1914-ben kitört az első világháború, érthető tehát, hogy abban az időben nem lehetett konjunktúrája a balkáni délszláv hősepika fordításának és kommentálásának, s ugyanez vonatkoztatható a Monarchia széthullását és a nagy európai átrendeződést követő, két világháború közötti időszakra is. Vannak persze kísérletek a kisebbségi magyar sajtóban a királyi Jugoszláviában, de ez az anyag jórészt feltáratlan és feldolgozatlan, s nem lehetetlen, hogy az efféle fordítói munkálkodást az ügybuzgalom mellett egyfajta fogcsikorgató lojalitás is befolyásolhatta. Nyilvánvaló, hogy a jugoszláviai magyar művelődéstörténetnek feladata ezeknek az adatoknak a feltárása és feldolgozása, hisz ezeket az előzményeket is számon kell tartanunk, ha a későbbi, igazán költői vállalkozásokról beszélünk. Ezeknek sorában fontos hely illeti meg Csuka Zoltánt, aki több kötetre valót fordított a délszláv hősepikából[11], később pedig Nagy Lászlót, aki a bolgár népköltészet fordítása után a jugoszláv hősepikából is sokat fordított[12]. Meg kell említeni még Stojan Vujičić és Kiss Károly két közös vállalkozását, mindkettő kötetben is megjelent, a Zrínyi énekek[13] és a Hunyadi énekek[14] ciklusait összefoglaló fordításokat. Az persze más kérdés, hogy a szerbül nem is tudó Kiss Károly milyen költői erővel tolmácsolta ezt az epikus műfajt.

Tehát a XIX. század elejétől napjainkig – több-kevesebb hiátussal – egyfajta folyamatossága állapítható meg a délszláv hősepika magyar fordításainak, s mindez eléggé ismert is a kutatás előtt, a magyar és a jugoszláviai magyar irodalom- és kapcsolattörténészek munkáinak jóvoltából.

Hogy azonban a kutatói szerencse a továbbiakban is hozzátehet még egy-két új adatot, vonatkozást ehhez a kérdéskörhöz, azt éppen e mostani előzetes beszámolónk szeretné igazolni.

Kutatóintézeti megbízatásaim között szerepel egy olyan tervmunkálat is, amelynek feladata feltárni, lajstromba foglalni és a hazai magyar (és nem magyar) kutatók számára hozzáférhetővé tenni a magyarországi archívumokban található kéziratos néprajzi anyagot, amely a mai Jugoszlávia területére vonatkozik. Többszöri budapesti kutatómunka során először a Néprajzi Múzeum Ethnologiai Adattárának átvizsgálásához fogtam, s már eddig is százat jóval meghaladó számú kéziratot vehettem számba, amely az itteni magyar, szerb, szlovák, rutén és német gyűjtéseket, leírásokat tartalmazza. A kéziratok között igazi csemegék is vannak; feldolgozásukat és közzétételüket elsőrangú feladatomnak tekintem.

Ezek között szerepel egy nagyalakú, 47 lapos kézirat is, amelyet a katalógus lakonikusan „Szerb népköltési gyűjtemény, fordítások" meghatározással szerepeltet, s Borislav Jankulovot jelöli meg szerzőként.[15] (A mutató tévesen *Jankulobot* emleget.) Nos, mivel a név nem volt ismeretlen számomra, s természetesen érdekelt, hogy mi rejlik a szerb népköltési gyűjteményben, a kéziratot megvizsgáltam. A kézbevett és átolvasott kézirat maga volt a meglepetés, s talán nem tűnik szerénytelennek, ha hozzáfűzöm: a felfedezés.

Megállapíthattam ugyanis, hogy a „Szerb népköltési gyűjtemény" teljes, összefüggő kézirata egy nyomtatásban soha meg nem jelent könyvnek, amely a délszláv hősepika Banović Sekulájának, tehát a magyar Székely Jánosnak vitézi tetteit beszéli el, s a fordító nyolc hosszú hősköltemény teljes, epikus tízesekben megadott magyar fordítása mellett bevezető tanulmányt is írt „A Bánovity Szekuláról szóló mondakör a szerb hősregékben" címmel. A felfedezés izgalmától fűtött rögtöni irodalmi nyomozás arról győzött meg, amit rögtön sejtettem: a kézirat anyaga ismeretlen az összehasonlító kutatás előtt, s a mű valóban soha nem jelent meg. Illetőleg: *majdnem megjelent:* a Révai Lexikonban ugyanis az olvasható Jankulov Boriszlávról, hogy „Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románc-gyűjteményének magyar fordítása".[16] A kézirat és a lexikoninformáció tehát összefügg: úgy tűnik, előkerült az ugyan sajtó alatt volt (?), de soha meg nem jelent mű kézirata. A kéziratot tartalmazó adattári iratgyűjtő még egy alapvetően fontos adatot tartalmaz: Jankulov kézirata Sebestyén Gyula hagyatékából került elő. Ebből aztán kikövetkeztethető, hogy Sebestyén lehetett a mű szerkesztője, s valószínűleg a Kisfaludy Társaság kiadásában kellett volna megjelennie. Jankulov kéziratának bevezető tanulmányán ceruzával eszközölt szerkesztői javítások és kihagyások vannak, ami arra utal, hogy sajtó alá rendezett kéziratról van szó. Valószínűleg nem lesz nehéz megállapítani, hogy a javítások és az intervenciók valóban Sebestyén Gyulától származnak-e. Mindennek ellenőrzése megoldásra váró feladat.

Mivel ez a beszámoló csupán előzetes jelentés a felfedezésről, a teljes elemzés előtt ezúttal csupán néhány hipotézis megfogalmazására van lehetőség. Ezek egyike például az, hogy a kézirat nem egyszerre készülhetett el, hanem három részletben, s valószínűleg a szerző (a fordító) és a szerkesztő egyetértése gyűrhatott belőle teljes könyvkéziratot. Ezt egy Jankulovtól származó „Folyt. Köv." bejegyzés látszik bizonyítani, amely ugyanazzal a tintával át is van húzva a kéziratban![17] Mivel tudjuk, hogy az 1914-es esztendőt megelőző időszakban (és később is) Sebestyén Gyula volt az Ethnographia szerkesztője, valószínű, hogy Jankulov előbb folytatásos folyóiratközlésre gondolhatott, s egy könyv terve csak később alakulhatott ki – valószínűleg közös megbeszélés alapján. Ehhez hozzá kell tenni, hogy a kézirat keltezetlen, és semmi sem jelent meg belőle a folyóiratban. Cáfoló vagy igazoló válasz persze a Jankulov- vagy Sebestyén-korrespondencia alapján kapható majd, ha folyt levelezés a két érintett között, s az fönn is maradt. Ennek kutatása szintén megoldásra váró feladat. (Az Akadémiai Kézirattár ilyen anyagot nem tartalmaz, s a Kisfaludy Társaság fennmaradt jegyzőkönyveinek előzetes átnézése sem vezetett eddig kézzelfogható eredményre.)

Másik hipotézisünk az lehet, hogy a sajtó alá rendezett kézirat megjelenését

az 1914-ben kitört világháború hiúsította meg. Elképzelhető, hogy 1912–1913-ban megindulhattak a szerkesztési és sajtó alá rendezési munkálatok, de – ha a mű sajtó alatt is volt – a megjelenés elmaradt a közismert történelmi összefüggések miatt. (Ez volt az az időszak, amikor például Berze Nagy János akkor nóvumnak számító meseszótára is sajtó alatt volt, tizennégy ívet ki is szedtek belőle, de végül is nem jelent meg, s a kézirat is örökre elkallódott.[18]) Jankulov kézirata esetében – ebben a pillanatban nincs rá okunk nem hinni – a sors kegyes volt: a Sebestyén-hagyatékban legalább a kézirat az utókorra maradt, s várta újrafelfedezőjét. S talán nem tűnik túl hangzatosnak, ha megállapítjuk róla, hogy a magyar–szerb baráti közeledés és kapcsolatkeresés a valóban értékes és megható, elfelejtett századfordulós dokumentuma.

Felmerülhet a jogos kérdés, hogy miért számíthat fontos felfedezésnek a magyar–délszláv népköltészeti kapcsolattörténet szempontjából Borislav Jankulov kézirata, s ki ez a Jankulov, akinek a nevével és munkájával a jövőben nem lehet nem számolni, ha a délszláv hősepika magyar recepciójának és fordításirodalmának kérdését tárgyaljuk. Úgy tűnik, mindkét kérdésre már most is elég pontos válasz adható.

Borislav Jankulov személyéről és életművéről – éppen a jugoszláviai magyar művelődéstörténeti és kapcsolattörténeti kutatások eredményeképpen – megbízható áttekintésünk van. Szeli István a hatvanas évek végén és a hetvenes évek elején három cikkében is foglalkozott Jankulov személyével és életművével, illetőleg a magyar kultúrához kötődő kapcsolataival. E cikkek egyike nekrológ volt,[19] mert Jankulov matuzsálemi kort megérve 1969-ben hunyt el. Szeli cikkeiből[20] egy hallatlanul érdekes életút és életmű képe bontakozik ki, amelyet érdemében szinte senki sem érintett, hisz Jankulov művei, túlnyomó többségükben, kéziratban maradtak. Úgy látszik, a kéziratban maradás átokként kísérte végig a szerzőt egész életútján. Biográfiája dióhéjban a következő: 1878-ban született Módoson (Jaša Tomić), s a Szerb Matica ösztöndíjasaként került Pestre bölcsészhallgatónak. Hogy nem lehetett átlagos bölcsész, azt az az adat látszik bizonyítani, amelyet egy akadémiai publikációban olvashatunk: megtudjuk belőle, hogy Jankulov Boriszláv bölcsészhallgató történettudományi jutalmat kapott.[21] Tanulmányai befejeztével mindössze két évet töltött Újvidéken tanárként, mert az itteni szerb lapok „magyarónsága" miatt elüldözték, 1905-től egészen a Monarchia széthullásáig a bajai tanítóképzőben nevelősködött, majd tanított. 1919-től Pancsován élt, kezdetben dolgozott is az ottani gimnáziumban, de az a közeg sem fogadta be, s így igen korai nyugdíjaztatásától hosszú élete végéig alapjában véve teljesen elfeledetten élt Módoson. A magyar–délszláv kapcsolattörténet számára Szeli István fedezte fel, de az azóta eltelt húsz esztendőben gyakorlatilag senki sem foglalkozott életművével.[22]

Az előkerült kézirat kapcsán – az alábbiakban – mindössze azokra a mozzanataira térhetünk ki életrajzának, amelyek bizonyos eligazítást kínálhatnak. Szeli István nekrológjában olvasható a következő mondat: „Székely Jánosról szóló szerb románc-gyűjteményének magyar fordításait a Nemzeti Múzeum kézirattára őrzi."[23] Ez a mondat alapjában véve – s részben szó szerint is – azt a mondatot visszhangozza, amelyet a Révai Lexikonban olvashattunk, s amely így szól: „Sajtó alatt van tőle a Székely Jánosról szóló szerb románcgyűjtemé-

nyének magyar fordítása."[24] Nos, a Szeli Istvánnal folytatott beszélgetésből megtudhattam, hogy a kézirat a Nemzeti Múzeum kézirattárából nem került elő, bár jómaga az előkerítését megkísérelte. Tőle tudtam meg azt is, hogy ezt az adatot magától Jankulovtól hallotta, aki a kéziratot a századelő óta nem látta.[25] Ha a Banović Sekula-fordításoknak volt is még egy kézirata, az valószínűleg lappang. Mindez további kutatást igényel. Annyi azonban ma már bizton korrigálható, hogy nem Jankulov románc-gyűjteményéről van szó, hanem korábban már publikált szerb népköltészeti anyag fordításairól. Ezzel kapcsolatban tehát már a Révai Lexikon adata is félrevezető.

Szeli István Jankulov-cikkeiből az is megtudható, hogy a fordító mindkét irányban: szerbről magyarra és magyarról szerbre fordított, szépirodalmat éppen úgy, mint népköltészeti szövegeket.[26] Mindebből azonban nyomtatásban nem jelent meg semmi. (A későbbi komparatisták közül csupán Dávid András utal arra szerbhorvát nyelvű kapcsolattörténeti kötetében, hogy Borislav Jankulov „na mađarski je prevodio srpskohrvatske junačke pesme"[27], forrást azonban nem jelöl meg, így arra lehet következtetni, hogy a megállapítás Szeli István Jankulov-cikkein alapszik. Dávid András az egy évvel később kiadott magyar nyelvű kapcsolattörténeti kötetében[28] nem említi Borislav Jankulovot, pedig a Székely János – Banović Sekula kérdéskörnek igen terjedelmes és fontos fejezetet szentelt.[29] A kéziratról – ebből következően – neki sem lehetett tudomása.)

Összefoglalva ennyi lenne az, amit eddig a Jankulov-filológia az itt tárgyalt fordítások kérdésével kapcsolatban felvetett. Elképzelhető azonban, hogy a levelezés kutatásával a következőkben még egyebek is felmerülnek. A jelen pillanatban csupán felvethető az az elképzelés, hogy Jankulov a szerb népköltészet magyar fordításához az ösztönzést és indíttatást abban a bajai szellemi műhelyben, a Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézetben kaphatta, ahol negyed évszázadig, 1892-től 1916-ig Bellosics Bálint is dolgozott, sőt direktorkodott is.[30] Jankulov 1905–1918 között volt ugyanennek az intézetnek a nevelője, később tanára, tehát legalább egy évtizedig Bellosics mellett, esetleg vele tudományosan is együttműködve, kaphatta az indíttatást a szerb hősepika fordításához. Mivel Bellosics életműve és bibliográfiája[31] a szakma előtt ismert, itt mindössze arra utalok, hogy ő volt egyike azoknak az érdemes magyar néprajzkutatóknak, akik a magyarországi vendek, szlovének, németek, sokácok, tehát a nemzetiségiek hagyományait írta le és közölte magyarul a tudományszak és az olvasók felé. Ennek a lehetséges szellemi kontaktusnak a vizsgálata és feltérképezése ugyancsak ránk vár; a bajai Tanítóképző Intézet Értesítőinek áttanulmányozása bizonyára eredményre vezet majd.

Előzetes jelentésünk befejezéseként szólni kell arról is, hogy miért kell fontosnak tartani Borislav Jankulov századfordulós délszláv hősepikai fordítássorozatát és a Székely Jánosról írt bevezető tanulmányát. Ennek fényében ítélhető meg ugyanis az előkerült kézirat jelentőségre.

A délszláv epikus énekekben szereplő magyar történeti hősök kérdéskörével a legalaposabban Dávid András foglalkozott évtizede megjelent monográfiájában.[32] Könyvében majdnem két ívnyi terjedelmet szentelt Székely János – Banović Sekula kérdésének a délszláv hősepikában. A kérdéskör kutatásának

előzményeiről állapítja meg a következőket: „Ennek a nemes ihletből fogant markáns vitézi figurának a teljes költészeti anyagával, néhány részletkérdés kivételével, nem foglalkoztak sem magyar, sem délszláv részről."[33] A tanulmányban közölt illusztratív szövegrészeket szinte kizárólag saját fordításában közli, ami valóban arra vall, hogy nem álltak rendelkezésére korábbi műfordítások és áttekintő értelmezési kísérletek.

Jankulov tanulmánya és a nyolc délszláv hősének magyar átültetése fontos adalékot kínál tehát a Sekula-kérdés vizsgálatának előtörténetéhez, valamint esetleges újbóli áttekintéséhez. A nyolc szöveg a következő:

1. Bánovity Szekulát a tündér megszoptatja;
2. Bánovity Szekula házassága a tündérrel;
3. Bánovity Szekula és a harminc udbinyai török;
4. Bánovity Szekula az arab börtönben;
5. Szekula átváltozása kígyóvá;
6. Ugyanaz, de más változatban;
7. Bánovity Szekula és a török császár;
8. Az udbinyai bég és Bánovity Szekula.

Ami Jankulov bevezető tanulmányát illeti, melynek eredeti címe „A Bánovity Szekuláról szóló mondakör a szerb hősregében", de föltehetően Sebestyén Gyula szerkesztői plajbásza nyomán némileg megváltozott „Székely bán mondaköre a szerb hősköltészetben" címre, külön elemzést igényel, s nem lehet tárgya ennek az előzetes jelentésnek. Mindenesetre a magyar és a szerb összehasonlító mitológiai kutatás is haszonnal forgathatja majd, ha egyszer nyomtatásban is megjelenik. Az egész kérdéskör részletes vizsgálata, feldolgozása, valamint az egész kézirat közzététele magától értetődően elsőrangú feladat.

S legvégül elmondható, hogy Jankulov nem saját gyűjtését fordította magyarra, mint ahogy az a Révai Lexikonból és ennek nyomán Szeli István cikkeiből kiolvasható lenne. Maga a kézirat utal az egyes szövegek lapalji jegyzeteiben arra, hogy hol találhatóak meg az eredeti hősénekek. (De nem mind a nyolc szöveg esetében!) A jelzett lelőhelyeket így adja meg Jankulov: „Bánovity Szekula a népköltészetben c. énekgyűjtemény a Popovity testvérek kiadásában. Újvidék." Nos, némi nyomozással és a kiadvány címének visszafordításával elő is került egy múlt századi kiadvány, mely a „Banović Sekula u srpskim narodnim pesmama" címet viseli, s valóban Újvidéken jelent meg a jelzett kiadónál.[34] Ebben a kötetben csupán öt szöveg szerepel, melyek közül Jankulov egyet nem használt fel, a további négy fordítás alapjául szolgált a Vuk Karadžić-féle „Srpske narodne pjesme" II. kötete, két szöveg eredetijének megállapítása még hátra van azonban. Ugyancsak el kell végezni a szövegösszevetés és a mikrofilológia további teendőit a kézirat kapcsán.

Úgy vélem, ez szép feladat lesz, hisz az elmondottak talán utalnak jelentőségére, de az sem mellékes a mai fölfordult Kelet-Közép-Európában, amit Szeli István írt húsz esztendeje Borislav Jankulov halála alkalmával: „A szláv–magyar megbékélést, az egymásrautaltságot és egymás megismerését hirdette több mint kilencven évig. S nemcsak hirdette, hanem tett is érte, írt, agitált, harcolt és küzdött olyan időkben is, amikor ezért csak mellőzés és kitoloncolás járt.

Az elsők között volt, akik az akkor még csak tervekben létező Hungarológiai Intézet gondolatát nagy megértéssel karolták fel."[35]

Jó lenne a mai sanyarú világban is néhány Borislav Jankulovot magunk és az ügy mellett tudni.

Jegyzetek

[1] Vö. Bori Imre 1970 és Bori Imre 1987.
[2] Vö. Dávid András 1970, Dávid András 1978 és David, Andraš 1977.
[3] Vö. Veselinović-Anđelić, Magdalena 1968 és Veselinović-Sulc Magdolna 1982.
[4] Vö. Fried István 1979.
[5] Vö. Póth, István 1987.
[6] Az adatot Käfer István szlovakistának köszönöm.
[7] Részletesen taglalja Veselinović-Sulc Magdolna és Fried István a 3. és 4. jegyzetben jelzett műveiben.
[8] A mű hasonmás kiadása Újvidéken jelent meg 1986-ban, Szeli István és Stojan Vujičić egy-egy kismonográfiányi terjedelmű kísérő tanulmányával együtt.
[9] Vö. Margalits Ede 1896 és Margalits Ede 1898. Munkásságát összefoglalja Veselinović-Anđelić, Magdalena 1968. 198–218.
[10] Tanulmányai és fordításai összegyűjtve sohasem jelentek meg. Munkásságát elemzi Veselinović-Anđelić, Magdalena 1968. 219–242.
[11] Vö. Csuka Zoltán 1946.
[12] Vö. Nagy László 1953 és Nagy László 1969.
[13] Vö. Vujičić, Stojan–Kiss Károly 1966.
[14] Vö. Vujičić, Stojan–Kiss Károly 1956a.
[15] Jelzete EA-3630.
[16] Az 1914-ben megjelent 10. kötetben.
[17] A kéziratban három helyen olvasható a „Dr. Boriszláv Jankulov" aláírás, ami ugyanerre látszik vallani.
[18] Berze Nagy János 1957. I. 9–10.
[19] Vö. Szeli István 1969.
[20] Az előző jegyzetben szereplő adat mellett: Szeli István 1970 és Szeli István 1971. Az 1970-es cikk új kiadása Szeli István 1974. 149–167.
[21] Akadémiai Értesítő 1902. 150–151. füzet, 357.
[22] Az újvidéki Szerb Matica adta ki telepítéstörténeti munkáját. Vö. Jankulov, Borislav 1961.
[23] Szeli István 1969.
[24] Lásd a 16. jegyzetet.
[25] Ezen a helyen is köszönöm Szeli István szíves tájékoztatását.
[26] Vö. Szeli István 1971.
[27] David, Andraš 1977. 191.
[28] Dávid András 1978.
[29] Dávid András 1978. 93–125.
[30] Bellosics Bálint életrajzi adatait és műveinek jegyzékét lásd: Barcsai József 1916.
[31] Az előző jegyzetben jelzett adaton kívül lásd meg: Barbarič, Štefan 1977 és Fehér Zoltán 1985.
[32] Dávid András 1978.
[33] Dávid András 1978. 94.

[34] Megjelenésének éve bizonytalan. Biztos azonban, hogy közvetlenül 1892 után vagy abban az évben jelenhetett meg. Válogató és utószó nem szerepel benne.
[35] Szeli István 1969.

Irodalom

BARBARIČ, Štefan
1977 Narodopisna Prekmuriana Bálinta Bellosicsa. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 1–2. 208–213.
BARCSAI József
1916 Bellosics Bálint (1867–1916). *A Magyar Királyi Állami Tanítóképző Intézet* (Baja) *Értesítője*, 1915–1916. 3–10.
BERZE NAGY János
1957 *Magyar népmesetípusok* I–II. Pécse.
BORI Imre
1970 *Magyar–délszláv irodalmi kapcsolatok*. Novi Sad.
1987 *Tanulmányok a magyar–délszláv irodalmi kapcsolatokról*. Újvidék.
CSUKA Zoltán
1946 *Délszláv népballadák*. Budapest.
DÁVID András
1979 *Fejezetek a magyar–délszláv művelődési és irodalmi kapcsolatok köréből*. Subotica.
1978 *Délszláv epikus énekek, magyar történeti hősök*. Újvidék.
DAVID, Andraš
1977 *Mostovi uzajamnosti*. Poglavlja o jugoslovensko-mađarskim kulturnim i književnim vezama. Novi Sad.
FEHÉR Zoltán
1985 Egy régi bajai néprajzkutató tanár, Bellosics Bálint. *Honismeret*. 1985. 3. 20–23.
FRIED István
1979 *A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig*. Budapest.
JANKULOV, Borislav
1961 *Pregled kolonizacije Vojvodine u XVIII i XIX veku*. Novi Sad.
MARGALITS Ede
1896 *Királyevics Markó*. (Márk királyfi.) Délszláv népballadák a XIV. és XV. századból. Budapest.
1898 *A rigómezei ütközet*. Szerb népdal a XIV. századból. Budapest.
NAGY László
1953 *Szablyák és citerák*. Bolgár népdalok és népballadák. Budapest.
1969 *Babérfák*. Délszláv népköltészet. Budapest.
PÓTH István
1987 *Stazama prijateljstva*. Članci i studije. Budimpešta.
SZELI István
1969 Dr. Borislav Jankulov emlékezete. *Magyar Szó*, 1969. április 22.
1970 Borislav Jankulov és a magyar művelődéstörténet. *Tanulmányok* 2. (1970) 129–141.
1971 A magyar–délszláv kapcsolatok egy régebbi értelmezéséről. *HITK* 5–6. 83–88.
1974 *Nemzeti irodalom – nemzetiségi irodalom*. Újvidék.

VESELINOVIĆ-ANĐELIĆ, Magdalena
1968 *Srpskohrvatska narodna poezija u mađarskoj književnosti XIX i XX veka.* Novi Sad.
VESELINOVIĆ-SULC Magdolna
1982 *A szerbhorvát népköltészet a XIX. századi magyar irodalom tükrében.* Újvidék.
VUJIČIĆ, Stojan–KISS Károly
1956 *Zrínyi énekek.* Budapest.
1956a *Hunyadi énekek.* Budapest.

Rezime

Zaboravljeni prevodi Borislava Jankulova južnoslovenske epske poezije na mađarski jezik

Nepoznato poglavlje iz arheologije južnoslovensko-mađarske komparatistike na planu folklora

U Autorovom saopštenju daju se podaci o rukopisu Borislava Jankulova, vojvođanskog polihistora (Jaša Tomić 1878–1969). Rukopis je nađen u Etnološkoj dokumentaciji Etnološkog muzeja u Budimpešti u okviru sistematskog prikupljanja rukopisnog materijala vojvođanske provenijencije u arhivama i bibliotekama Mađarske. Rukopis je obima 47 strana i sadrži osam prevoda na mađarski jezik južnoslovenskih epskih pesama o Sibinjanin Janku, junaku mađarskog porekla iz naše epske poezije. Na osnovu podataka iz stručne literature Autor zaključuje da je reč o rukopisu kompletne knjige (sa predgovorom) koji je trebao da izađe 1914. godine u Budimpešti, ali je štampanje onemogućeno zbog izbijanja prvoga svetskoga rata. Materijal rukopisa je u celini nepoznat komparatistima južnoslovensko-mađarske folklorne komparatistike i prema Autorovoj hipotezi predstavlja nepoznato poglavlje u istorijatu prevođenja naše epske poezije na mađarski jezik. Analizom samih tekstova, kao i na osnovu Jankulovljevih beležaka, Autor zaključuje da su prevodi rađeni na osnovu tekstova iz zbirke „Sibinjanin Janko u srpskim narodnim pesmama", Novi Sad, verovatno posle 1892. godine, kao i na osnovu „Srpskih narodnih pjesama", knjiga II Vuka Karadžića. Pošto se radi o veoma vrednom rukopisu nepoznatom stručnjacima navedene naučne discipline, Autor smatra potrebnim da se ceo rukopis štampa što pre. Uz samo saopštenje Autor objavljuje i jednu epsku pesmu o Sibinjanin Janku u prevodu Borislava Jankulova.

Summary

Borislav Jankulov's Forgotten Translations of South Slavic Epic Poetry into Hungarian Language

Unknown Chapter of the Archeology of South Slavic and Hungarian Comparatistics in the Field of Folklore

In this article data on the manuscript of Borislav Jankulov, the polyhistor of Voivodina (Jaša Tomić, 1878–1969) are given. The manuscript was found in the Ethnological Documentation of the Ethnological Museum in Budapest within the systematical col-

lection of manuscript materials originating from Voivodina in the archives and libraries in Hungary. The manuscript has 47 pages and contains eight translations of South Slavic epic poems into Hungarian language about Janko Sibinjanin, the hero of Hungarian origin in South Slavic epic poetry. On the basis of data from relevant literature the author concludes that it is the manuscript of the whole book (with preface) which should had been published in Budapest in 1914 but printing was impossible because the first World War broke out. The manuscript material is completely unknown for the comparatists of the South Slavic and Hungarian folklore comparatistics and according to the author's hypothesis it represents an unknown chapter in the history of translation of South Slavic epic poetry into Hungarian language. By the analysis of the texts themselves as well as on the basis of Jankulov's records, the author concludes that the translations were made on the basis of texts from the collection "Janko Sibinjanin in the Serbian Folk-Songs", Novi Sad, probably after 1982 and on the basis of "Serbian Folk-Songs" of Vuk Karadžić, vol. II. Since it is a very precious manuscript unknown for the experts of the mentioned discipline, the author thinks it necessary to print the complete manuscript as soon as possible. In addition to the article itself the author publishes also an epic song about Janko Sibinjanin in the translation of Borislav Jankulov.

BÁNOVITY SZEKULA ÉS A TÖRÖK CSÁSZÁR

Délszláv hősének

Rövid fermánt ír a török szultán,
Jő a fermán Rumélián által,
Úgy eljöve Szeben városába,
Szibinyáni Jankó udvarába.
„Hallod-e te Szibinyáni Jankó!
Küldd el hozzám a gyermek Szekulát;
Ha pedig őt el nem küldöd hozzám,
Esküszöm az Alah szent nevére,
Összegyűjtöm egész seregemet,
Azzal megyek Szeben vára ellen."
Midőn Jánk a fermánt megértette,
Kínok szálltak hős szíve mélyére;
De Szekula így szóla hozzája:
„Engedj, bátyám, a szultánhoz engem,
Tudom, nem lesz köszönete bennem!"
Talpra ugrik Szibinyáni Jankó,
Bogár lovát megpatkolja tüstént,
Tüzes acélt ver a négy lábára;
Szekula meg fényes ruhát vesz fel,
Felül aztán szép bogár lovára.
Jankó ekkor így beszéle hozzá:
„Halld szavamat, kis öcsém Szekula!
Vermed leszen, félek, Sztambul néked,
Üres szívvel magamra hagysz engem.
Békén menj hát a hegyek lejtőjén,
S ha oda érsz Sztambul vára elé,
Ott találsz majd háromszáz katonát,
Enyelegnek lomha török módra,
Időt lopnak hiu kockát vetve.
Lépre csalnak lovad s fegyveredért;
De te, öcsém, szót se válts senkivel,
Igyekezzél Sztambul közepére,
Ott látod a császár fogadóját,
Előtte látsz ülni egy aggastyánt,
Hátrakötött fekete bajusszal.

Tisztes kezét csókold az öregnek,
Azután meg így beszélj hozzája:
Márkó bátyám hallgasd meg szavamat!
Jankó bátyám üdvözölve kért meg,
Hogy a szultán elé vezess engem,
Nem tudok én övele beszélni."
Így jutott el Szekula császárhoz,
Végig is járt hetedhét országot,
Míg Sztambulnak kapujáig jutott.
Elébe áll háromszáz várbeli,
A gyermeknek zálogpénzt ígérnek,
Fűszerezve szép istenhozottal:
Adná nékik lovát és fegyverét,
Hisz urukhoz fegyverrel nem járhat.
De a gyerek nem hederít rájuk,
Vágtat némán, mint távoli villám,
Míg nem ére Királyevity Márkóhoz,
Mind úgy teve, mint Jánk megtanítá,
De így szóla Királyevity Márk hozzá:
„Oh be rosszul tanított be Jankó!"
Szekult mégis megvendégli borral,
Aztán tüstént felülnek lovukra,
Felvonulnak Sztambul közepében;
Mindenfelöl csődül a török nép,
Szekulára csodálkozva fölnéz.
A padisah színe elé lépvén,
Márk előtte magát meghajtotta,
Míg Szekula fülét sem mozdítá.
A padisah így szóla hozzája:
„Oh mily szép vagy Bánovity Szekula!
Vólna kedved török hitre térni?
Leányomat odaadnám néked,
Szép palotát építenék néked,
Enyém mellett, de még szebbet nála;
Adnék neked mérhetetlen kincset,
Nagyvezérré tennélek tégedet,
Te csak ülnél és csak uralkodnál."
De Szekula ezt felelé neki:
„Eredj szultán, törökök nagyura!
Ép fejeddel, bolond beszédeddel.
Én azt hivém, okos embert látok,
Neked pedig eszed sincs, úgy látom.
Semmi kedvem török hitre térni,
S elszakadni keresztény hitemtől.
Gyermek vagyok, de hány száz ily gyermek
Vált szentjévé a keresztény hitnek;
Emléküket hány oltár hirdeti,
És hány templom tornya s kupolája,
Tetejükön tündöklő almákkal,
A templomban sok dús adománnyal,
Sok szent képpel és arany kereszttel!

A szerb ember bízik istenében,
S te padisah, sajnos a te sorsod!
Neked nincs több egyetlen szentednél,
Az egyetlen szörnyű Mohammednél,
De még őt is ellepte a rüh már.
Nincs is néked igazi szentélyed;
Mecsetedet kőből építed bár,
Belül mégis kong az ürességtől.
Hát te uram, lennél-e keresztény,
Bőjtölnéd-e mind a négy nagybőjtöt,
Tartanád-e hitünk szabályait,
Jönnél velem Szeben városába?
Én is adnám neked nővéremet,
És két olyan puskát adnék véle,
Milyen tudom, nem volt soha néked."
Megsértődött a szultán ily szótól,
S tekintetét a hóhérra veti.
Föl is ugrik nyomba a két hóhér,
Szekul felé tartva pallosukkal.
Fejét a nyakáról le is vágta volna,
Ha nincs ottan Királyevity Márk vele.
Már azután Szekult megcsitíttá;
„Vigyázz öcsém, mindkettőnknek vége!"
De Szekula legény ám a talpán
Kihúzza a kardját a tokjából,
Levágja a szultán hóhérjait
Szolgáit is mind a tizennyolcat;
A császárnak meghitt cselédeit.
És levágja két csecsszopó fiát,
Csak a császár szökött kamrájába.
Aztán így szólt Bánovity Szekula:
„Hála néked mindenható isten!
Ütött immár a végzetes óra,
Hogy Lázár cár lelkét megbosszuljam."
Le is vágta volna a császárt is,
Ha rá nem szól idejében Márkó:
„Ne uramat! Le ne vágd Szekula!
Fejed leszen fejének az ára."
El is hagyják nyomban a palotát,
Kezükben a szablyát villogtatva,
Felugranak hetyke lovaikra,
Sztambul várán keresztül dobognak,
Jaj azoknak, kik elébük jutnak!
Kijövén a város kapujából,
Elébük áll háromszáz katona,
Rá is veti magát mindkettőre.
Ott lennél csak, ott látnád csak pajtás,
Mit mível a két kard a tömegben!
Száz törököt levágnak a színen,
Hegyek felé menekül a többi.

Márkó Szekult eddig elkíséré,
Szekul pedig hazatért magában,
Jó erőben, áldja meg az Isten!

Borislav JANKULOV fordítása

KITEKINTÉS

Interview

KÉT BESZÉLGETÉS DOBOS LÁSZLÓ SZLOVÁKIAI MAGYAR ÍRÓVAL

ÁLLANDÓ ÉPÍTKEZÉS – A KIS SZELLEMI KÖZÖSSÉGEK ÍRATLAN PARANCSA*

Sz. K.: Remélem, a szépíró Dobos László nem veszi rossznéven, ha ezúttal az irodalomszervező, a közéleti ember, Dobos László áll a beszélgetés előterében. Ennek magyarázata, hogy ha meg akarjuk ismerni a csehszlovákiai magyar irodalom jelenlegi helyzetét, ismernünk kell a kezdetét és pilléreit is. Az első pillérverők között pedig ott volt Dobos László is. Idő: az ötvenes évek; cél: megteremteni a csehszlovákiai magyar irodalom kibontakozásának intézményes feltételeit. Kik a szereplők?

D. L.: Ha az ötvenes években induló csehszlovákiai magyar kultúra és irodalom első lépéseiről kívánunk szólni, vissza kell lépnünk 1945-be. A háború utáni esztendőkben a számonkérés Csehszlovákiában volt a legbrutálisabb, legkeményebben a csehszlovákiai magyarságot sújtotta, mert az akkori államvezetés meghirdette a kollektív bűnhődés, a kollektív büntetés elvét. Ez azt jelentette, hogy Csehszlovákiában minden magyar bűnös volt, bűnösnek találtatott. Ennek következményeként kezdődött meg a kitelepítés, az áttelepítés, a lakosságcsere, a reszlovákizáció, aminek a végeredménye többek között az lett, hogy a csehszlovákiai magyarság 1948–49–50-re értelmiség nélkül maradt. Áttelepítették a pedagógusokat, vagy elmenekültek, ez történt az újságírókkal, az írókkal. Egyik kezünkön meg lehetett számolni az értelmiségieket, akik maradtak, maradhattak. A semmiből kellett kezdeni, úgy is mondhatnánk, hogy a legelő szélén kellett kezdeni kultúrát teremteni és alakítani. Itt maradt néhány idősebb író, Egri Viktor, Szabó Béla, Sas Andor egyetemi tanár, Mayer Imre, Orbán Gábor nyelvészek és Fábry Zoltán. 1950-ben tehát ez volt a bázis. Az én nemzedékem ekkor indult Pozsony felé, legtöbbünk a falvakból, a kisvárosokból, a paraszti léthelyzetből, környezetből. Gondolkodásunkat több tényező befolyásolta, részben a háború drámája, a kitelepítéssel járó drámák és tragédiák, de bennünk volt az életösztön, a cselekvés, a tenniakarás. Ebből a kettős érzésből hasznos dolog született: az önerejű építkezés. Ez

* A beszélgetést Szilágyi Károly készítette 1989 májusában, Pozsonyban. Elhangzott az Újvidéki Rádió *Könyvek, írók, emberek* című műsorában 1989. július 7-én és 14-én.

egyszerre volt kényszer és felismerés. Ha közel negyven-negyvenöt év távlatából végzek összehasonlítást, a jugoszláviai magyar állapotokat és az erdélyi magyarság helyzetét is ideértve, azt kell mondanom, hogy a csehszlovákiai magyarság kényszerhelyzetéből született az önerejű építkezés érzése, gondolata, elszánása és igénye. Ez mindmáig megvan a közéletünkben, kultúránkban. Tulajdonképpen ez lett a kultúrateremtésnek, az irodalomteremtésnek az éltetője, inspirálója, kényszerítője. Egyfajta ösztönös akarás volt ez, a létbe, az életbe való kapaszkodás ösztönös akarása.

A kultúrateremtés szándéka itt beletorkollott a személyi kultuszba. Éppen csak kigázoltunk a háború mocsarából, a háború utáni meghurcolás helyzetéből, máris belegyalogoltunk a személyi kultusz, a sematizmus, a hurráoptimizmus időszakába. Látszólag kedvező hangulat volt ez, kedvező feltételek mutatkoztak a kultúra és az irodalom teremtésére. Volt egy kis napsütés, a drámai katarzisnak az érzése, helyzete volt ez, amikor azt hittük, most már minden rosszat magunk mögött hagytunk. Felszabadultságunkban ugyanakkor szinte testközelből érezhettük a személyi kultuszt, a sematizmust, egyáltalán a hamis látását az életnek, a múltnak, mindennek, a szépítést, a felfokozott hevületet, a hazug felfokozott lelkesedést. Nemzedékem abban a politikai és társadalmi környezetben hitt a szocializmus eszméjében, jövőt, reményt látott benne. Az akkor huszonévesek ennek a hitnek a megszállottjai voltak. Utólag hozzá kell tennem, hogy terheltjei is. A csehszlovákiai magyar kultúra háború utáni indulásának közege tehát a személyi kultusz. Ennek a felfokozottságnak, ennek az érzelmi hevületnek a jegyében születnek az első versek, jelennek meg az első verseskötetek. Az életösztön, a szülőföld, a hazára találás gondolata – ezek az érzések az ihletői ennek a költészetnek. A szülőföld-érzés, a szülőföld mint élmény máig is központi témája a csehszlovákiai magyar irodalomnak, különösen a költészetnek. Az indulás és a kezdés éveinek az ősösztönös emberi érzései voltak azok, amelyek irodalmunkat, irodalmunk érzésvonalait kijelölték.

Természetes, hogy az irodalomteremtés szándéka nem szorítkozhatott a versírásra, a verseskötetek megjelenésére. Felmerült az intézményrendszer kialakításának az igénye is. Az ötvenes évek a csehszlovákiai magyar kultúra számára az intézményrendszer kialakításának évtizede. Jellemző, szinte egyedülálló közép-európai nemzetiségi struktúra alakult ki, amely alapjában egy kulturális nemzetiségi struktúra, területei pedig a népművelés, az újságírás, a néprajz, az irodalom és az iskolaügy. Ezek a területek jelezték és határolták be az ötvenes éveket.

Indulásunk valóságlátása, mint utaltam rá, meglehetősen terhelt volt. Szerencsére a sematizmus kora csakhamar elmúlt. Ez Fábry Zoltánnak köszönhető.

Sz. K.: Fábry Zoltánt külön fejezet illeti meg a csehszlovákiai magyar irodalomban, következésképpen e beszélgetés során is. Maradjunk azonban a kultúrateremtés pillanatánál. Milyen hagyományokból táplálkozott a csehszlovákiai magyar irodalom 1918-ig, vagy a múlt századig, esetleg a középkorig visszamenően?

D. L.: Az ötvenes évek személyi kultusza, közéleti és irodalmi sematizmusa az első hullámban nem vonzotta a hagyományt, még a másodikban sem. Különösen nem a közvetlen hagyományt. Viszonyulás nem volt tapasztalható a két háború közötti csehszlovákiai magyar irodalomhoz és kultúrához. Meszszebbre, talán a bennünk levő népi ösztön és népi kultúra hatására a XIX. szá-

zad népiességéhez, elsősorban Petőfi költészetéhez és Arany Jánoshoz, prózában Móricz Zsigmondhoz, majd a népi írókhoz, Veres Péterhez és Szabó Pálhoz, később Illyés Gyulához és csak sokára, harminc-harmincöt év múltán nyúltunk vissza saját irodalmunk közelmúltjához, a két háború közötti irodalmi és szellemi élet hagyományaihoz és hagyományvonulataihoz. Érdekes, szerintem nehezen hasonlítható mozzanata volt ez a kezdésnek, az ötvenes évek első harmadának. Visszatérve az irodalmi élet intézményesítésének kérdésére: 1949-ben megalakult a CSEMADOK, kulturális szövetségünk, szerkesztőségsejtek alakultak, magyar iskolák nyíltak, megalakult a magyar pedagógiai gimnázium, ifjúsági lapok indultak. Kezdetben az irodalom mindenütt albérletben vagy társbérletben volt, az Új Szó viszonylag sok irodalmi anyagot közölt, de a többi lap is, a Szabad Földműves, majd később a Fáklya, az Új Ifjúság. Csakhamar felmerült az irodalmi fórum szükségessége is. Néhány éves kérvényezés, kilincselés után megszületett az Irodalmi Szemle. 1958 szeptemberében jelent meg, negyedéves lapként, később kéthavonként, majd havonként. Jelenleg tíz száma lát napvilágot évente.

Sz. K.: Mint az Irodalmi Szemle első főszerkesztőjét bizonyára sokszor faggatták az indulás körülményeiről, a folyóirat koncepciójáról, legutóbb például a Szemle alapításának harmincötödik évfordulója alkalmából. A messziről jövők tájékozatlanságával és kíváncsiságával én is ilyesmivel gyötröm; vázolja fel az Irodalmi Szemle fejlődési ívét/görbéjét az indulástól napjainkig.

D. L.: Az első gond és öröm az volt, hogy lett saját fórumunk, saját bejáratú irodalmi házunk. Ezzel egyidőben megalakult az Írószövetségben a Magyar Írók Köre, 1960 táján pedig a Szlovák Írószövetség magyar tagozata. A kerítésen belül voltunk és lehettünk. Első gondunk a folyóirat koncepciója volt: mit lehet egyetlen lappal kezdeni egy induló irodalomban? Valamiféle kizárólagossági elv szerint kezdjünk szerkeszteni, egy csoport, egy elgondolás, egy iskola lapjaként? De hiszen csoport sem volt, iskola sem volt. Így az Irodalmi Szemle természetesen és ösztönösen az irodalom lapja lett, mindnyájunk lapja, mondhatnánk úgy is, hogy irodalmi népfrontos lap. Szinte még jelenleg is az. Mindnyájunk irodalmi lapjává tettük. Csak ez még mindig harmatgyönge valami volt. Én akkor indultam „világgá": bemutatkozó látogatásra Budapestre, Leningrádba, Moszkvába, Prágába, Varsóba, Krakkóba, Újvidékre, Belgrádba. Így találkoztam a hatvanas évek elején a jugoszláviai magyar irodalommal, annak képviselőivel, Pap Józseffel, Ács Károllyal, Bogdánfi Sándorral, Németh Istvánnal, Fehér Kálmánnal és másokkal. Az indulás hevülete, a világot meghódítani akarás naiv ösztöne és vágya volt az, ami természetes és ösztönös társkeresési, partnerkeresési kapcsolat révén létrehozta a találkozást a csehszlovákiai magyar irodalom és jugoszláviai magyar irodalom között.

Következő gondunk a magyar nemzeti kultúrához való viszonyunk tisztázása volt. Az Irodalmi Szemle a hatvanas évek elején felveti és megfogalmazza a kettős irodalmi honosság gondolatát és tételét: azt, hogy kötődünk a cseh és a szlovák irodalomhoz, de kötődünk, nyelvünk és történelmünk révén, a magyar nemzeti irodalomhoz is. Bontakozó, erősödő irodalmunk saját helyzetét kívánta tisztázni, megfogalmazni viszonyát a szlovák, a cseh, a magyar és a világirodalomhoz. Naivság. Egyetlen irodalmi lap, ha már folyóirat is volt, ugyan

mit tud kezdeni a világirodalommal? Tettük, amit tudtunk: közöltük az európai irodalom arra érdemes költőit, íróit. Az Irodalmi Szemle eddigi története az induláskor megfogalmazott alapgondolatokat mondta és mondja tovább, természetesen változó feltételek között és erősödő irodalmi környezetben. Sajnos, mindmáig az Irodalmi Szemle az egyetlen irodalmi lapunk, amit a csehszlovákiai magyar irodalom mára már kinőtt. Új lapot kértünk és kérünk a csehszlovákiai magyar fiatal írók részére. Kéthetenként megjelenő lapra tettünk javaslatot, ezt szeretnénk tető alá hozni. Az egyetlen meglevő fórum ugyanis már magában hordja az uniformizálódás, a szűkösség veszélyét is, egyáltalán az olvasóra való ráhatás beszűkülését. Az Irodalmi Szemle átfutási ideje két-három-négy hónap, így az irodalmi ráhatás a csehszlovákiai magyar olvasóközönségre szűkös és nagyon kicsiny ahhoz képest, amit a csehszlovákiai magyar irodalom produkál.

Sz. K.: Az Irodalmi Szemle volt az, amely összehozta Fábry Zoltánnal. Egyik írásában élete egyik forrásvidékeként jelölte meg Fábry Zoltánt. Mutassa be nekünk a csehszlovákiai magyar irodalomnak ezt a kiemelkedő alakját.

D. L.: Az Irodalmi Szemle szervezésének és megindulásának idején kerültem közeli kapcsolatba Fábry Zoltánnal. A Szemle 1958. szeptemberben megjelent első számát Fábry Zoltán indította, mint az Irodalmi Szemle főmunkatársa. Fábry akkor egyszemélyben volt irodalomtörténet, irodalmi jelen, etikai, szellemi erő és szimbólum. Fábry jelenléte az ötvenes évektől kezdődően a háború utáni csehszlovákiai magyar kultúra és irodalom nagy szerencséje. Az Irodalmi Szemle első számában közölt írásának címe *Ideje már bizony.* Egy drámai, szikár, nagyon kemény visszapillantás ez a csehszlovákiai magyar kultúra és irodalom két háború közötti történetére, az indulásokra és a letörettetésekre. Fábry, többek között, erélyesen hangsúlyozza, hogy a csehszlovákiai magyar lap-, és folyóirat-történelem tele van kezdeményezésekkel és bukásokkal. Hosszú ideig egyetlen lap sem jelent meg. Ez az egyik jellemzője a csehszlovákiai magyar irodalmi múltnak. Fábryban él a remény, hogy az Irodalmi Szemle, bármilyen kevés és szerény lehetőséget kínál is az indulásnak, mégis lehetőség. Fábry nagy tapasztalatával, számos csalódásával még ebbe a kis reménybe is nagy erővel tud kapaszkodni.

Alig volt lap, hogy Fábry Zoltánnak ne lett volna benne írása. Havonta jártam hozzá Stószra eligazításért, jó szóért és megméretésért. Szerkesztői lépéseim nagyon gyámoltalan, naiv, zöldfülű ember indulását tükrözték, belőlem Fábry alakított ki szerkesztőt. Tőle tanultam magatartást, gondolkodást, szerkesztési etikát, egyáltalán az irodalomhoz, a világhoz való viszony erkölcsét, emberi-irodalmi magatartást. Nem volt ez egyszerű. Már az első megjelent számot támadták – éppen Fábry bevezető írását –, s meg akarták szüntetni a lapot. A pártközpontba hívtak, egy ideológiai ítélőszék elé, és választ kellett adnom, hogy ki az a Fábry Zoltán, kinek a Fábry Zoltánja ő és miért. Válaszoltam, ahogy tudtam. Nem nagyon ismerték őt még akkor. Legfeljebb a párt akkori ideológiai és kulturális tisztségviselői, hallomásból. Annak ellenére, hogy csehszlovákiai, sőt európai rangú antifasiszta író volt. A háború utáni szlovákiai és csehszlovákiai közvélemény egyáltalán nem, vagy alig ismerte Fábryt. Megróttak és azt mondták, ha megismétlődik az eset, megszüntetik a lapot.

Persze, nem estem, nem estünk kétségbe. Folytattuk a dolgunkat. A folytonos támadások, szinte húsz éven át napirenden voltak. Nagyon érdekes jelenség, hogy a csehszlovákiai magyar közéletben, kulturális életben mindig két réteg volt és van jelen. Az egyik a Fábry-féle és a Fábryéhoz hasonló realisztikus gondolkodás, a másik pedig a funkcionáriusi, a nemzetiségi tisztségviselők nagy részének a frázis és brosúragondolkodása. Ezek legtöbbször az Irodalmi Szemlében ütköztek meg egymással.

Fábry Zoltánnak nagyon erős írása jelent meg 1964-ben az Irodalmi Szemlében: *Az antisematizmus.* Huszonöt-huszonhat évvel Gorbacsov előtt pontos, mély és döbbenetes látleletét adta a sztálinizmusnak, a személyi kultusznak és a sematizmusnak. A hatvanas évek elején Fábry Zoltán az antiember, s a csehszlovákiai magyar gondolkodás a hatvanas években, éppen Fábry Zoltán munkássága révén, megéli az antiembert, az antisematizmust, az antisztálinizmust, az antidogmatizmust, az antifrázist, mindent, ami a gondolkodásnak és az irodalomnak kártevője és elrontója.

Fábryhoz, mint említettem, havonta vagy gyakrabban jártam. Mély kapcsolat alakult ki közöttünk. Azon túl, hogy Fábry főmunkatársa volt az Irodalmi Szemlének, atyai-fiúi viszony is kialakult közöttünk. Fábry több volt mindennél: a csehszlovákiai magyar irodalom és gondolkodás alakítója és mértékegysége. Azáltal, hogy a két világháború között megfogalmazta a kisebbségi lét, a kisebbségi kultúra szükséges magatartását, a humánumot, a vox humanát, s azáltal, hogy a háború után ő írta meg elsőnek a magyar meghurcoltatások legdöbbenetesebb vádiratát, *A vádlott megszólalt*, hogy az Irodalmi Szemle és az irodalom kibontakozásának idején, tehát a hatvanas évek első esztendeiben antiemberként lépett fel minden felületesség és dogma ellen, ő vált a csehszlovákiai magyar gondolkodás legerősebb egyéniségévé, ő teremtette irodalmunk és kultúránk legszámottevőbb életművét. Évtizedekre magatartás-meghatározó és kristálycsiszoló szerepe volt egészen haláláig.

Sz. K.: Az Ön személyes sorsa összefonódott a csehszlovákiai magyar irodalom és kultúra fejlődésével. 1970-ben az egy évvel korábban létrejött Madách Könyvkiadó igazgatói posztjára került. Jelenleg is a Madáchban dolgozik, nem igazgatóként ugyan, de felelős beosztásban és értékelést tud adni a Madách szerepéről és helyéről a csehszlovákiai magyar kultúrában.

D. L.: Az Irodalmi Szemle létrehozása után a könyvkiadó megalakítása volt az újabb nagy feladat. Irodalmunk ugyanis erősödött, de nem volt könyvkiadónk, bár könyvkiadás addig is létezett. 1954–55-ig működött egy önálló csehszlovákiai magyar könyvkiadó, de megszüntették. Ez is nagyon érdekes és tanulságos csehszlovákiai „találmány" volt. Az ötvenes évek elején önálló magyar nemzetiségi intézmények alakultak, köztük magyar népművészeti együttes, könyvkiadó. Azután egy másféle elgondolás kerekedett felül, melynek lényege az volt, hogy a testvériség, az internacionalizmus, a szlovák–magyar együttélés érdekében jobb, ha a létrejött nemzetiségi intézmények nem önállóan, hanem szlovák intézmények részeként működnek. Így megszűnt az önálló magyar népművészeti együttes, 1955-ben pedig az önálló csehszlovákiai magyar könyvkiadó is, ami a szlovák szépirodalmi könyvkiadó egyik szerkesztősége lett és kiadta az itteni magyar irodalmat, magyarra lefordíttatta a szlovák

és cseh irodalmat. Ez volt a helyzet 1967-ig. Amikor irodalmunk belső ereje elérte azt a szintet, hogy külön könyvkiadót lehetett követelni, 1967-től elkezdődött az önállósodási folyamat, 1969. január 1-jén született meg az önálló magyar kiadó Madách Könyvkiadó néven.

A mi szellemi létünk intézményrendszere kissé eltér a jugoszláviai magyartól; sokáig irigyeltük a Forumot, amely erős, szinte Európába sugárzó lap- és könyvkiadó lett. Mi másféle tapasztalat alapján építkeztünk: nem egysejtű intézményt akartunk létrehozni, nem mindent egy helyre összpontosítani, mert a tapasztalatunk az, ha kiönt a víz, akkor egyszerre visz el mindent. Ilyen megfontolásból az Irodalmi Szemle, a Madách Könyvkiadó és számos más külön intézménye van a csehszlovákiai magyar szellemi életnek.

Sz. K.: Hány könyv jelenik meg évente a Madách kiadásában és mit jelent ez a csehszlovákiai magyar irodalomban?

D. L.: A Madách évenként 50–55 könyvet ad ki. Különös hangsúllyal gondozzuk a csehszlovákiai magyar irodalmat, 25–30 könyv eredeti magyar, kiadványaink másik fele szlovák és cseh irodalom fordításban. A Madách mindenekelőtt szépirodalmi könyvkiadó, de megjelentet gyermek- és ifjúsági irodalmat, ismeretterjesztő műveket, néprajzi, irodalomtörténeti, irodalomkritikai jellegű munkákat, a Madách a gondozója a Csehszlovákia és Magyarország között érvényben levő közös könyvkiadási programnak is.

Sz. K.: Egy kritikus nemrégiben a féltörténelmi és az emlékezés jelleg birkózását emelte ki a csehszlovákiai magyar irodalom jellemző sajátosságaként. Mit érthetett ezen?

D. L.: Az ötvenes években az induláskor a műfaj a líra. Az egész évtizedet a líra uralta. A próza csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején erősödött fel. A 60-as évek elején jelentek meg az első regények. A hatvanas évek jellemzője a próza felzárkózása a csehszlovákiai magyar irodalomban. Ekkor jelent meg Rácz Olivér *Megtudtam, hogy élsz,* Mács József *Adósságtörlesztés,* Duba Gyula *Szabadesés* c. kötete, az én első könyvem, a *Messze voltak a csillagok,* majd a második, a *Földönfutók.*

A hatvanas évekre tanultunk meg beszélni, akkorra ért meg bennünk a kimondás szüksége, ereje és a bátorság. A felsorolt regények a háború utáni magyar meghurcoltatásnak a könyvei. A sérelem, a megaláztatás érzése az, ami a hatvanas években először jelenik meg a prózában erőteljesen. Akkorra vetkeztük le a frázist, dobtuk le lábunkról a sematizmus utolsó sárcsomóit, és egy nyílt, szókimondó irodalom jelentkezett erőteljesen, amelyre felfigyelt a magyar irodalomkritika is.

Hogy mi jellemzi ezt az irodalmat? Elsősorban a sérelem elmondása, a megaláztatás kibeszélése, a csehszlovákiai magyar népközösség negatív történelmi élményének kifejezése. Innen a féltörténelmiség. Nem történelmi korszakot taglalnak ezek a könyvek, hanem sorsokat. Sorstörténelem ez – mondhatnám talán, vagy még inkább pontosítva: bakatörténelem, a kisember történelme.

A sorstörténelem egy vallomásos prózai formát alakít ki. Hevülettel, indulatokkal, szenvedéllyel beszél és a kisember történelmének határain belül mozog. A történelembe belekényszerített kisember helyzetét és állapotát, magatartását mondja el. A kisember által megszenvedett történelemnek irodalmi képlete

és képe az, ami ezekben a könyvekben megjelent a hatvanas években. A megaláztatás érzése nagy erővel tört fel, a sérelemérzet sürgetőn követelte a *kimondást.* Ezzel magyarázható, hogy a csehszlovákiai magyar próza jelentős alkotásai a hatvanas évek közepén a közelmúlt történelmével foglalkoznak, ezzel is szabadulni akarván a sérelemtől, a megaláztatástól, a mindenféle gönctől, amely visszahúz és lehúz. Az érzések forrósága, az igazság kimondásának a szenvedélye az, ami nem hagyott erőt és időt a klasszikus értelemben vett irodalmi történetiségre. S mindmáig így van ez. A magyar irodalomkritika számtalanszor felrótta, hogy vallomásos prózát írunk. Hogy a csehszlovákiai magyar költészet szülőföldközpontú, annak a kitelepítésekben található meg a magyarázata, az, hogy a szülőföldet elpusztították, vagy el akarták pusztítani, meg akarták tőle fosztani az embert. Innen a próza és költészet vallomásos jellege. A pusztítás, az elpusztításunk szándéka a háttér, elsősorban ezt akartuk elmondani, ezt akartuk dokumentálni. A *megmaradásunk* érdekében. A csehszlovákiai magyarság háború utáni legnagyobb hősiessége a megmaradás, az élvemaradás.

Sz. K.: Egy régebbi interjújában arról vallott, hogy milyen idegen az Ön számára a *megtartó tétlenség* mint életforma. Ha jól emlékszem szólt a *nemzetiségi komfort* jelenségéről is. Jól érzem-e, hogy a megtartó tétlenségben azért ott munkál valami, rokonszenvesnek vagy vonzónak egyáltalán nem mondható, de lényegében egészséges életösztön, ugyanakkor a nemzetiségi komfortban én már csak az energiaváltságot hallom.

D. L.: A csehszlovákiai magyar közéletben, közgondolkodásban, kultúrában és irodalomban is jelen van a Fábry Zoltán megfogalmazta erkölcs, etika, tehát a magatartás fontossága. A háború utáni nincstelenségből indulva a jelenig gondolkodásunkban az erkölcsi tartás, egyáltalán a tartás, amit ma úgy mondanánk, hogy önazonosság, szóval az önmegtartás természetes emberi ösztöne és tudatossága együtt van jelen. Ez egyrészt a Fábry-életműnek köszönhető, másrészt pedig a csehszlovákiai magyarság által megélt drámai idők ösztönösen levont konzekvenciáinak.

Persze, nem mindenki szent, nem mindenki Jézus Krisztus, nem is lehet az, nem lehet mindenki aszkéta sem Fábry Zoltán sem, nem lehet mindenki abszolúte a humánum elkötelezettje, megszállottja, nem lehet mindenki abszolút tartású és magatartású. A nemzetiségi lét sokféle magatartást alakít ki, pontosabban az emberi magatartások különböző rétegeit. Kialakította a szolgálót, a kiszolgálót, azt, aki minden trombitafújásra sorakozóra fut, a mindig lelkesedőket, akik fogalmazzák a nagy megváltásokat, a nagy elszánásokat, a nagy fogadkozásokat – ezekből lesznek a hamar összeroppant, világgá futó, meghasonlott emberek –, kialakítja a történelem lakájait, a mindig szolgálatra képeseket, a szolgálatért megmaradni akarókat, és kialakítja a cinizmust. Kialakította és kialakítja azt a bizonyos nemzetiségi komfortot, a felelősségtől való eltávolodást, a felelősségvállalás akár tudatos, akár ösztönös elutasítását, a nyelv elhagyását, a lemondást. Ezek az emberi magatartások egyszerre gomolyognak, egyszerre vannak jelen.

Van egy érdekes tapasztalatunk is: az, hogy a *rossz* folyton újratermelődik a nemzetiségi közösségekben, de újratermelődik a *jó* is. Az újratermelődés ará-

nya az érdekes. Az újratermelődő jónak mai sajátossága az önerejű építkezés. Egy példa: 1968-ig, 69 után a csehszlovákiai magyar kultúrában és közéletben is eltört, megszakadt valami. A csehszlovákiai magyar nemzetiségi kultúra bizonyos területeken kisebb helyre szorult. Erre a CSEMADOK-szervezetek nagyon érdekesen reagáltak. Létrehozták az úgynevezett honismereti köröket. A nagy közösségi gondok helyett elkezdték kutatni a falu történetét, a helytörténetet, a közeli és távoli múltat, tehát azt, amit lehetett, és ahogy lehetett.

A helytörténeti gyűjtések mellett elkezdődött és fellendült a néprajzi értékek gyűjtése is. A CSEMADOK szervei segítették, sugallták azt, ha műkedvelői szinten is, de gyűjteni kell a néprajz szellemi és tárgyi hagyatékait. Ennek eredményeként Csehszlovákia magyarok lakta vidékén számos néprajzi tájház jött létre, ezek már jellemzői a mi szellemi tájékunknak.

Az elmondottakból kitűnik alapállásunk: építkezni, önerőből is, nemcsak ülni a kispadon, várni és kivárni, hanem cselekedni, tenni, akkor is, ha nehéz, tenni, ahogy lehet és amit lehet, nem kisodródni az időből, a cselekvő folyamatokból. Igaz, hogy az elmúlt húsz év a csehszlovákiai magyar kultúra és szellemi lét számára próbaidő volt – ma azt mondják, a pangás évtizedei voltak ezek. Sajnos, joggal mondják, nagy a mi veszteséglistánk, viszont valahol a legalsóbb szinten sohasem szűnt meg a szellemi lét akarása, ápolása, az állandó szellemi cselekvés.

Újabban a helyzet változott és változik. A leszűkítettség, az elhallgatás, az elhallgatottság szűnik. Ismét nemzetiségi létünk egészében gondolkodunk, és igyekszünk, akarunk Közép-Európa emberi, nemzetiségi és szellemi térségében gondolkodni. Hisszük és valljuk, hogy a Közép- és Kelet-Európában élő nemzetiségek helyzetének demokratikus megoldása nélkül nem képzelhető el egy más Közép-Európa, sőt Európa sem. Ennek érdekében és ebből kiindulva a csehszlovákiai magyar írók felmérést készítetek a csehszlovákiai magyarság helyzetéről, iskolaügyéről, népműveléséről, anyanyelvének helyzetéről, anyanyelvhasználatáról és jogi helyzetéről. Ezt a felmérést számos javaslattal eljuttattuk a párt- és államvezetésnek. Számos olyan dolgot tudnék említeni, ami éppen e beadványnak alapján indult meg. Ennek részeredménye például, hogy a Kassai Színház, amely eddig csak társulata volt a Kormáromi Magyar Területi Színháznak, január elsejétől önálló színház rangra emelkedik.

Az irodalom felvállalt megint valamit. Felmérést készített és készít, és a politika partnere kíván lenni, kimozdulni a hátrányos helyzetből, fokozni az irodalom közéletiségét, közéleti érdeklődését, érzékenységét, jelen lenni a közéletben ismét, nemcsak szólamokkal, hanem felelősségvállalással és a nemzetiségi lét felvállalásával.

Ha 1950-ben az önerejű építkezés jellemezte indulásunkat, most elmondhatom, hogy irodalmunk egyik, mondjam így, többek közötti jellemzője az, hogy vállalja a nemzetiségi lét gondjait, megoldást keres, ajánl. Nem hátrálni akar, steril irodalmi magatartást alakítani, irodalmi komfortba süllyedni, hanem vállalni az irodalom eszközeivel a közösség létének, életének gondjait.

*

A „GYÖNGÉD" FORRADALOM KIHÍVÁSA*

Pozsonyban, az óvárosi Mihály-kapu szomszédságában, a szlovák és a magyar kiadók fölbolydult székházában találkoztam *Dobos László* íróval, a jeles közéleti személyiséggel, aki most éli át a „gyöngéd" forradalom bizalmából politikusi szerepkörre hivatott alkotó összes gyötrelmét. Vezető tisztséget tölt be a *Csehszlovákiai Magyarok Fórumában*, a tiszta lappal induló *Magyar Írók Társaságának* akcióbizottságában. A *Madách Kiadó* munkatársai néhány napja titkos szavazással igazgatóvá választották. Ez nem hétköznapi tehertételt jelent, tengernyi a tennivaló.

– *Alig két hónap telt el a forradalom kezdete óta. Sokkoló sebességgel zajlanak az események. A most alakuló és kiteljesedő demokrácia milyen esélyeket jelenthet a szlovákiai magyar nemzetiségi kisebbség számára?*

A legsürgetőbb feladat, hogy megteremtsük új intézményeinket. Az utóbbi 40 évben a magyar kisebbségnek nem volt érdekvédelmi szervezete. Ezért a csehszlovákiai magyarok kulturális szövetsége, a *Csemadok* folytonos viták kereszttüzében állt, mert íratlanul, kimondatlanul mindig is érdekvédelmi szervezet volt. A baj általában akkor keletkezett a Csemadok körül, mikor a politikai hatalom által megszabott szűk határait túllépte. Mikor a népművészet ápolásánál, a népművelésnél többet akart. Mikor a *nemzetiségi létben* gondolkodott. Attól kezdve a politika átkozta, vesszőzte, megbélyegezte.

A tavaly november óta létrejött új keletű szervezetek a *Nyilvánosság az Erőszak Ellen* és a *Független Magyar Kezdeményezés* már nem ismerik el, és sztálinista képződménynek tartják a *Nemzeti Front* egész struktúráját, így a Csemadokot is.

– *Nem vezethet-e a többpártrendszer a magyar nemzetiség belső megosztottságához?*

– Az említett szerveződések – a régiek és az újak is – még az egypártrendszer esernyője alatt jöttek létre. De a többpártrendszer egészen más helyzetet teremt. Már szerveződnek a *Keresztény demokraták*, a *Demokraták* és a *Paraszt Párt*, s ezek országos hatókörű pártok lesznek. Nem lehet megtiltani Dél-Szlovákia magyarjainak, hogy belépjenek ezekbe a pártokba... Tehát kialakul egy pártok szerinti újrarendeződés...

– *Biztosítja-e a többpártrendszer a nemzeti kisebbségek egyenrangúságát és egyenjogúságát? Vagy szükséges még emellett egy külön érdekvédelmi szerv?*

– A magunk elképzelése az, hogy a nemzeti kisebbség létét és az önigazgatás irányát egy *lényegesen magasabb szintű autonomitás* felé törekedve kell kialakítani. Ez feltételezi a többpártrendszert és a pluralista szervezetek létét. Emellett persze szükség van *külön nemzetiségi érdekvédelemre*. Kérdés, hol történjék ez? A Csemadok hamarosan kinövi korábbi szűk határait, és egyértelműen *társadalmiasul*. Szükségünk van egy erős társadalmi szervezetre, amely *képviselőt is állíthat*, hogy ne csak kibicei legyünk a politikának, hanem igazi ténye-

* A beszélgetést Stark R. László vezette. Megjelent a Magyar Hírlap Ahogy tetszik című kulturális magazinjának 1990. január 13-i számában.

zői és alakítói is. A helyzet alapjában kedvező: nyitottabbá, szabadabbá vált a csehszlovák társadalom, és a fő csapás iránya: *a demokrácia!*

– *Kérdés, mit tud ebből a kisebbség a maga javára megvalósítani, hogy viszonyul a többséghez és önmaga helyzetéhez?*

– Itt a vélemények polarizálódnak. Az egyik nézet az, hogy először fel kell építeni egy *demokratikus struktúrát*, aztán lehet beszélni a *nemzetiségi kérdésről.* A másik felfogás az alulról való építkezésnek, az *önszerveződésnek*, az *önigazgatásnak* az elve, amely a hangsúlyt a *helyi autonómiák pozíciójának megerősítésére helyezi.* Ez szerintem nagyon hasznos tájolása jelenlegi életünknek. Így váltódhat a demokrácia emberi, közösségi sorsokra. S így talán a politika magasfeszültsége is leföldelődik...

– *Mutatkoznak már magyarlakta területeken az önszerveződés jelei?*

– Az elmúlt húsz év alatt fölhalmozódott feszültségeket és problémákat az emberek természetes logikájukra és reflexeikre támaszkodva próbálják megoldani. Amit nemrég még félve és suttogva mertek csak kimondani, az most megvalósul. Minden központi utasítás nélkül sok helyütt már megjelentek a kétnyelvű feliratok. A nemzetiségi iskolák, a népművelés, újságírásunk, könyvkiadásunk helyzete, a magyar nyelvhasználat *közüggyé* vált. Az az érzésem, hogy ez a folyamat egyre inkább kiszélesedik, és a haladás iránya kétségtelen a több és nagyobb önállóság felé tart.

– *Számíthatnak-e a helyi önszerveződések az értelmiség segítségére?*

– A szocialista országokban az értelmiségi lét a legmegtaposottabb, a nemzetiségi térfélen különösen az. Az értelmiség körében okozott kár fölmérhetetlen. A félelem és a bizonytalanság beleitta magát még a sejtekbe is. Az elmúlt évtizedek politikai gyakorlata annyit azért tudott, hogy az értelmiség megfogható, következmények nélkül büntethető, és néha megvásárolható. A kényszerpályára állított nemzetiségi értelmiség olyannyira függvénye lett a hatalomnak, hogy önmagára találása még sok időbe kerül. Hogy a bénultságból, a zsibbadtságból meddig tart az emberi lét újratámadása, önerejének jelentkezése, az a körülményektől függ. Reménykeltő, hogy kis létszámú értelmiségünk zöme falvak és kisvárosok közösségében él, és így a néppel való kapcsolata éppúgy megmaradt, mint a változásokra való nyitottsága és érzékenysége...

– *Mit tehet ebben az új helyzetben a nemzetiségi magyar irodalom?*

– Ma már az új politikai szervezetekben is ott vannak az írók. Az irodalom *politikai szóvivői* szerepe *túlhaladottá* vált, ezután csak egy lesz a sok közül a fejlődést serkentő erők sorában. Ezekben a napokban az irodalom szinte elvesztette közönségét, hiszen mindenki a politika tésztáját dagasztja. Magyarországon a társadalmi lét nagy fölörvénylése a *tényirodalom.* Nálunk ez sajnos, még várat magára. A mai napig nincsen megírt csehszlovákiai magyar történelem. A tények nyomása, a történések feltárásának igénye még nincs oly mértékben jelen, mint ahogy azt a történelmi fordulat indokolná. A Madách Kiadó még adós a dokumentumirodalommal, a történelmi tények kiadásával és bemutatásával. A 68 utáni ideológiai restauráció lefékezte és visszafogta szellemi létünket. Ebben a korszakban többször kiadtuk és körbejártuk az összes klasszikusokat, bele is fáradtunk. Hamarosan vállalkoznunk kell a magyar nemzetiségi kultúra teljes irodalmának és a *cseh kortárs szerzők* kiadására. A cseh nemze-

ti kultúra, amit az elmúlt évtizedekben szintén hallatlanul megaláztak – azt hiszem –, most számos nagy művet fog felszínre hozni.

A Madách Kiadót a magyarországi könyvpiac tartotta el mindmáig. S most ez kerül válságba. A mi hagyományosnak mondható kiadói fölfogásunk képtelen fölvenni a versenyt az ottani harsogó szenzációkat szállító könyvkiadással. A szlovákiai magyar lapok is elöregedtek. Eddig egyetlen napilapunk volt, az *Új Szó*, és három hete indult a *Nap*. A többi átfutása olyan lassú, hogy az a mai körülmények között tarthatatlan. Égetően szükséges volna egy *nemzetiségi lapkiadó* fölállítása, ami valóban a mai követelményeknek megfelelő lapokat ad ki. Kérdés: ki fogja ezt fölvállalni? Nem véletlen, hogy az emberek teljesen átkapcsolódtak a magyarországi hírközlésre. Nagy az információéhség, amit hellyel-közzel csak külföldi hírforrások tudnak kielégíteni. Az itteni lapok pedig a bokor legalsó ága alatt vannak.

– *A válságos napokban ön a szlovákiai magyarok segélyszállítmányát vitte Erdélybe. Véleménye szerint milyen lehetőséget nyithat meg a romániai forradalom a magyar nemzetiségiek számára?*

– Erdély még sokkos állapotban van. Az utóbbi évek rémuralmának, zsarnokságának minden hordaléka ránehezedik az emberek lelkére. Hosszú idő fog még eltelni, amíg sikerül egy valamikori léthelyzetet újra megteremteni, visszaállítani a régi pozíciókat. Persze nemcsak a hagyományos nemzetiségi szervezetek visszaállításáról van szó, mert természetesen ott is meg fognak jelenni az új demokratikus szerveződések. Mégsem tartom kívánatosnak ebben a pillanatban a *túlzott polarizálódást* Erdélyben. Egy szörnyű vihar után most vázolják föl egy új, tisztességes struktúra körvonalait. Erkölcsileg megkerülhetetlen a kérdés: *ki volt tiszta és ki nem?* Ki az, aki jogosult megrajzolni a Templom alaprajzát? A *panaszfalon* már áthallatszik *Tőkés László* és *Sütő András* eligazító hangja. Megszólal a romániai magyarság leglegázoltabb rétege, az értelmiség, amelyre olyan nyomás nehezedett, aminek képtelenség ellenállni. És ez a mostani *protestálás* olyan hatalmas *erkölcsi tőkét* jelent, ami alapja lehet a feltámadásnak, *az emberi, közösségi magabiztosságnak.*

– *Magyarország körül kialakult egy átjárható és lassan átlátható holdudvar. Nagy lehetőséget jelent ez a magyar nemzetiségek számára a magyar kultúrkör kiteljesedésére.*

– Az erdélyi *nemzeti értékű kultúra* nagyszerű katalizáló erő lehet, amely kiprovokálja és fölgyorsítja *a magyar lét integritását.* Magyarország száz sebből vérzik, és mégis képes volt hatalmas szállítmányokkal segíteni Erdélyt. Az elmúlt évek hiányérzetéből *az erkölcsi sorsközösségnek* egy olyan példája jött létre, ami nem számokban, hanem egy helyzet szükségleteiben gondolkodik. A szlovákiai magyarság hetvenéves története folyamán először került olyan helyzetbe, hogy kifejezhette *szolidaritását* más országokban élő magyarokkal. A történelemnek nagy elégtétele ez számunkra, amelyért már sokszorosan megfizettünk. A szolidaritás érzése kitölti a korábbi *erkölcsi vákuumot.* Megszűnni látszik Közép-Európa megosztottsága, nagyobb lett a térség, s ezzel a magyarság is fölértékelődött. Óriási *esély* ez egy másfajta – Európában szervesülő – *magyarság* megteremtésére.

Review

Bela Duranci

A JUGOSZLÁV SZOBRÁSZAT V. PANCSOVAI KIÁLLÍTÁSA

A szobrászat Vajdaságban, mint azt a gyakorlat bizonyítja, nem közkedvelt művészeti ág.

Ezért a szobor környezetünkben való meghonosítására irányuló minden kezdeményezés figyelmet és csodálatot érdemel; az egy évtizedes „hagyomány" pedig már mérhetetlenül hosszú időnek számít. Ezért a pancsovai biennálé hagyományos rendezvénye méltó a megemlékezésre.

A jugoszláv szobrászat első pancsovai kiállítását 1981. október 5-én, tehát a „nyolcvanas" évek kezdetén rendezték meg. Az évtized vége pedig a gazdag képzőművészeti események folytán, már két lényeges mozzanatot bizonyít:

– A kiállítás következetes maradt a programjához: valóban a jugoszláv szobrászat időszerű alkotásait mutatja be, nem a közízlés és a szobrászat felületes ismerőinek a kiszolgálója.

– A kiállítás szervezői csodálatra méltó kitartással „tartják a szintet" még akkor is, ha egyértelmű: minden ilyen jellegű szemle elsősorban fáradságos munka, amelynek kimenetele az utolsó percig bizonytalan; jelentős pénzeszközöket igényel és az önkéntesek „jól bejáródott" csoportmunkáját, amit azok minden számítás és anyagi haszon nélkül vállalnak, eltűrve környezetük ellenszenvét is.*

Az 1989-es, sorban az ötödik – és az évtized utolsó – pancsovai kiállítása *lehet előrejelzése is a soron következő sajátságainak, de összegezése is az elmúlt évtizednek?*

Évtizedünk azon rövid időszakai, illetve eseményei ellenére – amelyek „megrázták a művészet világát" és elsősorban újítási törekvéseikkel írták be magukat a történelembe – a *huszadik század szobrászata él,* nyugodtan, szerényen éli életét. Még Vajdaságban is, ahol többé-kevésbé nemkívánatos, megvan a maga „történelme".

Vajdaságban a szobor önálló élete 1895 decemberében indult az első szoborkiállítással, amelyre Újvidéken került sor. Ezen a kiállításon *Đorđe Jovanović*

* A LÉTÜNK erről a pancsovai kezdeményezésről különös módon emlékezett meg; *először jelentek meg oldalain illusztrációk* (IX. évf., 6., november–decemberi szám, 1093–1103. o.).

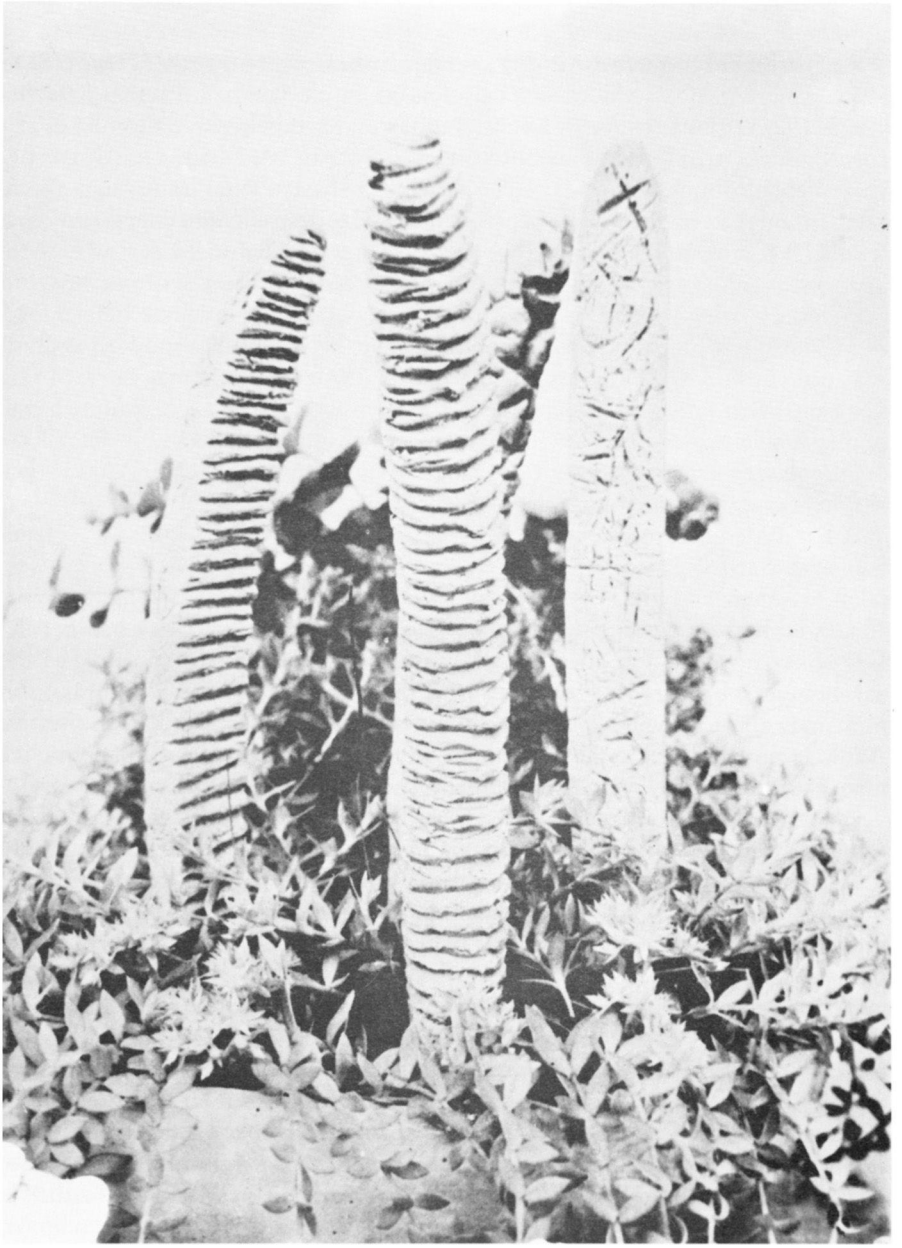

Delia Prvački: *De rerum natura* (kerámia, 1989)

(1861–1953) mutatta be szobrait, aki realista formakezelésével és irányvételével a múlthoz tartozott és nem tekinthető az elkövetkező „modern idők" hírnökének. Ebben a szobor nélküli környezetben azonban ő számít e művészeti ág úttörőjének! Hozzá hasonlóan nagy népszerűségnek örvendett és ízlésformáló szerepet töltött be *Telcs Ede* (1872–1948) szobrászata is.

Az ipari *modern szobrászattal* a „vendégszobrász" *Medgyessy Ferenc* (1881–1958) ismerteti meg a vajdasági városokat, az itt élő festővel, Pechán Józseffel (1875–1922) együtt rendezett közös kiállításon. Szembekerülve a lomha és zsíros, síkvidéki provincializmus önteltségével, Pechán 1913-ban, a katalógus bevezetőjében többek között ezt írja: „A laikus sohasem lehet irányadó a művészetben, mert az igazi művész képtelen meggyőződése ellenére engedményeket tenni" (!) Kiállított képei azt bizonyították, hogy figyelemmel kíséri az európai központok időszerű képzőművészeti eseményeit. A fiatal szobrász viszont meg van győződve arról, hogy párizsi és firenzei tanulmányainak befejeztével és néhány kisebb szobor megformálásával már be is vonult a modern szobrászat úttörői közé. „Medgyessy a századelőn a közé a kevés magyar szobrász közé tartozott, aki ráébredt arra, a szobor lényege, hogy azonos önmagával, önmagát jelenti..." – írja Németh Lajos. „Felismerte tehát, hogy létezik az önálló plasztikai nyelv és a szobor szabad totalitás, amelynek témája lett légyen akt, lovas vagy táncoló figura, nem ábrázol mást, mint önmagát."

A fiatal Medgyessy Ferencnek *a forma életének totalitását* propagáló kezdeményezése sem Verbászon, sem Zomborban, de Vajdaság más városaiban sem talált visszhangra. Vajdaság évtizedeken keresztül hű maradt a mindenki által ismert Đoka Jovanović „Guzlicásához" és „Rózsaillatához" vagy pedig Telcs Ede sokszorosított domborműveinek anekdotikus látványához; a polgári házak belsejét a begaszentgyörgyi *Szentgyörgyi István* (1881–1938) figurái, valamint más alkotók már a századfordulón is népszerű kisplasztikái díszítették. Azok az emlékművek, amelyeket hébe-korba a vajdasági városokban emeltek nem hatottak lényegesen a közvélemény szoborhoz, de különösen nem a modern szoborhoz való viszonyulására! Ami a századforduló új eszméi és a pancsovai történések új relációi közül bizonyos értelemben korrespondeál egymással az a korabeli szenzibilitást tükröző dekoratív Zsolnai-plasztika „szoborszerű-képszerűsége" (a világban akkor már ismert Gesamtkunstwerk építészeti hagyatékából), amelyre kitűnő példa a szabadkai városháza és a Raichle-palota.

A történések időközben nem kedveztek a modern szobrászatnak. A két háború között igazi értéket csak az itt vendégeskedő alkotók kiállításain lehetett látni. A második világháború utáni kiemelkedő szobrászegyéniségek – Ana Bešlić, Glid Nándor, Oto Logo, Zoran Petrović, Aleksandar Zarin és Matija Vuković – Belgrádban alkottak. Igaz ugyan, hogy időnként itt is kiállítottak. Egyedül csak Jovan Soldatović tért vissza: a péterváradi várban telepedett le és oktatta az ifjú nemzedékeket. A művésztelepeken, amelyek Vajdaságban 1952-től kezdve alakulnak, főleg festők csoportosulnak.

A szobor szabadtéri kiállítása csak nehezen nyer létjogosultságot. A sorsdöntő lépés, amely folytán a szobor a mindennapok, az ember élet- és munkakörnyezetének részévé válik, rendszerint félúton megszakad. A péterváradi várban 1958 májusában megrendezett Prostor 8. kiállítás, amelyen a nap beragyoghatta az alkotásokat és a festői tájban saját élettel ajándékozta meg a formákat, nehezen vált népszerűvé. Ez a kezdeményezés három évtized múlva újra „első" lett valamiben: Az újvidéki szobrászok 1988 novemberében a szabadtéri kiállításhoz szükséges pénzeszközök híján tragikomikus megoldáshoz fo-

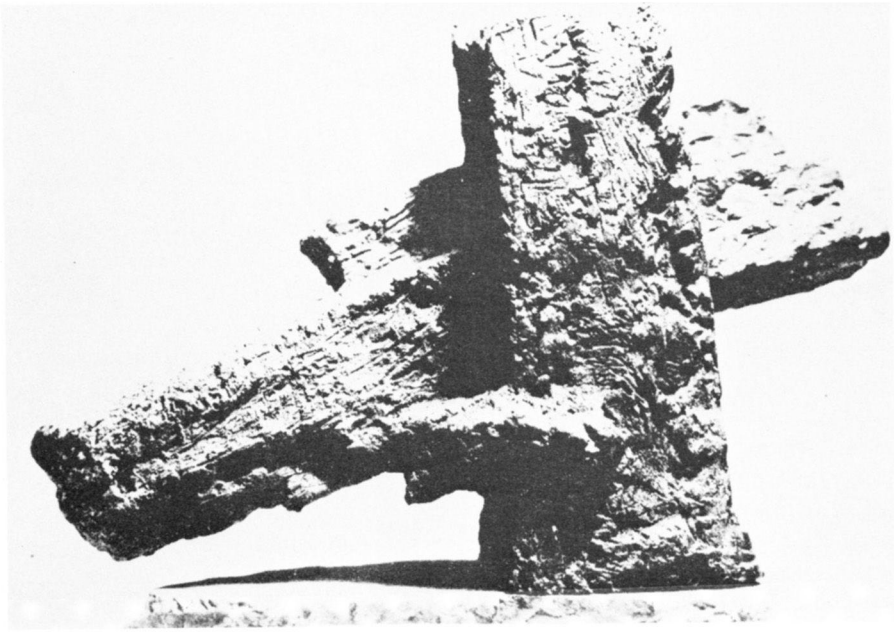

Olga Jevrić: *Kereszteződés* (bronz, 1976–1985)

lyamodtak: *szabadtéri fotómontázs szoborkiállítást* (Fotógaléria, 1988. okt. 14.) rendeztek. Állítólag az újvidéki zöldövezet-fenntartó vállalat jogot formált magának arra, hogy a szobrászokkal megfizettesse a szobraik által elfoglalt helyet. Ezenkívül természetesen számtalan más akadálya is volt a művészi alkotások szabadtéri elhelyezésének, annak tehát, hogy szebbé, nemesebbé varázsolják parkjainkat, tereinket.

A szobornak a jugoszláviai művésztelepeknek azon a „képzőművészeti találkozóján" sem volt különösebb sikere, amelyet 1962-ben a Palicsi-tó partjának festői környezetében rendeztek meg abban a reményben, hogy a rendezvényt megismételhetik majd. A harmadik képzőművészeti (grafikai és szobrászati) találkozón, 1964. június–szeptemberi időszakában fogadta a palicsi zöldövezet először „ölelő karjaiba" a szobrokat; a következő alkalmat, az 1966-ban kínálkozót, már nem használták ki, a későbbiek folyamán pedig a hatalmon lévők rövidlátása, felfuvalkodott provincializmusa örökre száműzte Palicsról a képzőművészeti találkozókat és ezzel Palicsot egy érdekes és sajátos távlati turisztikai lehetőségtől fosztotta meg. Ugyanakkor a Képzőművészeti Találkozó sem tette meg a szükséges intézkedéseket a szobornak, különösen a szabadtéri szobornak az elismertetése és meghonosítása érdekében.

Az elmondottakból is kitűnik, hogy a jugoszláv *szobrászati kiállítás* folyamatos megrendezésére irányuló kezdeményezés kellő bátorság és lelkesedés nélkül képtelen „kalandnak" tűnhetett csupán. Tekintettel, hogy Pancsova kitart a szabadtéri szoborkiállítások megrendezése mellett, a kezdeményezés értékét egyebek mellett, a kitartás időtartamával is mérni kell majd.

Narcis Kantardžić: *Cím nélkül* (beton, olaj, 1988)

A kiállítás szervezői mellett tudták ezt a kiállítás potenciális résztvevői is. Ezért írhatta Žorž (Đorđe Jović, 1928–1988) művészettörténész, a pancsovai kiállítások egyedülálló egyénisége és kezdeményezője az első katalógus bevezetőjében: „Az történt – bár a nagy kiállítások szervezői egészen más tapasztalatokról számoltak be –, hogy a meghívott művészek szinte mindegyike eleget tett meghívásunknak."

A „szinte mindegyike" alatt országunk legismertebb szobrászait kell érteni, hat meghívott szobrász kivételével, akik közül néggyel a későbbi kiállításokon találkozunk majd.

Figyelemre méltó Đ. Jovićnak, az első kiállítással kapcsolatban tett megjegyzése: „Pancsován is az építészet, a növényvilág és az alkotások az a hármas ok, amely napirenden tartja a szintézisről folyó vitát." (Dnevnik, 1981. X. 18.) Érdekesek D. Đokić lelkendező szavai is erről a „szoborünnepről": *„Az anyagok lehető és lehetetlen kombinációján és az áramlatok sokféleségén keresztül új, a hetvenes évekre jellemző jelenségek figyelhetők meg. Mindez új dimenziót kap, ha tudjuk, hogy ezek az útkeresések, előrelépések, kihívások és „révbe jutások" szinte kivétel nélkül saját kezdeményezésen és a kockázat tudatos vállalásán alapulnak, amiért viszonzásul sem maradandóságot, sem biztonságot nem szavatol senki."* Megjegyzi, hogy a pancsovai kiállítás feltárja mindazokat a figyelemreméltó alkotásokat, amelyek a „nagy (és hosszabb egzisztenciális biztonságot jelentő) megrendeléseken" kívül jönnek létre, majd megállapítja: *„A lényeget, miszerint az ember világa a tárgyi világ, nem pedig a funkciók, képzetek megcsontosodott tanok és örök szabályok birodalma"*, ennél a kiállításnál jobban aligha bizonyíthatja más. *„Lehet, hogy épp itt, az anyaggal való igazi összeütközésben, a valódi tér meghódítása közepette válik (a szobrászat) a már mögöttünk lévő és az előttünk álló évtized legvitálisabb és legsorsdöntőbb művészeti ágává?* (Odjek, 1981. dec. 1.)

Az 1981-ben megrendezett jugoszláv szobrászati kiállítás anyagának legjobb értékelését, ideiglenes csoportosítását a pancsovaiak erőfeszítéseinek köszönve, egységes, jól illusztrált (az Olga Petrov Művelődési Központ Modern Képtára kiadásában megjelentetett) katalógus őrizte meg. A szervező tartva magát az elfogadott módszerhez, az elmúlt évtized értékes anyagát igen áttekinthetően öt, megközelítőleg azonos formátumú füzetben gyűjtötte egybe.

Az egyik katalógusban (A jugoszláv szobrászat III. pancsovai kiállítása) Nikola Kusovac csokorba szedte azokat a válaszokat, amelyeket a szobrászok az egzisztenciájukra vonatkozó kérdésekre adtak és a gazdasági válság szobrászatra gyakorolt hatásával kapcsolatos véleményüket. Ennek a szokatlan véleménykutatásnak az eredményét 1985. április elsején, a „bolond napon" tették közzé. A válságos időszak erőinek zabolátlan orgiája csak ezt követően szabadult el igazán és a művészek válaszainak csípősséget, őszinteséget és félelmetes meggyőzőerőt kölcsönzött. A jugoszláv szobrászat öt pancsovai kiállítása anyagának egyik lényeges jellemzője a kreatív, „művészi igényű teljesítmény", amelybe, főleg a fiatal alkotók, beépítik a mindent átható válság érzületét. Az „egyéni kezdeményezés tudatos kockázatának vállalása", amely az évtized kezdetén az alkotói vitalitás és szabadság kiapadhatatlan forrásának tűnt – függetlenül az ártól, amelyet fizetni kellett érte –, az évtized végére szemlátomást a hiábavaló(ság) és értelmetlen áldozatvállalás jelképévé vált. Nem mélyedve el ez alkalommal a válság és az alkotás közötti kölcsönhatás elemzésében, csak az alkotói gondolkodásmód néhány határpontját jelezzük, amelyek mintegy a történések keretét rajzolják meg:

– *Mrđan Bajić*, a pancsovai kiállítások és a jugoszláv képzőművészeti élet most fellépő nemzedékének megkerülhetetlen egyénisége, a következő le-

Vera Zarić: *Álmodozók tere – szamurájok menyasszonyokkal* (kombinált technika, 1988/89)

hangoló megállapítást teszi: „A szobrász a specializáció után szociális esetté válik."

– *Mladen Marinkov* hozzáfűzi: „Ebben a rosszban, legalábbis egyelőre, nincs semmi jó."

– *Milan Vidić*, abban a tudatban, hogy a szobrászoknak sohasem volt könnyű rezignáltan jegyzi meg: „Úgy játszom, ahogy muszáj, nem pedig, ahogy tudok."

– *Ratko Vulanović* az emberben lakozó *alkotási ösztönhöz méltó ujjongásban tör ki: „Nem ismerem el a vereséget, minél többet jajgatnak ők, én annál*

többet faragok!" – csakhogy vésztjósló ez az ujjongás, egyre inkább hasonlít a „Don Quijote-i hiábavalóság" tompa visszhangjához.

Az ötödik kiállítás katalógusának bevezetőjében Sava Stepanov művészettörténész és képzőművészeti kritikus, mind az öt kiállítás kitűnő ismerője, a következőket állapítja meg: „A szobrászt ma jobban foglalkoztatja saját kora, mint a jövő" (...) „a szobor az évtized végén egyenrangúan »sorakoztatja fel« a legkülönbözőbb elképzeléseket és nézeteket." (...) „A nyolcvanas évek szellemé tehát azon jelenségek eredőjeként jön létre, amelyek egyfajta átalakuló szenzibilitás hordozói, és arra a kor- és világszellemre jellemzők, amelyben élünk." (...) „Ezért ma a szobrászatról mint folyamatról gondolkodunk, amelyben az expresszivitás, a féktelen intuitivitás, a fantázia, a szenzibilis, nagyon szubjektív, de racionálisan konstruktív hagyománytisztelő magatartás dominál, de ugyanakkor az időszerűség – az autentikusság követelménye is."

Tegyük még hozzá – emlékeztetőül – dr. Čolaković 1989. június 2-án, a mintegy ötven kiállító művész előtt mondott üdvözlő beszédének következő sorait: „A művészek a lealacsonyító infláció ellenére is kitartanak..." Természetesen, hisz mi mást tehetnek, ha „ez a rossz – Marinkov szobrász szavaival élve – semmi jót sem kínál"!

Ezek szerint a valósághoz legközelebb az áll, ha a nyolcvanas évek szobrászati törekvéseinek „szoborszerű képszerűség"-ét Dušan Đokić képzőművészeti kritikus következő szavaival összegezzük: „Az évtized folyamán létrejött és kiállított művek jelentős részét (...) talán elsősorban az jellemezte, hogy szinte kizárólag »kiállítási művészetnek« tekinthetők, tehát egyszeri, esetleg többszöri megtekintésre, kiállításra voltak kárhoztatva, az állandó, méltó helyen való elhelyezés legkisebb reménye nélkül." (A jugoszláv szobrászat V. pancsovai kiállítása)

És valóban, a pancsovai kiállítások, az első kivételével, mindinkább a fiatal alkotók bemutatkozásává, „kiállítási művészetté" váltak, a „kiállítási művészet" pedig poétikusan keserű megnevezése a *mindent átható válság művészetének!* Csodálatra méltó a művészetnek ez az *állhatatossága,* mert az állhatatosság olyan emberi tulajdonság, amely a *reményt* táplálja.

Rendíthetetlen reménykedés

Kitartással kikövezett végtelen út valaminek a reményében – volt mindig az emberiség időn és téren keresztül vezető útja, és az is marad. Az emberek menet közben továbbadják az alkotómunka titkát, amely az alkotásokban ölt testet; csak a mű viselheti magán a maradandó aktualitás jegyeit, mint hagyatékot, ösztönzést, kihívást és méltóságteljességet, mert nem szegődik szűk érdekek és azok egysíkú funkciójának szolgálatába. Az idők folyamán az önmaga totalitására lemesztelenített mű válik a dolgok természetes rendje felett aratott emberi győzelem megtestesítőjévé: remény+kitartás=az emberi kreativitás forrása.

Ezek szerint a pancsovai kiállítás bizonyos jegyei – az alkotások létrehozásánál felhasznált „tiszavirág-életű" anyagok, a korábbi kinyilatkoztatásokkal való szembeszegülés, az újat keresés ösztöne és az autentikus megnyilatkozások

ellenére is – gondolatébresztők voltak és többsíkú jelentéstartalmukkal tartósan bevésték magukat az emlékezetbe. Példaként Stevan Knežević *Einstein és a béka* című alkotását említjük, a sorrendben második, Ante Marinović *Királyi pár* című alkotását és Mirsad Begić (1987-ben a múzeum udvarában alkotott) *Mese mindenkinek* című alkotását a negyedik kiállításról. Az első alkotó, a szobrászatban alkalmazott gyakorlattól eltérően, „minden létezőt" felhasznált; a második alkotó a kiállítás ideje alatt kisarjadt fűvel „elevenítette" meg formáit; a harmadik pedig az emlékezés homokos kertjét gyermekekkel, bölcsekkel és öregekkel népesítette be.

Az említett alkotók, de a többiek sem vehettek részt – saját hibájukon kívül – a Đorđe Jović kezdeményezte *„szintézisről folytatott beszélgetésben"*.

Elsősorban azért, mert elmulasztották azt az egyedülálló alkalmat, hogy *a kiállítási tárgyak* előre meghirdetett pályázat alapján nyerjék el Pancsova városi környezetében azt a helyet, ahol a legoptimálisabban érvényesülhet *a mű és a környezet összhangja.*

Emlékezzünk csak vissza arra, hogy Jakov Brdar (Boltív, 1986) csontvázszerű boltíve milyen gótikus fenségességgel foglalta el helyét a mai *múzeum klaszszicista épületének előterében.* Két jelentéstartam, a bronzban megformált vitális forma csontig „lefaragott" csuklóival és a valamikori közigazgatási épület rideg összhangja történelmi „ívet" feszített az eltelt majdnem két évszázad közé, hogy együttesen, *környezeti egészként* fejezzék ki az emberi végesség méltóságát és a mai kor ismérveinek minél szemléletesebb kifejezése utáni vágyat.

A szintézis létrehozásának szükségességéből kiindulva Borislav Šuput 1987 júniusában feliratos „bronzgyűrűt vont" egy fa köré, amelyen a következő szöveg volt olvasható: „Ez a fa ezen a helyen nem növekszik tovább!" Amennyiben a gyűrű a fán marad, a törzs természetes növekedése folytán kinövi a „gyűrű" szorítását és megrázó látvánnyá torzult formájával nyilvánítja ki – itt, a város közepén – „tiltakozását" a civilizációs ártalmak tragikus kiúttalansága ellen, figyelmeztetve az emberi környezet szennyezettségére.

Ha ehhez hozzáadjuk még azt a gigantikus „horgot" is (Ante Marinović 1989-ben megalkotott művét), amelyen „fennakadtak" a nyáron az önös hatalom és béklyó esztelenségével foglalkozó gondolatok, akkor aligha tagadható a modern szobrászat azon törekvésének időszerűsége, amelyek az ökológiai felvilágosodásnak és az általános válság baljós kelepcéinek kreatív átgondolását szorgalmazzák.

Ha a századfordulón az építészet és a képzőművészet, azaz az iparművészetek szintézise létrehozta saját korának „Gesamtkunstwerk"-jét, akkor az építészet, a növényvilág és a műalkotások *összhangját* szorgalmazó pancsovai elképzelések vitathatatlanul a környezeti „összművészet", azaz korunk szintézisének potenciális értékeit képviselik.

A szervezők különálló kiállítással részesítették megkülönböztetett tiszteletben Olga Jevrić (1922) szobrásznőt, az ötödik kiállítás résztvevőjét, a modern szobrászat egyedülálló egyéniségét, aki mindvégig kitartott a plasztikus kifejezésmód totalitása mellett. Ezzel a tiszteletadással bizonyították, hogy elvetik „a funkciók és lidércek megcsontosodott tanait és örök szabályait". A

Slobodan Kojić: a TERRA ciklusból (terrakotta, 1989)

következő, sorban a VI. kiállításon szívesen látnánk a mindent átható logikával alkotó Milica Stevanovićnak (1933), a „szoborszerű-képszerűség" egyértelmű kezdeményezőjének, felvirágoztatójának és éltetőjének ilyen, külön rendezésben bemutatott kiállítását.

A gondolkodás „megállított pillanatát" szoborba öntő Olga Jevrić megdöbbentő kifejező- és életerővel ható, *totális* szobra és Milica Stevanović eljárása, amely az események mintegy „önprovokáló" sorozatával tartja fenn az örök kihívás vitalitását, képezi azt a két pólust, amely között ott forr a pancsovai szemle elmúlt és jövő évtizede résztvevőinek szenzibilitása és alkotóösztöne, az egyre kevésbé fiatal, de még mindig reményteljes művészegyéniségek méltóságteljes és kreatív kitartása.

Azonos törekvések távoli visszhangját véljük kihallani a századfordulón szinte egyazon időszakban létrejött Medgyessy-szobrok és a dekoratív építészeti plasztika között. A „képtelen lehetőségek" utáni kiapadhatatlan, őszinte *vágy* e század elején – amikor a jövőtől elbűvölt művész szintézissel akarta megszüntetni a szakadékot a művészet és a valóság között – a század végére már szenvedélyes lánggal lobog. A század folyamán felgyülemlett fájdalmas tapasztalatokra visszapillantva megbizonyosodhatunk arról, hogy az esztelenséggel és az önmegsemmisítéssel határos „képtelenségek is lehetségesek" – ezért a művészet ma azzal a csalóka reménnyel áltatja önmagát, hogy „féktelen intuitivitással, de főleg szubjektivitással" valósítva meg önmagát, mint az élet alkotórésze válik maga is „valósággá".

Az a *féktelenség*, amellyel a válság által korlátozott fiatalság alkotóerejének hatalmas potenciálja fenyeget, a koncepciók és a felhasznált anyagok sokféleségében, a hagyomány és az egészen zavartkeltő újítások ötvözetében jut kifejezésre. Az áttekinthetőség lehetséges „formuláját" vázolva Zdenko Rus így fogalmaz: „A jövő absztrakt. A múlt figurális. A jelen absztraktan figurális" – találóan érzékeltetve ezzel a sajátos poetikák és alkotói szabadságok *pluralitását.*

„A szabadság követésének szabadsága"

Az évtizedet jellemezte így Dušan Đokić, de az éremnek a képzőművészeti életben két oldala van. Ha a művészeti kifejezésmódok és eszközök meghódított szabadsága sajátszerű kreatív töltéssel és mindazzal a sajátossággal társul, amely előfeltétele az alkotóvá válásnak, akkor autentikus művészi alkotás születik. Jó példa erre Olga Jevrić és még sok más alkotó, akik következetesek maradtak a felfedező úthoz. A másik oldalon található a modern művészet jellemzője: a *divat,* a maga legátlátszóbb értelmében. A „művészi alkotások" piaci kínálatának „exkluzivitását" mindjobban az irányított fogyasztói társadalom törvényszerűségei, valamint a kiállítótermi „business" határozza meg. A kínálat és a reklám labirintusában, a szabadság nevében, ám a mások szabadságának semmibevételével előtérbe tolakodó konceptusok folytán egyre nehezebben különíthető el a művészet a „művészettől". A jugoszláv szobrászat immár rendszeres pancsovai kiállítása amellett, hogy átfogja a hazai kulturális térséget – amire egyre ritkábban van példa – arra törekszik, hogy az alkotók kezdemé-

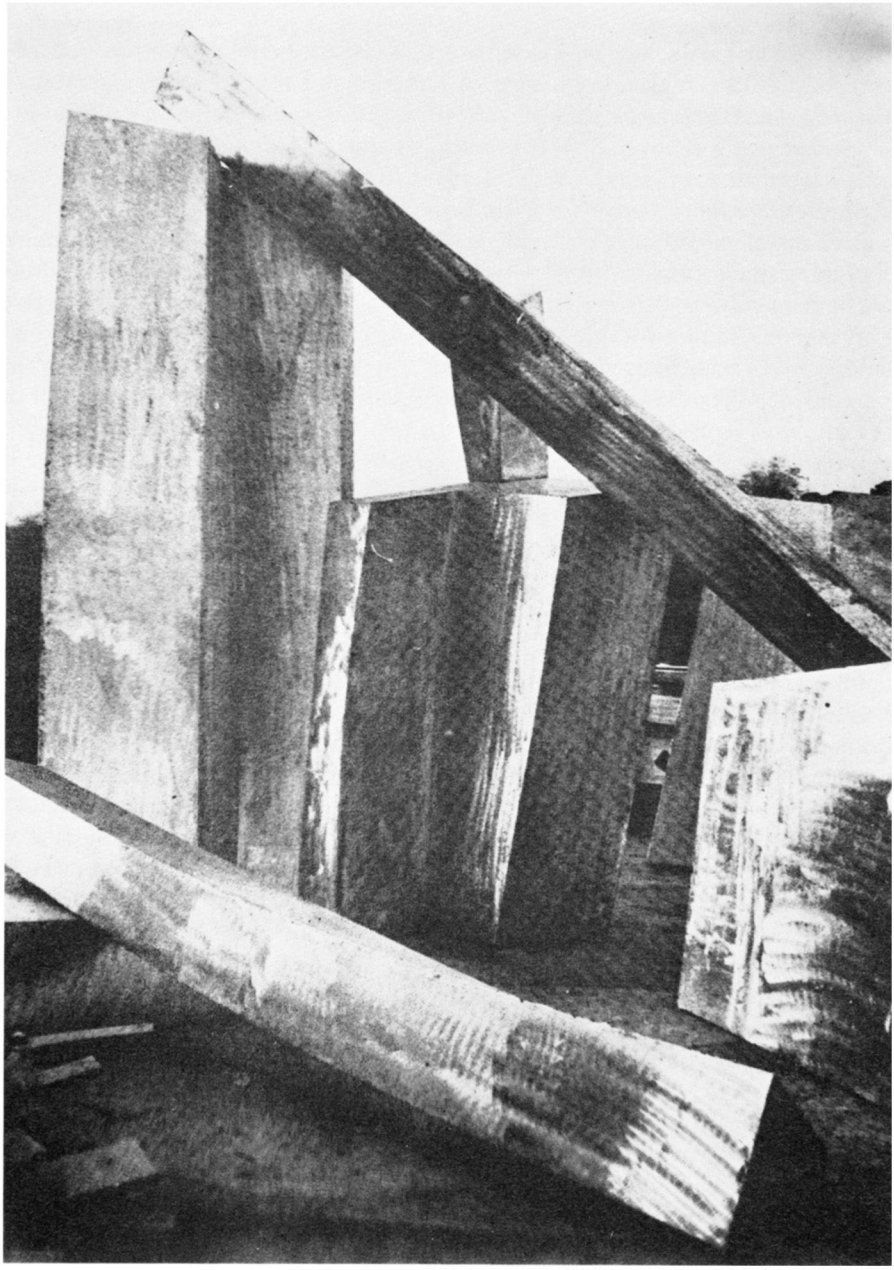

Ratko Vulanović: *Nagy táj* – részlet (alumínium, 1988/89)

nyezését nem akadályozva hű képet adjon az adott pillanat, időszak szobrászatáról.

A legutóbbi kiállítást – az elsőt, amelyre a kiállítás kezdeményezője, Žorž nélkül kerül sor, aki az ún. „idősebb korosztály" képviselője volt – már a „fia-

talabbak" formálták, így hű maradhatott az elvhez, hogy a jugoszláv szobrászat jelen pillanatának tükre legyen. A kiállításnak Sava Stepanov, a katalógus előszavában *Az évtized végének szobrászata* átfogó címet adta. A kiállított alkotásokat pedig a következőképp csoportosította: *Aktualitások; Új relációk: szoborszerű-képszerűség* és végül *A figurális maradandósága.* Külön egészet képezett *Olga Jevrić válogatott alkotásainak kiállítása.*

Élve a proklamált „szabadsággal", e sorok írója megragadja az alkalmat, hogy elmondja: az alkotások közül némelyek mélyen az emlékezetébe vésődtek. Felhívja a figyelmet Zoran Petrovićnak (1921) a pancsovai Népi Múzeumban elhelyezett hagyatékára. Az alkotó a „gépek világát" 1955-ben ismerte meg, és ekkor vált kiindulópontjává autentikus szobrászatának. Életre keltett képzeletdús formák ezek, a mindennapok tárgyi világának „összevert", eldobott, halott fragmentumaiból az absztrakt és figurális világ poézisének a határán. Ma, három évtizeddel később, mintha a múlt „múzeumának" kiállítási tárgyai előtt állnánk. Meggyőződésem, hogy a Pancsovára látogatók a múzeumban elhelyezett hagyatékot minden további nélkül tekinthették az időszerű szoborszerű-képszerűség részeként és a „mai pillanat" alkotásaival *egyenrangúként* élhették meg.

A szobor „történelmének" itt Vajdaságban 1913-tól kezdődően mindig is megvoltak a maga, modernséget jelző állomásai. A határkövek azonban csak a pillanat kihívása és sajátságos poétikával való áthatottságuk miatt maradhatnak fenn, maradandó időszerűségüket pedig a magukban hordott univerzális emberi jelentéstartalmaknak köszönhetik. Szeretném hangsúlyozni, hogy az alkotások aktualitása és maradandósága nem a világvárosok kiállítótermeiben zajló eseményektől és nézetektől függ, sem a divatos aukciók lidérceitől.

Vera Zarić (1948) 1988/89-ben alkotott „térbeli képei" menyasszonyokat és szamurájokat álmodnak, a rejtett jelentésű közönséges tárgyak csodálatos szublimálásával kiapadhatatlan kihívású, lobogó képzeletű együttest hozva létre. A múltból előbukkanó ágy „fadarabjai" átvitt értelmükkel az önmagunkban lerakódott álmainkat fedik fel. A sok lehetséges közül válogatva Vera Zarić azokat a távoli, nem feltétlenül ösztönző erőket választotta, amelyeket valamikor a hálószobák ágytakaróira „színnel és aranyhímzéssel szőttek". Csakhogy a képzelet titokzatosságát átengedi az „absztrakt" jövőnek, nekünk, a kifürkészhetetlen szenzibilitású „álmodók" új nemzedékének. Ennek a művésznőnek szobor és kép határán levő *tárgyai* nem rabjai „megcsontosodott tanoknak és örök szabályoknak", de nem idegenek a gyermekkori emlékek őseredeti sugárzásától és poétikus szikráitól sem.

A merőlegesek Delia Prvački (1950) kerámia-plasztikáján szülőhelye temetőjének kopjafáira emlékeztetnek. A keletkezés rétegességének jelölésével, a kecses objektumok szövetébe vésett írásjelekkel, a zöldövezetben felvillanó fehérséggel „a dolgok természetes rendjét" az „önteremtő" jelleg mély érzéstartalmának mélabús harmóniáját, az ősi kultúra visszhangját eleveníti meg, és az anyag tökéletes ismeretéről tanúskodik. Ha ezeket a darabokat a kiállítás végén eltávolítják, űr támad helyükön, ami az alkotás és a táj szerencsés találkozásáról tanúskodik. Kár, hogy az összhang megszakítása a kiállítások elkerülhetetlen velejárója. Ezért a következő kiállítástól kezdődően realizálni kellene a gondolatát egy állandó jellegű szabadtéri mintakiállításnak. Azt az elképzelést,

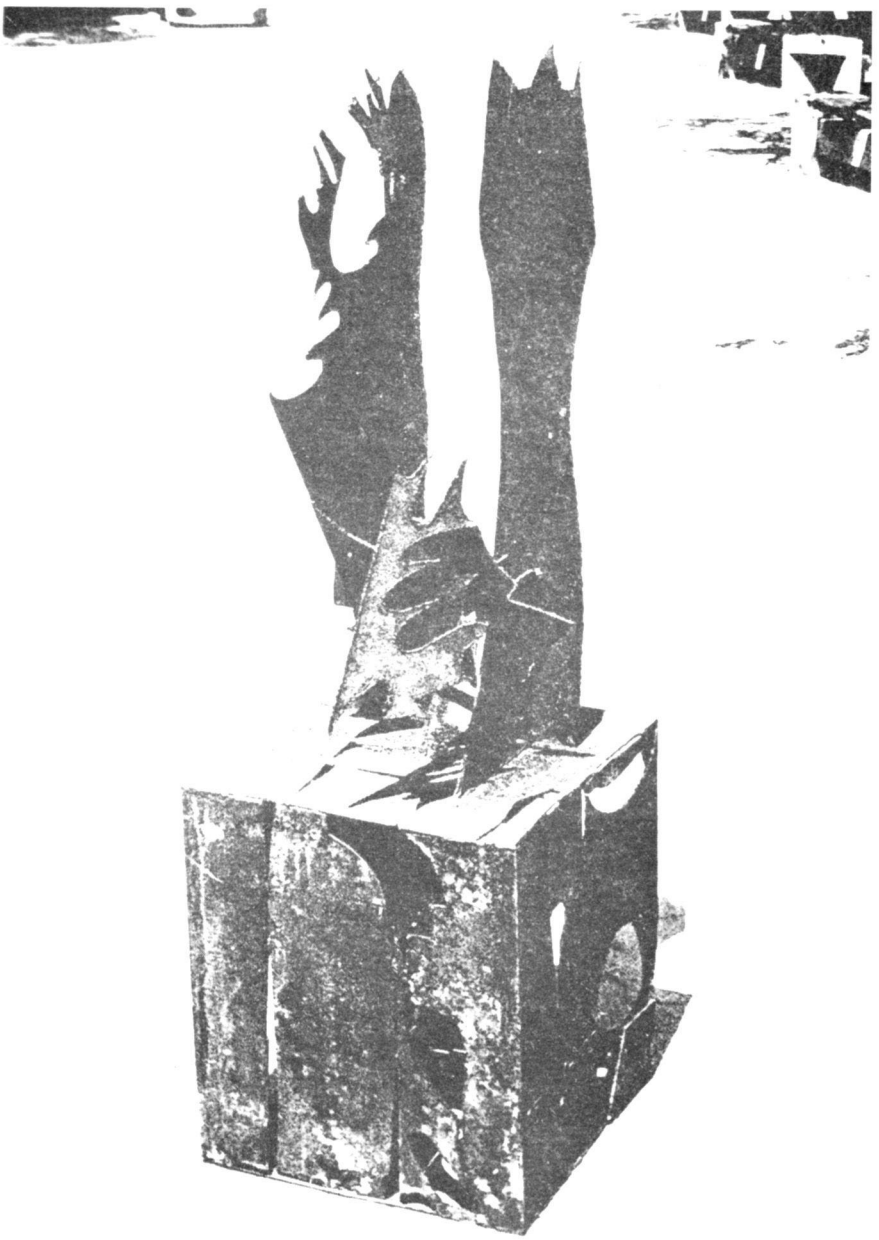

Radoslav Tadić: *Cím nélkül* (vas, 1989)

hogy a kiállítások anyagából állandó jellegű mintakiállítást kellene összehozni, és azt a következő kiállítások anyagából gazdagítva egységes szintézissé fejleszteni, így teremtve meg az alapját annak, hogy a tájban elhelyezett szobrok életünk szerves részévé váljanak, és mint korunk tanúi megmaradjanak.

A megvalósítható és a meg nem valósítható kezdeményezések özönében – kezdve Mirsad Begićtől, aki *álmait akarja megőrizni*, egészen Slobodan Kojić grandiózus terrakottájáig, aki a „cserépkályha kifordításával" a nézők előtt feltárja annak *belsejét* és az anyag tűzzel való egyesülését, egészen Ratko Vulanović fenséges „táján" és más szobrászművészek alkotásain keresztül – minden kétséget kizáróan kiteljesedett a *„formák élete", és nyilvánvalóvá vált az alkotói szándék*, amely bizonyítja, hogy ezeket az alkotásokat állandó hely illeti meg Pancsova városi környezetében.

A szintézisnek lehettünk tanúi a múzeum helyiségében, ahol az *Új relációk* megnevezése alatt csoportosított alkotásokkal és Grozdana Nikolić figurális, a Közönség címet viselő alkotásaival találkoztunk: „elidegenedett emberek" csöndes semmibe bámulással egy szobában, mintegy „mellékvágányra" zsúfolva. Jelentéktelenségüket hátborzongató valósággá növeli a tárgyak szellemes felsorakoztatása, amelyet Jusuf Hadžifejzović Pancsovai depó (1989) elnevezéssel hurcol át a szomszédos helyiségbe. Hordágyak, jelzőrudak, drága mérőműszerek – mind az atomellenes tiltakozás reménytelenségének vagy az emberi önámításnak a jelképei. Mindez rendben felsorakoztatva a „ház kéményének" közelében, amelyet Narcis Kantardžić emlékjellé avat, úgy hogy közben ellenáll „az otthon, édes otthon" utáni epekedésnek. A falon, az ugyanezt ábrázoló képen, a kémény egy valótlan táj kihalt lakóinak mauzóleumává transzformálódik. Mindezt, akaratlanul, Josip Dimić hamis vidámságot árasztó csokra díszíti, címe Ösztönzés Kínából.

Az emberek, az otthon és a családi légkör jelképe sírbolttá transzponálva – pusztán a nézőpont változtatásával – a virágos illúziókkal együtt, és a körülmények véletlen találkozása folytán egyszeriben Hadžifejzović „depójában" találják magukat az értelmetlen értékek és valódi árak hordozóiként sorjázó újabbnál újabb „régi" tárgyakkal együtt. Ez a nagy „pancsovai depó" szorongást jelző üzenetével és rossz sejtelmeivel szerencsére csak kis része a jugoszláviai szobrászat ötödik szemléje anyagának. Vajon győzedelmeskedik-e majd a következő évtized kiállításra kerülő tárgyai felett? Reméljük, hogy nem. A Depó felejthetetlen, lenyűgöző, egyedülálló látványát emlékezetbe kell vésni! Nehéz – Ratko Vulovićhoz hasonlóan, aki ezután „még többet fog faragni" – hosszú távon csak a kitartásban hinni. A „termékek" ugyanis most csak a sötét „depókat", fészereket és raktárakat töltik meg, vagy pedig szétszóródnak a „válságban lévő" kiállítási művészet szemléje után.

Mint ahogyan ezen a kiállításon, úgy a következő évtized kiállításain is találkozunk majd meggyőző erejű, a tájba jól illeszkedő alkotással. Döntő szavuk, minden bizonnyal, továbbra is csak az őszinte, érzéssel teli, egyszerű, tömör, egyéni és időszerű – tehát *autentikus* alkotásoknak lesz, nem pedig a kiállítótermi „bussines" ingóságai közül kölcsönzött munkáknak.

Mikula Mária fordítása

Rezime

V pančevačka izložba jugoslovenske skulpture

Prva pančevačka izložba otvorena je 5. oktobra 1981. godine; ova peta (2. VI–10. VII 1989), označila je jednu deceniju istrajavanja što joj služi na čast i podseća nas na tegoban prodor moderne, posebno skulpture u prostoru, u vojvođanske gradove.

Daleke već 1913. godine, modernu skulpturu odnosno totalitet života forme, prikazao je u nas Ferenc Međeši (1881–1958) na izložbi sa Jožefom Pehanom (1875–1922), koji je tom prilikom u predgovoru kataloga zapisao: „laik ne može određivati pravac u umetnosti jer umetnik ne može činiti ustupke suprotno svojim ubeđenjima".

Skulptori pančevačke smotre, mahom mlađi autori, kao da slede taj primer, autentičnim doprinosima plastičkoj vokaciji iskazuju „umetnost krize", koja sveobuhvatno obeležava naše doba.

Još povodom prve izložbe, njen promotor Đorđe Jović (1928–1988), likovni kritičar, istakao je: „Arhitektura, elementi hortikulture i sama dela su u Pančevu trovrsni razlozi kojima se razgovor o temi sinteze produžava." Time nas, opet, vraća na početak veka. Ako je sinteza arhitekture i likovnih umetnosti, odnosno umetničkih zanata na prekretnici vekova ostvarila „Gesamtkunstwerk" vlastitog trenutka, onda je sigurno pančevački napor da skulpturom u svome urbanom okruženju ostavi ambijentalni „sveumetnostni" trag, neponovljiva dragocenost našega iskaza o stoleću koji se primiče svome kraju.

Iskazujući počast – izdvojenom postavkom skulptura – vajarki Olgi Jevrić (1922), jedinstvenoj ličnosti savremene skulpture i primeru doslednog istrajavanja kao totalitetu plastičkog iskaza, organizatori će, nadajmo se, narednom šestom izložbom prirediti takav prikaz radova Milici Stevanović (1933), nedvojbenom predvodniku „skulpturalno-pikturalnog" prožimanja koje je označilo ovu petu izložbu.

„Sloboda da se prati sloboda" (D. Đokić) je znak ove izložbe, istovremeno i nada da će naredna takođe razmicati ograde tradicionalnih regula znakom stvaralačkog nemirenja uprkos sputavajućoj krizi.

Summary

5th Exhibition of Yugoslav Sculptures in Pančevo

The first exhibition in Pančevo was opened on 5th October 1981; this fifth one (from 2nd June to 10th July 1989) denoted one decade of persistent work, being worthy of respect and reminding us of the slowly and hardly progressing ideas of Modernism in the towns of Voivodina, especially of the sculptures in space. Already in the far 1913, the modern sculpture i.e. totality of life of the forms was presented by Ferenc Medgyessy (1881–1958) at the exhibition with József Pechán (1875–1922), on the occasion of which he wrote the following thought in the preface of the catalogue: "The outsider is not able to define the tendencies in the art because the artist cannot make concessions against his convictions."

The sculptors of the exhibition in Pančevo, mostly younger authors, seem to follow his lead, expressing the art of crisis by authentic contribution to the plastic vocation which characterizes our age comprehensively.

Already on the occasion of the first exhibition, its first promoter Đorđe Jović (1928–1988), the art critic, accentuated: "the architecture, elements of horticulture and the sculptures in Pančevo are threefold reasons for continuing the conversa-

tion about synthesis", leading us back again to the beginning of the century. If the synthesis of architecture and fine arts i.e. artistic handicraft at the turn of the century realized the "Gesamtkunstwerk" of its own moment, then the efforts of Pančevo to leave ambient traces of "Gesamtkunstwerk" with sculptures in its own urban environment, are certainly the unique preciousness of our expression relating to the century which draws to its end.

Showing the honour – by separated arrangemenet of sculptures – to the sculptor Olga Jevrić (1922), the exceptional personality of sculptural arts and the example of consequent persistence on the totality of plastic mode of expression, it is to be hoped that by the next, sixth exhibition the organizers will present such a review of works of Milica Stevanović (1933), the indisputable leader of the "sculptural-pictorial" fullness, which characterized this fifth exhibition.

"Freedom to follow freedom" (D. Đokić) is the sign of this exhibition and simultaneously also the hope that the next one will also loosen the bonds of traditional rules, by the sign of creative unreconcilement in spite of the inhibiting crisis.

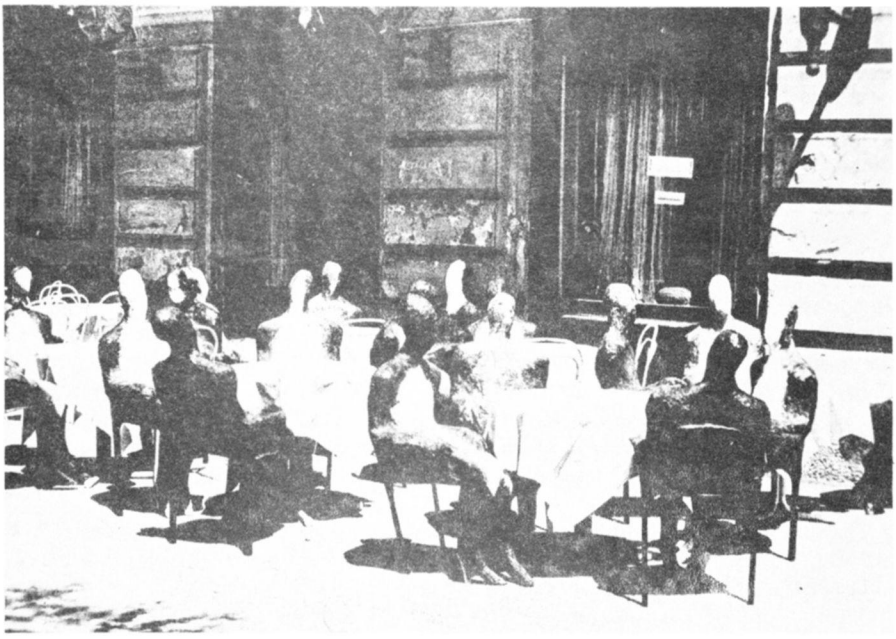

Grozdana Nikić: *Közönség* - „a pancsovai szálloda előtt" (kombinált technika, 1987)

Gajdos Tibor

SZABADKA KÉPZŐMŰVÉSZETE – TÖRTÉNETI ÁTTEKINTÉS*

Dr. Milan Savić publicista 1913-ban Aksentije Marodić festővel foglalkozó beszámolójában írta: „Az író arra kényszerül, hogy beszéljen a művészről, mert a festő csak akkor veszi kezébe a tollat, ha aláírja tiszteletdíjának elismervényét." Azóta a művészettörténészek generációi és a művészek is írnak, a fenti megállapítás mégsem vesztett időszerűségéből. A sok fáradsággal járó kutatásra és nagyobb lélegzetű művek megírására azonban csak kevesen vállalkoznak.

Hangsúlyozni kell, hogy a könyv szerkezetét és felépítését nem csupán a szerző elképzelése és terve alakította: a felölelt anyag határozta meg az egyes részek terjedelmét.

*

Az ókor és a középkor szabadkai vonatkozású anyagáról kizárólag a régészeti ásatások eredményei, a leletek és a szaksajtó alapján szólok. Hogy a rendelkezésre álló sok lelet közül melyik az, amely művészi értékkel bír, a szubjektív megítéléstől függ. A szabadkai Városi Múzeum tulajdonát képező leletek közül csak a figyelemreméltóbbakat említem meg.

Az újabb kőkorszak anyagából a Ludas–Budzsákból származó, agyagból készült gabonatárolót és az áldozati edényt emelném ki, amelyek a Nosza–Gyöngyparton végzett ásatások során kerültek elő. A bronzkori leletek közül a csöves lábon álló agyagkehely és a körte alakú urna (mindkettő a hajdújárási ásatásokból ered) a legszembetűnőbb. A szarmaták korának egyik tárgyi emléke a tavankúti kutatások során előkerült zománcozott fibula. Az avar kort a Noszán felszínre került bronz szíjvég, a Hajdújárás–Pörösön talált, bevésett rajzzal díszített csontbogozó és egy Szabadka környéki bronz szíjvég képviseli. A középkor leletei közül a Palicson előkerült, rombusz alakú bronz függő és a Kelebiáról származó, griffmadárt ábrázoló zománcozott szíjdísz érdemel elsősorban említést.

* A Szabadkai Monográfia Társadalmi Szervezet részére készült terjedelmes szerbhorvát nyelvű kézirat magyar összefoglalója.

A régészeti korokban tehát már éltek emberek ezen a tájon, mégis sok a fehér folt, hiszen ami a törökdúlás után fennmaradt, azt a lakosság fokozatosan megsemmisítette.

*

A törökök kiűzése után a szabadkai várkastélyt a Ferenc-rendi szerzetesek vették birtokukba, klastrommá és kápolnává alakították át. A kápolnában jelenleg is látható az a legrégibbnek tekinthető alkotás, amely Fekete Máriaként ismert, és az 1692. évi összeírásban is szerepelt. A Ferenc-rendiek kolostorának folyosóin az idők folyamán valóságos képtár jött létre. A festmények közül Schtetner Antal budai festő 1741-ből való, Szent Mihály arkangyalt valamint Szent György vértanút ábrázoló olajfestménye emelkedik ki. Dörfner József 1775-ben festette meg a Szentháromságot. Az ismertebb festők képei közül még Pesky József három oltárképe érdemel említést. A kolostor refektóriumának mennyezetét barokk festmény borítja, feltételezhetően a XVIII. század közepén készült. Alkotójára semmilyen forrás sem utal. A kolostorban megtalálni még sok régi alkotást, a hívők ajándékát.

Szabadkán az egyházi művészet legérdekesebb alkotásaként a sándori pravoszláv templom ikonosztázát tartja számon a művészettörténet. A szabadkai pravoszláv templomból téves értékelés alapján, részben hiányosan került ebbe a templomba. Az 1766-ban festett mű szerzőjének kilétéről hosszas viták folytak. Legvalószínűbb Dinko Davidov állítása, hogy az értékes ikonosztáz Jovan Popovićnak, az ukrán iskola tanítványának, a szegedi Nikolajevszki-templom ikonosztáza festőjének az alkotása. A városban a Vozneszenyszki templom újabb ikonosztáza Lukesch cseh festő kevésbé értékes munkája. Ebben a templomban van az ismeretlen festőtől származó, ún. Arab Madonna is, igen régi alkotás. A hívők egykor csodatevő tulajdonságokkal ruházták fel. A pravoszláv templomban számos értékes arckép és iparművészeti munka is található.

A szakrális építkezés a belső dekoráció tekintetében a Kaufman Ferenc tervezte Szent Teréz székesegyházban a legjelentősebb. Első díszítését, a Szeplőtlen Szűz szobrát, Held Frigyes alkotását, 1797-ben a két torony között helyezték el. Schöft Ágost pesti festő 1825 után hét oltárképet festett. A mennyezetfestményeket és az oltárképeket Valch Emánuel innsbrucki és Schleibner Casper müncheni mester készítette – közmegelégedésre a XIX. század második felében. Ćurilović eszéki tanárnő tervei alapján 1873-ban a zombori Stanišić mester készítette el a Szent Pált ábrázoló, és az orgona mögött levő vitrázst. Mindenképpen említést érdemel a Kálvárián a Mukić–Malagurski-kápolna. Oltárképét Jakobey Károly festette. A kápolna előtti terrakotta szoborcsoport is képzőművészeti értékkel bír. 1893 és 1896 között a város két külvárosi templomot emeltetett a roskadozó imaházak helyén, éspedig a Szent Györgyről és a Szent Rókusról elnevezetteket. Hoepfer és Keresztes, illetve Hofhauser Antal mérnökök voltak a tervezők. Téglagótika-stílusban épültek fel. A Szent György-templom szentélyének két nagyméretű, restaurált freskóját Szirmai Antal festette. A Rókus-templom freskói ismeretlen mestertől erednek. A Crnojević utcához közeli Szent Kereszt-templom belső díszítését 1973-ban korszerűsí-

tették. A munkálatokat és még két kistemplom fafaragásait és falfestményeit Berecz Ferenc esztergomi képzőművész kivitelezte. A bajmoki katolikus templom 1845-ben egy kisebb templom átépítésével nyerte el jelenlegi formáját, melynek mennyezetét több értékes festmény díszíti, jobbára Jakobey Károly alkotásai, egyet viszont Stipan Kopilovićnak tulajdonítanak. A nagyfényi templomot díszítő falfestmények Martin Džavić művei.

A város szakrális szobrokban sem bővelkedett. A piactéren 1815-ben felállított Szentháromság-szobrot 1962-ben restaurálták és a Szent Teréz székesegyház melletti parkba helyezték át. A Rókus-kápolnát 1738–39-ben építették, kétszeri átépítés után jelenlegi formáját 1884-ben nyerte el. Két Nepomuki Szent János-szobrot is emeltettek a hívők, de már egyik sem áll az eredeti helyén, mint ahogyan az egykori Városliget mellett levő Rókus-szobor is a Szent Kereszt-templom udvarába került. A legújabb keletű szakrális szobrot, a Szent Flóriánt, a Ferenc-rendiek temploma előtti parkban állították fel 1926-ban, de 1975-ben a Szent Teréz székesegyház melletti parkba helyezték át.

*

Szabadkának a XVII. század végén nem volt számottevő polgári lakossága; számuk a XVIII. század elején közelítette meg a tízezret. Ilyen körülmények között későn és lassan alakult ki az a városi réteg, amely képzőművészeti alkotásokat igényelhetett. A legrégibb, nem szakrális jellegű és Szabadkán fellelhető rajz Savoyai Jenő térképrajzolójának 1697-ből származó, a Palics melletti katonai tábort ábrázoló rajza. A környék településeiről készült térképeken, így Kovács Leopold mérnök 1776-ban készült kelebiai térképén egy helybeli parasztot, Vlasics Gábor térképén Minerva istennőt ábrázoló rajz látható. A XIX. század elején már 20 000-re, majd rövidesen 32 000-re növekedett a város lakosainak száma. A jómódú polgárok és földbirtokosok a kor divatjának hódolva ismert festőket foglalkoztattak, akik megörökítették őket, így azután létrejöttek a családi arcképgyűjtemények.

A legjelentősebb gyűjteménnyel a bajsai Vojnicsok rendelkeztek. A század elejétől olyan ismert festőket hívtak meg, mint Schmidt József, Schöft Ágoston, Pavel Đurković, a helybeli Aksentije Marodić és Rasztik István. Sajnos, a gyűjtemény e százd folyamán szétszóródott, a szabadkai múzeum és néhány család birtokában csupán egy töredéke maradt meg. Báró Almási Rudics kisebb gyűjteménye a város tulajdonába került.

A központi hatóságok a XIX. század elején különféle intézkedésekkel igyekeztek előmozdítani a képzőművészeti oktatást, de a vidék nem sok megértést tanúsított iránta. Hosszú huzavona után 1825-ben Szabadkán létrejött a rajziskola Anaztazio Oberto szerzetes vezetésével az „iparos, művészinasok és legények" oktatására. Oberto helyébe később Szerencsés Jónás került. 1835-ben a tanítványok létszámgyarapodása folytán Pollák Móritzot is kinevezték rajztanítónak. 1854-ben, Szerencsés halála után, Rasztik került a rajziskolába Polyákovics Alajossal együtt, akit később a gimnáziumba helyeztek át, a rajziskola pedig megszűnt.

*

A XIX. század elején képzőművészeti alkotásokat még csak az egyház és gazdagabb nagyurak rendeltek. A század közepén azonban már a Városi Tanács is fellépett megbízóként és mecénásként. Marastoni Jakab pesti festőművész kapta az első ismert megbízást, Ferenc József képmását festette meg. 1861-ben Jakobey Károly bácskai származású festőt kérte fel a Városi Tanács Széchenyi István és Deák Ferenc arcképének megfestésére. Más művészek is kaptak rendelést. A Városi Tanács mecénásként 1862 és 1866 között rendszeresen nyújtott segélyt Aksentije Marodić Szabadkán született Bécsben tanuló festőnövendéknek. Jóllehet Marodić később más városokban tevékenykedett, hazajövetelekor szülővárosa mindig szívélyes fogadtatásban részesítette. A század végéig Than Mór és Jantyik Mátyás jutott még jelentős rendeléshez.

A Városi Tanács más formában is támogatta a képzőművészeti megmozdulást. 1876-ban csatlakozott az Országos Magyar Képzőművészeti Társulathoz. A városban az első képzőművészeti kiállítást Szabadka szülötte, Mesterházy Kálmán, a Pesten élő festő rendezte 1881-ben. Mesterházy idő előtt jelentkezett, a város polgársága ugyanis nem tanúsított kellő érdeklődést a szabad témát felölelő művészi alkotások iránt. Évtizedeken át továbbra is a város volt az egyedüli mecénás. 1884-ben tanulmányi segítségért jelentkezett Bulyovcsis Péter, aki két éven át élvezhette a segélyt, azután a Tanács megvonta tőle a támogatást. Tanulmányait félbe is szakította. Később szobafestőként biztosította magának a megélhetést. Állandó jelleggel csak olyan művész-mesteremberek telepedhettek le a városban, mint Szauer Károly, Blaskovics-Bátori Mihály, Eberhard János és mások. Valamennyien elsősorban az egyház szobrok és festmények iránti igényét elégítették ki, és részt vállalhattak a nagy építkezések dekorációs munkáiban. Az első festőműterem építésére Solymosi Lajos rajztanár kért és kapott engedélyt, ugyanakkor Gireth Károly, aki Münchenben tanult, színházi festőként tevékenykedett.

A XIX. század végét elsősorban máshonnan Szabadkára látogató művészek, főleg arcképfestők felbukkanása jellemzi. Kiállításokkal azonban ők sem próbálkoztak. Ezekben az években több akció indult a városban a szobrok felállítására, de ezek nem jártak eredménnyel. Mégis elkészült két, Erzsébet királynét ábrázoló mellszobor: az egyiket – Strobl Alajos művét, a vasúti parkban, a másikat, Telcs Ede munkáját, a honvédkaszárnya udvarában állították fel. 1899-ben felavatták a kaponyai csata emlékére készült obeliszket, tetején bronzturullal. Keller Albert helybeli szobrász később márványból kifaragta Gaál Ferenc síremlékét, egy szecessziós alkotást. Ez azonban már a XX. századi esemény, amikor is egymás után telepedtek itt le a képzőművészek. A sajtó is élen járt a képzőművészet népszerűsítésében, és talán ennek köszönhető, hogy 1902-ben Szabadkán Pusztai Béla kezdeményezésére megalakult a műpártolók köre.

Aczél Henrik festőművész, aki 1903-tól a városban élt és képzőművészeti aktivistaként is működött, számos szecessziós grafikát és festményt alkotott, Liuba Kornél rajztanárral és festővel együttműködve sokat tett az iparművészeti oktatás előmozdításáért. Stipan Kopilović bajmoki borbélylegény festői tehetsége is kibontakozott, s müncheni és párizsi tanulmányai után kiváló képességű, de hányatott sorsú impresszionista festővé fejlődött. Jelena Čović,

majd Oláh Sándor a város ösztöndíjával folytatták tanulmányaikat Münchenben. Mindketten visszatértek Szabadkára és életük végéig jelentős egyéniségei voltak a város művészeti életének. A szerencsétlen sorsú, a maga külön világát élő Farkas Béla követte őket.

1903 márciusában sor került egy sokáig készülő képzőművészeti eseményre: Szabadkán megnyílt a Nemzeti Szalon tárlata. A kulturális programmal kísért kiállításra neves művészek, többek között Zemplényi Tivadar, Glatz Oszkár, Bruck Miksa, Ferenczy Károly, a szabadkai származású Szirmai Antal festők, Telcs Ede és Istók János szobrászok és két műépítész, Jakab Dezső és Komor Marcell hozták el alkotásaikat. Számos szabadkai polgár és a Városi Tanács vásárolt belőlük. Ebben az évben jelentkezett először a sajtó hasábjain Csáth Géza, aki Jelena Čović kiállításáról írt tömör és tárgyilagos beszámolót. Munk Artúr a következő évben tűnt fel a Szegedi Képzőművészeti Egyesület kiállításáról szóló kritikájával. A kiállítók névsorában Tornyai János, Fényes Adolf és Ripl-Rónai neve is megtalálható. A képzőművészeti kiállítások lassan rendszeressé váltak, már nem jelentett szenzációt valamely jobb nevű festő felbukkanása a városban. Némelyik közülük rajz- és festőtanfolyam megindításával kísérletezett, de általában kevés sikerrel. A szecesszió térhódítása ugyan fokozta a rajz és a formatervezés iránti érdeklődést, de e téren csak Aczél tudott eredményt felmutatni.

A következő években különféle színvonalú és más-más elnevezés alatt csoportosuló művészek állították ki munkáikat Szabadkán, és a Városi Tanács is rendelt tőlük. Az Aczél Henrik és Liuba Kornél által vezetett DMKE iskola növendékeinek kiállítása nagy elismerést váltott ki. A sajtó véleménye szerint a helybeli művészeti élet központi eseményévé lépett elő. Az első világháborút megelőző évek legnagyobb művészeti eseményének mégis Tornyai Jánosnak, „az Alföld Petőfijének" 1912-ben megrendezett önálló kiállítását és a Nemzeti Szalon újabb, második tárlatát tekinthetjük, amelyen a budapestiek mellett Aczél Henrik, Szirmai Antal és az először jelentkező Farkas Béla munkái kaptak helyet. Oláh Sándor, aki sikeresen befejezte müncheni tanulmányait, nem vett részt ezen a kiállításon, festőtanfolyamot nyitott és vezetett egy iskola tantermében; de ugyanezen év decemberében, a Sólymosi műkereskedő rendezte tárlaton már előkelő társaságban mutatkozott be és kedvező méltatást kapott. Balázs G. Árpád neve is ebben az évben bukkant fel, mégpedig amatőr kiállításon bemutatott karikatúrái kapcsán.

A városi polgárság már megismerkedett a szecessziós épületek kerámiáival, amikor 1913-ban megnyílt a Hódmezővásárhelyi Kolónia agyagipari művészeti kiállítása. Jelentős anyagi és erkölcsi sikerrel zárult. A Kolónia a háború kitörését megelőző évben is rendezett kiállítást Szabadkán, az egyik recenzense Gyóni Géza volt. Nagy eseménynek számított dr. Pásztori Endre tanár modern felfogású előadása a Szabad Líceum keretében, az új festészeti irányzatokról beszélt. Még a nagy világégés kirobbanása előtt Szabadkára látogattak műveikkel a kecskeméti és nagybányai művésztelep legkiválóbb egyéniségei: Csók, Medgyánszky, Iványi-Grünvald és mások, sőt Ferenczy József is. Szabadka ezekben az években lábalt ki tespedtségéből, legalábbis a képzőművészet terén.

*

A város központjának a kialakítása a XIX. század utolsó negyedében a Budapest–Zimony vasút, majd a kelet-nyugati vasútvonal építése után vált lehetővé, miután fellendült a gazdasági élet. A lakosság száma 1880-ban elérte a 67 000-et és állandóan növekedett. Egymás után alakultak a gazdaság finanszírozására hivatott bankok és fiókintézmények, amelyek szinte hivalkodóan élenjártak székházaik díszes kivitelezésében. Példájukat a gazdagodó polgárok is követték, aminek eredményeként három-négy évtized alatt kialakulhatott a városközpont. Centrumát a Városháza monumentális épülete képezte. Míg a XIX. század utolsó évtizedeiben az eklektikus és historikus stílusokban tervezett épületek domináltak, a századforduló után a feltörő szecesszió jegyében megálmodott épületek kerültek a roskadozó viskók helyébe. Nemcsak a szűkebb városközpontban, hanem a hosszú utak mentén, de az eldugott mellékutcákban is stílusos házak emelkedtek ki a sárból. A jelentősebb épületeket különféle szobrászati, kerámiai és festészeti alkotásokkal díszítették, sok munkát adtak ezáltal a helybeli festő-, és szobrászmestereknek, mint Blaskovics-Bátori, Szauer Károly, Éberhardt János, Keller Albert vagy Naschitz Béla. A szobrokkal, domborművekkel, freskókkal és kovácsolt vassal ékesített paloták tervezői Skultéty János után Mácskovics Titusz, Koczka Géza, Raichle J. Ferenc, Vadász Pál, Váli Gyula, a pesti Jedlicska János és Neutra Mór, valamint a két kiemelkedő budapesti műépítész, Jakab Dezső és Komor Marcell voltak. Terveik és művészi álmaik váltak valóra megbízóik, a bankházak, a gazdag polgárok, a Városi Tanács és az egyházak megrendelései alapján. Az első világháborút megelőző négy évtized Szabadka építészetének művészi szempontból is legjelentősebb korszaka volt.

*

A szólás, hogy amíg az ágyúk dörögnek, a múzsák hallgatnak, Szabadkára vonatkoztatva nem egészen helytálló. Azon művészek egy része, akiket az első világháború kitörése után katonai mundérba öltöztettek, a kaszárnyákban és állomáshelyükön, olykor a harcvonalban is, valamilyen módon folytatták alkotói tevékenységüket. Oláh Sándor a szabadkai honvédkaszárnyában festette meg barátja és a tanítványa, Baranyi Károly soha be nem fejezett arcképét. Oláh később Neumból küldte haza és Pestre a műveit, Baranyi Károly emlékművek felállítására kapott megbízást a frontok mögött. Csak Farkas Béla került a harcvonal tüzébe, ahol ritkán vehette kezébe ceruzáját vagy ecsetjét... Burány Nándor zentai festő műtermet kért a várostól, Zoltán Tibor szobrász pedig 1915-ben fényképről készített szoborportrékat az érdekelteknek. Pusztay Endre sem mondott le az elméleti tevékenységről: 1916-ban A háború és a művészet címmel tartott előadást a Szabad Líceum keretében. A KÉVE budapesti művészegyesület könyöradományt gyűjtött és a város vezetősége is hozzájárult a művészek háborús gondjának enyhítéséhez. Fekete Dénes kereskedő, „a szabadkai Cézár", megvásárolta a pazar Raichle-palotát, majd visszalépett. Telcs Edét felmentették a tényleges katonai szolgálat alól, és két tábornok megmintázásával bízta meg a hadvezetés. A háború harmadik évében, 1917-ben, három pesti művész, Percszel Margit, Gellért Imre és Sennyei Oláh István

rendezett képkiállítást Palicson. Keller Albert bemutatta Ferenc József mellszobrát, amit el is adott a városnak. 1918-ban egy műkereskedő rendezett kiállítást Szabadkán, néhány neves művész alkotását meg is vásárolták a helybeli műpártolók. Még két képkiállítás nyílt a háború utolsó esztendejének nyarán! A polgárság élte a maga életét, mintha tudomásul sem vette volna a közelgő összeomlást. Aztán a Barabás Miklós festette Gaál László tábornok arcképének megvásárlásáról szóló akták már átkerülnek az SHS királyság korának városvezetőségéhez – Tabaković helyettes polgármester kézjegyével ellátva ad acta kerülnek. A várost otthagyták olyan tevékeny személyek, mint Aczél Henrik, Liuba Kornél, megszakad a kapcsolat a Budapesten élő Telcs Edével. Oláh Sándor 1917-ben visszatért Neumból és családot alapított. A magyar kommün bukása után Stipan Kopilović is hazatért és Topolyán helyezkedett el hivatalnokként. Farkas Béla visszatámolygott a front poklából, és sohasem tudta igazán rendezni az életét. Baranyi Károly is a városba került, műhelynyitási kísérlete azonban nem járt sikerrel. Verbászra távozott. Antun Bačić a városi bérpalota műtermében iskolát szervezett, de rövid életű volt. A nyilvánosság elé elsőként nem helybeliek, hanem jónevű szobrászokból és festőkből álló csoport: Kratina, Adamović, Čikos álltak ki munkáikkal 1919 júliusában. Az év októberében a szarajevói Tiješić mutatkozott be R. Petrović társaságában. Egy amatőrök által rendezett tárlaton jelentkezett először Kulundzsics Andor és Vass Kálmán. A város vezetősége első megrendelésével Anastasije Bocarić dalmáciai festőt kereste meg.

A helybeli festők kiállítás-sorozatát a prágai diák, Balázs G. Árpád nyitotta meg 1921 januárjában. 1922-ben két magyarországi emigráns festő, Hódi Géza és Lenkei Jenő érkezett Szabadkára, és több éven át folytatott képzőművészeti tevékenységet. Ebben az évben Balázs G. Árpád bemutatta új grafikáit, ugyanakkor dadaista rendezvény mutatta az új iránti érdeklődést. Az 1923-as év jelentős eseménye volt, hogy Balázs G. Árpád, Hódi és Farkas kezdeményezésére a városban megalakult a Vajdasági Képzőművészek Egyesülete. Elnökének egy műpártoló ügyvédet, dr. Radoje Belićet választották meg. A nagy tervek közül, melyek között már akkor is szerepelt egy topolyai művésztelep létesítése, egy-egy szabadkai, újverbászi, kúlai, topolyai és apatini kiállítás megrendezése, 1924-ben csak egy becskereki tárlat valósult meg. Csincsák Elemér nem csatlakozott hozzájuk, többször is független csoport megszervezésével próbálkozott. Közben jelentősebb magyarországi művészcsoportok is átrándultak Vajdaságba, hogy műveiket értékesítsék.

Stipan Kopilović 1924-ben Topolyán véget vetett hányatott életének, Balázs G. Árpád első belgrádi kiruccanása nem járt sikerrel. Akik itt maradtak, festőiskolák szervezésével kísérleteztek, de Csincsák ebben is elkülönült. A két háború között csak Oláhnak sikerült viszonylag állandó, de szűk körű tanítványcsoportot biztosítania. 1925 jelentős képzőművészeti eseménye a Tavaszi Szalon szabadkai tárlata volt. Pallavicini, Tartaglia, J. Bijelić, Milunović és Šumanović is bemutatták műveiket. A helybeliek sem voltak tétlenek. A leégett színház újjáépítése javára rendezett kiállításon Oláh Sándor, Geréb Klára és Lenkei Jenő mellett magyarországi művészek alkotásai is bemutatásra kerültek. Csincsák, mint független, Perczel Margittal együtt Palicson rendezett tárlatot.

Ezekben az években két szoborral-emlékművel gazdagodott a város. Az 1912–18-as háborúban elesett hősök emlékművét a Tiszai Hadosztály előtti parkban avatták fel. Eredetileg olasz hadifoglyok faragták ki egy létre nem hozott emléktemető részére, 1927-ben pedig Predrag Pallavicini jelentős jugoszláv szobrász Jovan Nenadot ábrázoló márványszobrát leplezték le a Városháza és a színház közötti parkban. Időközben a visszatért Balázs G. Árpád jelentős, avantgarde jellegű képkiállítást rendezett a Népkörben. Nagy visszhangot keltett vele. Csincsák 1927-ben Jelena Čović társaságában mutatkozott be, ugyancsak a Népkörben. A nagy eseményt mégis a helybeli művészek nagyobb csoportjának két tárlata jelentette. Az egyiket a Belgrád Szálló nagytermében Balázs G. Árpád, Oláh Sándor, Lenkei Jenő, Sava Rajković és Geréb Klára, a másikat Bunyevác festők kiállítása címen Jelena Čović, Angela Mačković és Martin Džavić részvételével a Városháza előcsarnokában rendezték meg. Az elkülönülés bizonyos, nem művészeti jellegű vitára adott alkalmat.

A gazdasági válság éveiben pangás állt be Szabadka képzőművészeti életében, főleg vendégművészek jelentkeztek, a helybeliek pedig visszavonultan várták a jobb időket. Csincsák 1928-ban Bicskei Pétert és Müller Bélát gyűjti maga köré, de ez is rövid életű csoportosulás volt. Kara Mihály nagyváradi szobrász kiállítást rendezett a városban és jól járt, mert több évre szóló szobor- és síremlék-megrendeléshez jutott. A későbbi építkezéseknél is igényt tartottak szolgálataira. Apáti-Abrakovics, Ivo Auer és Kornelija Tomljenović is felbukkant a városban, dr. Jovan Milekić pedig megalakította Bácskai Képtárát. Eleinte csak a régi mesterek, Marodić, Češljar, Eisenhut stb. akotásai kaptak helyet, később az újabb nemzedék munkáit is besorolta gyűjteményébe. 1930-ban az orosz emigráns festők állították közszemlére műveiket, majd egy hadifestő, Vasa Ečkičević mutatta be munkáit a Városháza előcsarnokában. Nagy István magyarországi festő vajdasági bolyongásai során eljutott erre a vidékre is, hogy nagy tehetségre utaló szénrajzait és pasztelljeit értékesítse. Több szabadkai polgár birtokába került alkotásaiból. Kulundzsics Andor megrendezte első önálló kiállítását, Balázs G. Árpád pedig elkészítette nevezetes Ady-mappáját. Oláh serényen és visszavonultan dolgozott, főleg arcképeket festett. Egy ilyen megbízásból származó és bírósági perig menő bonyodalma évekig elhúzódott. Csincsák Elemér vándorbotot vett a kezébe, Balázs G. Árpád pedig letelepedett a sikerekkel kecsegtető fővárosban.

Jelentős mozzanat volt, hogy a letargiából ébredező Oláh elutazott az 1931-ben megnyílt becskereki művésztelepre és Farkas Béla társaságában szorgalmasan festett. E csoporthoz Csincsák is csatlakozott, Kulundzsics két egymásutáni tárlattal lepte meg a közönséget. Közben Balázs G. Árpád kiállítást rendezett a Polgári Kaszinóban. Az eddig háttérben maradt Dománszky Jenő szintén önálló tárlattal jelentkezett. A korszak nagy eseménye azonban a Bácskai Művészek 1932-ben megrendezett kiállítása volt, amelyet dr. Jovan Milekić védnöksége alatt szerveztek meg Szabadkán. Radonjićtól, Marodićtól és Češljartól kezdve az élő kortárs művészek munkáiba és két évszázad művészetébe nyújtott betekintést. A sajtó és a közönség elismeréssel fogadta a 40 alkotó mintegy 300 kiállított alkotását. E kiállítás eredményeként 1932 októberében megalakult a Bácskai Művészek Egyesülete, amely a régebben létrejött, de nem

tevékeny vajdasági egyesület helyébe lépett. Elnöknek ezúttal Jovan Milekićet, titkárnak Marko Horvackit választották meg.

1933-ban az új generáció feltűnésének a jegyében indult. Demeter Erzsébet Csincsák társaságában megrendezett tárlata után egy új név tűnt fel Szabadka képzőművészeti egén. Magyari Domokos, a Napló munkatársa felfedezte a „csillagos homlokú" őstehetséget, Hangya Andrást, akinek megjelenését szenzációként tálalta a sajtó. A kirakatokban megjelent képeiről a Napló főmunkatársa, Havas Károly is vezércikket írt. Ugyanaz év októberében megrendezte első kiállítását. Mecénások is jelentkeztek. Később a Rotary Klub szerény ösztöndíjával Belgrádban Dobrović tanítványaként folytathatta tanulmányait. Martin Džavić is önálló kiállítást rendezett, de a jóindulatú fogadtatás sem tudta leplezni bécsi tanulmányainak félbeszakadása folytán bekövetkezett megrekedését.

Oláh Sándor a Műcsarnok kiállítására küldte el a képeit, Farkas Béla Újvidéken, a Baranyi házaspár oltalma alatt küzdött puszta létéért. A Hangya indulásával jelezhető „új hullám" határozottabban kezd kialakulni. Almási Gábor amatőrök társaságában tűnt fel a szobraival, akárcsak Reszler Ilona. A Grimasz oldalain Erdei Sándor és Kovács-Sztrikó Zoltán bontogatta szárnyait. A művészeti publicisztikában is új nevek jelentkeztek: Lévay Endre, Csapó Sándor és a sokoldalú Kovács-Sztrikó Zoltán írásai jelezték az új időket. A fiatal amatőrök, Szilágyi László, Veréb Ilona és Csapó László festők, Tolnai László rajzoló és Almási Gábor Újvidéken, majd Szabadkán mutatták be újabb alkotásaikat; róluk Csapó Sándor emlékezett meg a Naplóban és később a fiatal tehetségek nagyszabású kiállításának szervezője lesz. Addig azonban csak egy figyelemre méltó esemény zajlott le a városban: 1936 augusztusában a Teréz-templom melletti parkban leleplezték Ivan Meštrović művét: Ante Evetović Miroljub mellszobrát. Az év végéig Hangya és Kulundzsics rendeztek önálló tárlatot, majd pangás és visszaesés jellemezte a város képzőművészeti életét. Az állóvíz nyugalmát a Belgrádban élő, de fiatalságának egy részét Szabadkán töltő festő, Miloš Babić 1937-ben megrendezett tárlata kavarta fel. Babić a Városháza előcsarnokában állította közszemlére jobbára nagyméretű kubista és konstruktivista alkotásait, csodálatot és megdöbbenést keltve az avantgárd művek iránt nem fogékony közönség és a megértőbb publicisták körében. Hangya 1938 elején mecénásának, a Rotary Klubnak tisztelgett egy kiállítással, bevételét jótékony célra fordították. Oláh és Dománszky Belgrád felé szeretne kitörni, de kísérletük nem járt sikerrel. A „régi gárda" csendes vegetálásra volt ítélve, csak az örökké aktív Balázs G. Árpád és a fiatalok mozgolódtak.

1938 októberében a Magyar Olvasókör nagytermében megnyílt a fiatal vajdasági tehetségek kiállítása. Ács József, Hangya András, Nagy Sándor és Boschán György, a belgrádi akadémia tanulói mellett Almási Gábor és Reszler Ilona szobrászok, Szilágyi László, Wanyek Tivadar és a fiatal B. Szabó György is jelen voltak alkotásaikkal. A résztvevők összetétele és a kiállított művek jellege a progresszív törekvéseket demonstrálta. Ez volt a második világháborút megelőző korszak utolsó fellángolása. Tervek még születtek, de megvalósításukra már nem kerülhetett sor.

Eljött 1941 áprilisa. A bevonult Horthy-szoldateszka egyik első „haditette"

Oláh Sándor műtermének a szétlövése volt. „Csetnikvadászat" ürügyén. Balázs G. Árpád Belgrádból Erdélybe költözött, Hangya és Erdei Budapestre távozott. Farkas Béla egy októberi estén a palicsi villamos sínein tántorgott ki az életből. Csincsák Elemér egy budapesti látogatása alkalmával bombatámadás áldozata lett... Mennyi tragédia sűrűsödött össze, de az élet mégsem állt meg. A múzsák, ha visszafogottan is, bizonyították jelenlétüket. A magukra maradt bácskai művészek egy csoportja Baranyi Károly kezdeményezésére, érdekvédelmi céllal megalakította a Délvidéki Szépmíves Céhet. Első kiállításukat már 1941 novemberében megrendezték Újvidéken, 14 festő és egy szobrász részvételével. 1942-ben ismét Újvidéken, majd Palicson rendeztek kiállítást, végül 1943-ban a Céh budapesti bemutatkozására is sor került. B. Szabó György a Kalangyában kétszer is beszámolt az eseményről. A Céh a szegedi bemutatkozás után lemorzsolódott.

A városi hatóságoknak is akadt néhány képzőművészeti tárgyú ügye, de ezek nem befolyásolták az alkotók egyre súlyosabb helyzetét. Az elmúlt időszak minden romlását számbavették, de újabb értékek birtokába már nem jutott Szabadka.

*

A háború és a három és fél évig tartó horthysta megszállás mély nyomokat hagyott a város életében. A megfogyatkozott, szétszóródott lakosság nehezen ocsúdott fel. Figyelme a szétzilált gazdasági és társadalmi élet újjászervezésére, legalábbis viszonylagos rendezésére irányult. Művészeti kérdéseknek alig szentelhette a figyelmét. A visszavonultan élő Oláh Sándor egyetlen festményén örökítette meg a háborús csapás rombolását. A háttérben romok, az előtérben áldozatok. De ott áll egy csecsemőjét karján tartó anya, az újjáéledés szimbóluma... Almási Gábor fából ácsolt, propaganda célokat szolgáló, nagyméretű kompozíciót állított fel a főtéren, Szilágyi László és Željko Kujundžić a háborút követően elsőként mutatták be munkáikat egy tárlaton. A Budapestről hazatért Hangya az újjáépítés szolgálatába állította tehetségét, majd a hatóságok támogatásával esti rajztanfolyamot kezdett. Ezzel tulajdonképen megindította a képzőművészeti élet újjáéledését. A tanítványok: munkások, értelmiségiek, diákok. Közülük később néhányan akadémián és főiskolán folytatják tanulmányaikat. A többiek mint amatőrök vesznek részt Szabadka képzőművészeti mozgalmában. A tanfolyam Hangya távozása után is folytatódott. 1948 februárjában gazdag anyagot felölelő tárlattal mutatkoztak be a tanítványok: Almási Gábor, Petrik Pál, Marko Vuković, Ivan Tikvicki, Vinkler Imre és Sáfrány Imre. Ugyanez a csoport némileg kibővített összetételben 1949-ben még két kiállítást rendezett a képzőművészeti alosztály keretében. 1950-ben is kiállított Kubát Józseffel, Tóth Károllyal, Gustav Matkovićtyal és Nick Ernővel egyetemben, majd 1951-ben Oláh Sándorral és Martin Džavićtyal együtt mutatták be munkáikat a palicsi Vigadó nagytermében. Abban az évben a képzőművészeti alosztály megkapta az egykori Munkáskamara épületét, s a legjobbak megfelelő műteremhez jutottak. Egy ideig amatőrök és hivatásosok még együttesen mutatkoztak be, de a különválás elkerülhetetlen volt. 1955-ben megtörtént a differenciálódás, és a képzőművészeti alosztály feloszlott.

Fél évszázadnak kellett elmúlnia, hogy Szabadkán 1948-ban végre megszülessen a határozat a Városi Múzeum megalapításáról, és ennek keretén belül a művészeti osztály galériája begyűjtéssel, felvásárlással és kiállításszervezéssel foglalkozzon. 1949 végén a Raichle-palotában lévő múzeum képtára már 231 műtárggyal rendelkezett. Ugyanabban az évben ismét megnyílt a Milekić-féle Bácskai Múzeum a képtárral, az intézmény azonban nem bizonyult hosszú életűnek: néhány év után a koncepció és az anyagiak hiányában megszűnt. A Városi Múzeum képtára viszont tevékenységének egyik eredményeként 1949-ben megrendezte a Szabadkán működő, vagy a városból elszármazott művészek első tárlatát. Boschán, Dejanović, Hangya, Jenovac, Kern, Ivanyos festők, valamint Almási Gábor és Ana Bešlić szobrászok mutatták be alkotásaikat. A kiállított anyag színvonala ezúttal az új intézmény rangját is hivatott volt képviselni. Ilyen szellemben rendezte meg a képtár második tárlatát 1950-ben, ezen már Jelena Čović festőművésznő is részt vett. Több egyéni és csoportos tárlatszervezés után a palicsi Magyar Ünnepi Játékok alkalmával összehozott kiállítás részére kicsinek bizonyult a képtár helyisége, ezért a képzőművészeti manifesztációt a Vigadó nagytermében tartották meg. Később, amikor a múzeum a Városházába költözött, a város első képzett műtörténészének, Bela Durancinak a vezetésével a Vajdasági Magyar Képtár megszervezését szorgalmazta. Nem sok sikerrel.

Szabadka egy ideig megfelelő kiállítóterem nélkül maradt. A Városi Népbizottság ezért 1954-ben a Kidrič utca végén megnyitotta a Városi Kiállítási Csarnokot. Belgrádban élő művészek, Ana Bešlić szobrásznő és Boschán György festőművész voltak az első kiállítók. 1955-ben Gustav Matković, a tanulmányait megszakító Bijelić-növendék mutatkozott be itt, utána Mihajlo Dejanović rendezte meg újabb műveinek tárlatát. Őt a legnyugtalanabb szabadkai festőtehetség, Sáfrány Imre követte. Háromhónapos párizsi tartózkodásának eredményét prezentálta. Utána egy merőben ellentétes festő-egyéniség, a Belgrádban élő Tomislav Šebeković állította ki festményeit. Két nemhivatásos festő, Marko Vuković és Ivan Tikvicki bemutatkozása után négy hivatásos: Petrik, Vinkler, Sáfrány és Dejanović tárlatával zárult az őszi évad. 1956-ban Milan Besarabić szobrász és tanítványa, Kalmár Ferenc, majd Tóth Magdolna nyitották meg az év képzőművészeti eseményeinek sorát. Ebben az évben az Újvidéken élő Ács József festményeit és B. Szabó György cizellált grafikáit is láthatta a közönség. Még négy újvidéki művész, Soldatović szobrász, Graovac, Nikolajević és B. Petrović festők kiállításai gazdagították az évadot, majd 20 év után ismét kiállítja régi és új alkotásait a belgrádi Miloš Babić a Várási Kiállítási Csarnokban. A recenzensi feladatot is vállaló helybeli kollégák azonban kedvezőtlen fogadtatásban részesítették. Utána két kritikus-kolléga, Vinkler és Dejanović jelentkezett tárlattal. Az év végén a Topolyai Művésztelep kiállítása nyújtott élményt a látogatóknak. 1957-ből említésre méltó a hazatért Balázs G. Árpád 70 munkájának bemutatása. Kalmár Ferenc kis figuráinak kiállítása után Milivoj Nikolejević kapott lehetőséget új irányzatú képeinek prezentálására. Ebben az évben Moša Pijade 40 festményét is láthatták az érdeklődők, utána Togyerás József alkotásai kaptak helyet a Városi Kiállítási Csarnokban. Az 1958-as év a vajdasági művésztelepek működésének jegyében

kezdődött, majd ismét Balázs G. Árpád jelentkezett, Sáfrány recenziója szerint „csalódást okozó művekkel". Az 1959-es évad jelentősebb eseményei közé tartozott Almási Gábor és Petrik Pál közös tárlata. Két belgrádi festő, Ilić és Sotirov előtt is megnyílt a lehetőség a bemutatkozásra. A Topolyai Művésztelep rendszeressé vált kiállításán Milan Konjović munkái jelentették az igazi élményt. A köztársaság napi, ugyancsak hagyományossá vált tárlaton kilenc helybeli művész alkotása kapott helyet. A Városi Kiállítási Csarnok 1960-ban már 13 kiállítást szervezett, közülük Milan Konjović Emberek című kiállítása és a Zentai Művésztelep tárlata emelkedett ki. Aleksandar Luković különleges tárlatnyitása szintén nagy visszhangra talált a kritikusok körében.

Az 1961-es évet kiállítás-túltengés és a modern irányzatok előretörése jellemezte. A majd 20 tárlatot Benes József Zentán élő festő Oszlás című kiállítása vezette be, majd Petar Mojak, B. Szabó György és Ács József bemutatkozása jelezte az új irányzatok érvényesülését. Kevés kivétellel az őket követő kiállítók is vendégművészek: az őszi idényt pl. M. Radonjić és B. Brankov tárlata nyitja meg. Ebben az évadban Balázs G. Árpád is megrendezi önálló retrospektív kiállítását, a helybeliek zöme – festők és szobrászok – kollektív tárlatokon lép közönség elé. Az év eseménye Farkas Béla összegyűjtött műveinek a kiállítása volt. A tragikus sorsú festőnek életében egyszer sem volt önálló tárlata. Ebben a túlzsúfolt évben tartották meg a visszavonult és beteges Oláh Sándor retrospektív kiállítását is, az évadot pedig a Topolyai Művésztelep résztvevőinek a bemutatkozása zárta. 1961-ben a kovačicai naiv festők és Almási Gábor szobrász tárlata volt esemény, majd néhány vendégművész után Jovan Dević és Szilágyi Gábor önálló kiállításon mutatta be újabb munkáját. A Topolyi Művésztelep ezúttal sem maradt ki a kiállítások sorából, és újabb vendégművészek kapnak helyet a Városi Kiállítási Csarnokban.

*

1962 nagy eseménye a Palicsi Képzőművészeti Találkozó létrehozása volt, azzal a céllal, hogy figyelemmel kísérje a művésztelepek munkáját és dokumentációs központot létesítsen. A Raichle-palotában otthont kapott Képzőművészeti Találkozó 1967-ig a palicsi Vigadóban tartotta kedvezően fogadott tárlatait. Az intézmény 1964-ben megszervezte az ország grafikusművészeinek első szimpóziumát, 1965-ben pedig Kommuna és művészet címmel rendezett országos tanácskozást. 1966-ban a grafikusok és a szobrászok munkái kerültek a Vigadó nagytermébe, ugyanakkor a művészettörténészek országos tanácskozásra gyűltek össze. 1967-ben a festők jutottak szóhoz. 1968-tól a Raichle-palota termeiben új lendületet vett a már-már hanyatló palicsi kiállítás-sorozat. Az első jelentős eseményt ismét a grafikusok és a szobrászok bemutatkozása jelentette. Míg 1967-ig ez a két művészeti ágazat nyújtotta a legmaradandóbb élményt, 1968-tól a Kerámia Trienálék anyaga került előtérbe. A tárgyalt időszakig tizenegy találkozó volt, amelyek a képzőművészeti anyag bemutatásán túl időszerű elméleti és gyakorlati kérdések megvitatásához járultak hozzá.

*

A Képzőművészeti Találkozó alapításának évében, még 1962-ben átvette a Városi Kiállítási Csarnok vezetését és helyiségében Téli Szalon elnevezéssel 1972-ig 180 kiállítást rendezett. A tárlatok zöme az első évben Ankica Oprešnik újvidéki festőnő kiállításával indult, őt három vendégművész követte. Ez az év más szempontból is emlékezetes: Oláh Sándor megkapta a város Októberi díját. A következő évben 17 alkalommal nyitotta meg kapuját az intézmény az amatőr és hivatásos festők, egyéni és csoportok tárlata előtt. Ezek közül Ana Bešlić szobrásznő önálló tárlata, a szabadkai művészcsoport májusi kiállítása és a kishegyesi Kerámia Művésztelep tagjainak a bemutatkozása magaslott ki. 1964-ben 23 kiállítás volt a városban, zömmel a Téli Szalon keretében. Közülük Karel Zelenko szlovén grafikus alkotásait, Nadežda Petrović képeit és a modern szerb festészetet bemutató tárlat érdemelt nagyobb figyelmet. Esemény volt még Hangya András önálló kiállítása a Téli Szalonban. Ezúttal Hangya kapta a város Októberi díját. Említésre méltó, hogy Sáfrány Imrén kívül ezekben az években főleg Bela Duranci művészettörténész írásai regisztrálták és elemezték alaposabban, elmélyülten és szélesebb vonatkozásban a város képzőművészeti életét. Duranci szerint az 1965-ös év minden „rekordot" megdöntött. A Téli Szalonon kívül minden rendelkezésre álló teremben kiállítást tartottak. Jelentős volt a szlovén képzőművészek tárlata és Tomislav Šebeković újabb bemutatkozása. A szabadkai csoport és a Topolyai Művésztelep résztvevőinek megjelenése is említésre méltó. 1966-ban már bizonyos tervszerűség tapasztalható a kiállítások megszervezésében, de a 20 tárlatot a recenzensek és a művészek egyaránt túlzottnak tartották. Az évad eseményét egy régi mester, Nikola Aleksić bánáti portréinak kiállítása, valamint Beta Vukanović 1877-ben született belgrádi festőnő műveinek a bemutatása jelentette. Figyelemre méltó volt a Hódmezővásárhelyi Művésztelep résztvevőinek a tárlata is. Szomorú emléket idéz a szabadkaiak májusi seregszemléje: Almási Gábor remek Oláh-portréjára gyászszalag került. A számos esemény közül megemlítjük, hogy megrendezték a Magyar Olvasóköri Tárlat egykori, 1938-as kiállítóinak ezúttal hivatásosokra szűkített újabb összejövetelét is. 1967 Đorđe Andrejević Kun grafikáinak és a csehszlovák plakátművészet bemutatásának a jegyében indult, majd a szerb realisták, Krstić, Predić és Jovanović művei kerültek a közönség elé. A Városi Múzeum Bajmokra vitte Stipan Kopilović és Gyelmis Lukács 20 festményét. Érdekes színfoltot jelentett Torok Sándor önálló tárlata, 34 imaginárius tájképét függesztették ki a Téli Szalon falára. Ez az év tragikus eseményt hozott: lelki gyötrelmeiből a halálba menekült Vinkler Imre, a költőlelkű festőművész. 1968 a képzőművészet átszervezésének éve. A Téli Szalon ennek ellenére mozgalmas volt: az év 21 tárlatából tizenhetet itt rendezett a Képzőművészeti Találkozó. Jelentősebbek a Zentai Művésztelep A Tisza mint inspiráció című kiállítása, a Csincsák Elemér műveiből összeállított tárlat, a Vela Luka-i Művésztelep résztvevői szélesebb horizontot feltáró alkotásaiból válogatott anyag stb. Novemberben A Vinkler Imre emlékkiállítás nyújtott élményt. 1969-ben megoszlott a kiállítások színhelye: de még így is a Téli Szalon járt az élen. A szabadkaiak közül Petrik Pál és Sáfrány Imre festő kapott alkalmat önálló bemutatkozásra, a meghívottak közül pedig Aleksandar Luković jelentkezett ismét a cirkusz életét szimbolizáló alkotásokkal. Az év legtömegesebb

kiállítását Képzőművészeti alkotások 1969 címmel rendezték meg. Pechán József festményeinek nagyjelentőségű tárlata és Gyelmis Lukács újabb önálló kiállítása a Városházán levő Múzeum képtárában kapott helyet.

A Téli Szalon funkciója 1970-ben megszűnt. A Képzőművészeti Találkozó az átrendezett Raichle-palotában magasabb szinten láthatja el a feladatot. Jelentősebb manifesztációk közé tartozott a Mediala néven ismert belgrádi csoport kiállítása, Zoran Petrović, Wanyek Tivadar, majd a Baranyi házaspár önálló tárlata. Őket az écskai, topolyai és zentai művésztelepek anyagát bemutató kiállítások követték. 1971-ben Torok Sándor tárlata nyitotta meg az évadot, majd Sáfrány Imre párizsi élményanyagából állított ki kollekciót. Néhány meghívott vendégművész után Mihajlo Dejanović Vajdaság szántóföldjei ihlette alkotásait mutatta be a Képzőművészeti Találkozó szalonjában, azután a még mindig tevékeny Balázs G. Árpád virágcsendéletei díszítették az intézmény falát. Szilágyi Gábor önálló tárlattal bizonyította, hogy érett művész. Az 1972-ben is a Képzőművészeti Találkozó volt a város képzőművészeti életének legjelentősebb színhelye. Milan Poznovija és Razija Vila művészházaspár állította ki merőben ellentétes irányzatú festményeit, illetve grafikai munkáit. Tomislav Šebeković is elhozza a Képzőművészeti Találkozó szalonjába sajátos hangulatú festményeit. Az őszi idényt Jovan Dević tárlata nyitotta meg, majd Ács József vásznait tekinthette meg Szabadka tárlatlátogató közönsége. Az év folyamán a Képzőművészeti Találkozón kívül is számos képzőművészeti rendezvényt tartottak, a befejezést azonban az intézmény 10 éves fennállásának évfordulójára rendezett XI. jubileumi kiállítás jelentette. Az 1972-es évi Forum-díjat szabadkai festő, Torok Sándor kapta. Az 1973-ba átnyúló idényben Boschán Györgynek nyílt alkalma önálló tárlat megrendezésére. A külföldről visszatért Almási Gábor szobrászművész 35 alkotásának bemutatása volt még figyelemre méltó esemény.

*

A 1962-ben megalakult Stil műkereskedés 1964-ben a Képzőművészeti Találkozóhoz került. A Képzőművészeti Találkozó kezdeményezésére megalapították a Grožnjani Művésztelepet, ahol az alkotók azóta is dolgozhatnak, pihenhetnek és elárusítással egybekötött kiállításokat rendezhetnek. Kialakult a város képzőművészeti életének két megbízható pillére, a Városi Múzeum képtára és a Képzőművészeti Találkozó.

*

A város és a tartomány létesítette és támogatta intézmények mindenekelőtt a hivatásos képzőművészeknek nyújtottak lehetőséget az érvényesülésre. A mindig szorgalmas és tiszteletre méltó munkát végző amatőr csoportosulások ezért támogatók biztosításával igyekeztek kifejezésre jutni. Mivel a képzőművészeti alosztály 1957–58-ban megszűnt, a hivatásos művészek Szerbia, majd Vajdaság Képzőművészeti Egyesületébe tömörültek, az amatőrök többsége pedig a Veljko Vlahović Munkásegyetem képzőművészeti klubjába, ahol képzett művé-

szek irányításával dolgozhattak. A csoport életképesnek bizonyult és tömeges volt, erről számos kiállításon győződhettünk meg. A klub néhány tagja 1960-ban felvette a kapcsolatot a tavankúti naiv festőkkel és szalmaszövő asszonyokkal, akik később sikeres önálló tevékenységet fejtettek ki, mégpedig a Matija Gubec Művelődési Egyesület keretében. A Csurgó Ifjúsági Művésztelep 1965-ben létesült az Ifjúsági Tribünön belül. Torok Sándor és Boros György vezetésével a tehetséges autodidakták színvonalas csoportjává fejlődött és 1970-ben Forum-díjban részesültek. Támogatás és fedél nélkül maradtak mégis, és szétszéledtek. 1972-ben Žarko Rafajlović kezdeményezésére megalakult az Expresszionisták (később Függetlenek) csoportja. A fiatalok mellett Kubát József, Tóth Károly és Szilágyi László ismert amatőr festők csatlakoztak hozzájuk. Több sikeres bemutatkozásuk volt, ennek ellenére támogatás hiányában a csurgóiak sorsára jutottak. Az Ifjúsági Tribünön belül bontakozott ki a legmodernebb irányzatokat kísérni igyekvő Bosch+Bosch csoport. Slavko Matković gyakorlati, Szombathy Bálint pedig elméleti irányítója volt. A heterogén csoport képzőművészeti munkája később háttérbe szorult, tagjai szétváltak. A számos, többségében szétesett amatőr csoport számára a felszabadulás utáni kedvező légkör adta meg az impulzust, mint ahogy a társadalmi életben és szervezeti formákban végbement változások okozták a későbbi széthullásukat. A jelenség történelmi jelentőségű és megismételhetetlen.

*

A történelem szeszélye folytán Szabadkán csak szakrális jellegű emlékművek álltak. Az 1912–18-as háború emlékművét bombatalálat érte, a Jovan Nenad szobrot még 1941-ben, megrongálódása után eltávolították a helyéről. Az első, különösebb művészi értékkel nem rendelkező emlékmű-obeliszket a pravoszláv temetőben állították fel a város környékén elesett 300 szovjet katona tiszteletére. 1946-ban a Városi Népbizottság pályázatot hirdetett a fasizmus áldozatai emlékművének tervezésére. Megvalósulására több évig kellett várni. Csak 1952 októberében leplezték le a Toma Roksandić műhelyében készült alkotást. Ana Bešlić szobrát, az Anya és gyermekét, ezt a felszabadulási emlékművet Sándorban avatták fel 1955-ben. Ez a szobrásznő készítette el 1961-ben a Palicsi-tó partján felállított Szárnyak című alkotást. Ebben az évben helyezték el a Városháza főbejáratánál Matko Vuković, Lazar Nešić és Kizur István szabadkai forradalmárok bronzba öntött mellszobrát, Mire Sandić, Ana Bešlić és Olga Jančić alkotását. Később ezeket a társadalmi szervezetek székháza elé helyezték át. A szobor- és emlékmű-állítás mozgalmának lendületet adott a szoborpark létesítése, a Egészségvédelmi Intézet előtt: 1965-ben indult dr. Licht Antalnak, az intézet igazgatójának a kezdeményezésére. A mellszobrok többsége külföldi ajándék, de Oto Logo és Weil Erzsébet is készített néhányat. Jelentős szoborral gazdagodott a város 1967-ben, amikor az 1941-es kivégzések színhelyén leleplezték Glid Nándor Akasztottak balladája című szoborkompozícióját. 1969-ben Almási Gábor elkészítette Csáth Géza mellszobrát, melyet a Szabadság téri parkban állítottak fel, az Életjel szerkesztőségének kezdeményezésére. Almási készítette a Zeneiskola koncerttermében elhelyezett

szobrokat is, továbbá az iskolák névadóinak, Zmaj Jovan Jovanovićnak, Lazar Nešićnek, Kizur Istvánnak és Vladimir Nazornak a mellszobrát. 1971-ben az Ivan Meštrović által mintázott Ambrozije Šarčevićet ábrázoló mellszoborral gazdagodott a város. A Vladimir Nazor utcában felállított szobrot később 1985. október 3-án a Lenin parkba helyezték át. Az utóbbi években Oto Logo, Glid Nándor, Almási Gábor és Savo Halugin a város területén, a Baranyi házaspár Palicson felállított szobrai gazdagították Szabadka szoborállományát. Kalmár Ferenc Dušanovón és Tavankúton, Ana Bešlić Bajmokon (Szabadság lángja), Weil Erzsébet Csantavéren és Novi Žedniken (dr. Bikar szobra), Sava Halugin Nagyfényen (emlékmű) járult hozzá a szobrok gyarapodásához. A város és környéke „szoborszegénysége" tehát mérséklődött, ami nem jelenti azt, hogy Szabadkának még nincs törleszteni valója. Például Marodić, Oláh és Farkas emlékének ezután kellene ilyen formában is adóznia.

*

Az egykori szabadkai paloták építői ugyancsak igénybe vették a művészek és művész-mesteremberek dekorációs szolgáltatásait. Manapság a külső dekorációk felújítása folyamatosnak mondható. A belső díszítések, elsősorban a lépcsőházak és kapualjak freskói azonban pusztulásra vannak ítélve. Nagy részük már nem létezik. A felszabadulás utáni építkezés idején nem volt lehetőség a modern művészi dekorációk, az úgynevezett szintézis-művészet igénybevételére. Az úttörő vállalkozás a Pannónia nyomda épületének mozaikkal való díszítésével (G. Matković munkája) 1957-ben következett be. A Járási Népbizottság 1961-ben hozott egyik határozata szerint egyetlen jelentősebb épület sem kivitelezhető a képzőművészek közreműködése nélkül. Ennek ellenére a márványtól fénylő középületeknél mellőzték a művészek közreműködését. Ács József 1962-ben a Műszaki Iskola előcsarnokát és az új lakóház lépcsőházát, majd a Pátria Szálló bejáratát díszítette különböző technikával kivitelezett alkotásokkal. Jovan Dević 1962-ben a Kereskedelmi Kamara nagytermében, a Közgazdasági Intézetben és az Integral Építővállalat Irodaházában végzett díszítőmunkát. Miloš Bajić és Dragoslav Jovanović SIP alkotásai a Pátria kávéház helyiségének a falain találhatók meg, a szállodába Karel Zelenko vitrázsait helyezték el. A helybeli keramikus művészek is szóhoz jutnak: Togyerás József a Peščara Központjában, a Centar Áruházban és az Integralban, Ivan Jandrić a Veljko Vlahović Munkásegyetem előcsarnokában, Kalmár Magdolna pedig a Gerontológiai Központ közös helyiségében helyezhette el sikerült kompozícióját. Az említett munkák egy része a könyvben felölelt korszak utáni években keletkezett.

*

A könyvben jelentős helyet kaptak a Szabadkán született, az itt letelepedett képzőművészek függetlenül attól, hogy régebben működtek. Ezek élet- és pályarajzi adatai azonban nem teljesek. Szó esik azokról a művészekről is, akik erről a vidékről más tájakra kerültek. Említést teszünk a nemhivatásos alkotók-

ról, valamint azokról a fiatalokról, akik tevékenységüket 1973 után kezdték és akiktől a város képzőművészetének a jövője függ.

Rezime

Likovna umetnost u Subotici – Istorijski pregled

Kratak prikaz likovnih pojava u Subotici kroz vekove obuhvata period koji počinje mlađim kamenim dobom, a temelji se na predmetima relativne umetničke vrednosti iskopanim na tlu grada i okoline. Prikaz se završava stanjem i događajima u 1973. godini, što ne znači da je umetnička delatnost bila u ovom dugom periodu kontinualna. Samo naselje se oformilo tek u XIV veku, a može se pretpostaviti da su u utvrđenom dvorcu, kao i u crkvama nalazile umetničke tvorevine; međutim, tokom turskih najezdi one su uništene i svaki trag im je satrt.

Najstarija umetnička dela sakralnog karaktera nalaze se danas u Franjevačkom samostanu i ostalim crkvama grada a datiraju s kraja XVII i početka XVIII veka. Prvi crtež građanskog karaktera predstavlja slika logora Eugena Savojskog u okolini Subotice, a nastala je 1697. godine. Prvi portreti građanskih lica nastaju tek početkom devetnaestog veka, a naslikali su ih tada veoma poznati majstori po narudžbi bogatih i istaknutih porodica grada i okoline. 1825. godine je osnovana i škola crtanja za buduće zanatlije i ostalu mladež, a delovala je pune četiri decenije.

Prvi poznati i obrazovani slikar rođen u gradu bio je Aksentije Marodić (1840–1909), a prvu umetničku izložbu priredio je slikar subotičkog porekla Kalman Mešterhazi 1881. godine.

Pred kraj XIX veka u gradu se često pojavljuju gostujući umetnici dobrog glasa, koji u najviše slučajeva izrađuju naručene portrete uglednih građana. Istovremeno grad Subotica ispoljava ulogu pokrovitelja umetničkih talenata, i najveći je poručilac umetničkih dela. U poslednjoj četvrtini devetnaestog stoleća u gradu se razvija živa građevinska delatnost, pa brojni umetnici-zanatlije (slikari i vajari) učestvuju u izradi spoljne i unutrašnje dekoracije novih palata.

Organizovana i stalna umetnička delatnost u gradu odvija se tek od početka XX veka. Ta akvtivnost se nastavlja čak i pod uslovima prvog svetskog rata, dok posle kraćeg zastoja u kraljevini Jugoslaviji ta aktivost dobija još većeg maha pojavom nove generacije umetnika.

Međutim, pravi uspon i omasovljavanje likovne delatnosti u gradu nastaje tek posle oslobođenja, kada se pored žive izlagačke delatnosti formiraju i ustanove koji okupljaju stvaraoce i organizuju umetnički život. U tom periodu se formiraju i razne grupe neprofesionalnih stvaralaca, te se postavljaju i brojni spomenici i vajarski radovi na javnim mestima. Te delatnosti se nastavljaju i nakon obuhvaćenog perioda, dakle i posle 1973. godine.

Summary

Fine Arts in Subotica – Historical review

The short review of fine arts phenomena in Subotica through centuries comprises a period which begins with the neolithic age and is based on objects of relative artistic value being excavated on the territory of the town and its surroundings. The review ends with the state and events in 1973, but it does not mean that the artistic activity has been continuous in this long period. The settlement itself was established only in the 14th century and it can be supposed that the works of art were placed in the fortified castle and churches as well; however, during the Turkish invasions they were destroyed and every trace of them disappeared.

The oldest works of art of sacral character are to be found in the Franciscan monastery and other churches of the town and they date from the end of the 17th and the beginning of the 18th century. The first drawing of civil character represents the picture of Eugen Savoyen's camp in the surroundings of Subotica, created in 1697. The first portraits of civil persons appear at the beginning of the 19th century; they were painted by well-known masters of that time according to the orders of rich and famous families of the town and its surroundings. In 1825 a school of design for the future artisans and other young people was also established and it has worked for four decades.

The first famous and educated painter, born in the town, was Aksentije Marodić (1840–1909) and the first artistic exhibition was arranged in 1881 by the painter Kálmán Mesterházi by origin from Subotica.

About the end of the 19th century guest artists of good reputation appear often in the town, painting mostly ordered portraits of respectable citizens. At the same time, Subotica plays the role of a patron of talented people and it is the greatest orderer of works of art. In the last quarter of the 19th century intense construction activities developed in the town and numerous artists-artisans (painters and sculptors) participate in creating the exterior and interior decorations of new palaces.

An organized and permanent artistic activity is being developed in the town only from the beginning of the 20th century. This activity is being continued even under the conditions of the first World War and after a shorter stagnation it flourishes all the more by the appearance of new generations of artists.

However, the real rise and popularization of fine art activities in the town begins only after liberation, when in addition to intense exhibiting activities also institutions are established, recruiting the creators and organizing artistic life. Various groups of unprofessional creators are formed in that period as well and innumerous momuments and sculptural works are erected in public places. These activities have continued also after the described period i.e. after 1973, too.

SZIMPOZION

Review

Karikó Sándor

LUKÁCS-SZIMPOZION SZEGEDEN

– TÍZÉVES A SZEGEDI LUKÁCS-KÖR –

Hovatovább intellektuális bátorság szükségeltetik ahhoz, hogy a jelenlegi gazdasági, politikai, ideológiai, erkölcsi válságok, legalábbis az azokra emlékeztető folyamatok közepette egy szellemi csoportosulás Lukács György életművének tanulmányozására, majd Lukács-konferencia megtartására szerveződjön. A gyors politikai mozgások, a sokszor követhetetlen s érthetetlen átértékelések időszaka különben sem kedvez az átfogó elméletek térnyerésének, a világegészben való gondolkodásmód érvényesülésének. Hát még egy olyan filozófus „élővé" tételének, akiről az járja, hogy nagy „Marx-imádó" volt, és ha egyszer – mai divatáramlat szerint – Marxot temetjük, akkor hűséges tanítványára sem várhat különb sors.

Tiszteletre méltó eltökéltségre vall tehát a Szegeden dolgozó filozófia-oktatók és -kutatók egy csoportjának azon törekvése, hogy szembesüljön Lukács gazdag életművével, különösképpen a hazai és a nemzetközi filozófiai életben egyaránt háttérbe szorított vagy méltánytalanul mellőzött Ontológia-kísérletével. 1979-ben jött létre Szegeden az úgynevezett Lukács-kör, amely szisztematikusan tanulmányozza az életművét, tanulmányokat publikál különböző hazai és külföldi folyóiratokban, tudományos konferenciákon vesz részt, szovjet, nyugatnémet, olasz, svéd és jugoszláv fórumokkal tart kapcsolatokat. 1989. november 16-ára és 17-ére, fennállásának 10. évfordulója alkalmából nemzetközi szimpoziont rendezett Szegeden.

Azt még a Lukács-ellenes tábor is kénytelen elismerni, hogy nagyformátumú gondolkodóról van szó. Akinek neve éppenúgy nem ismeretlen Európában, mint Ausztráliában vagy Brazíliában. Nemrégiben értesülhettünk arról, hogy például Dél-Koreában is kezd mind népszerűbbé válni Lukács filozófiája. Nemrég fordítottak le négy Lukács-írást németből koreai nyelvre.

A konferenciát *Szabó Tibor*, a Lukács-kör elnöke nyitotta meg. Hangsúlyozta, 10 évvel ezelőtt, alulról jövő kezdeményezésként fiatal, felsőoktatásban dolgozó filozófus-oktatók 10–12 fős csoportja hozta létre a kört. A cél az volt, hogy – egyaránt elkerülve a Lukács-ortodoxia és az életmű valódi jelentőségét alábecsülő vagy teljesen elvető törekvések veszélyét – hozzájáruljon az életmű *korrekt* és *kritikai* feldolgozásához. A megnyitó beszédet követően *Tőkei Fe-*

renc bejelentette, hogy a Lukács-kuratórium emlékérmet adományoz a Szegeden működő Lukács-körnek. Ugyancsak érmet kapott két fiatal külföldi Lukács-kutató: a konferencián is fellépő nyugatnémet *Werner Jung* (1989 novemberében jelent meg Lukács-monográfiája) és az olasz *Antonio Infranca* (aki kandidátusi disszertációt írt Lukácsból).

A tanácskozás kerülte a protokolláris szempontokat, a különféle „tiszteletkörök" megtételét: műhelymunka folyt, termékeny vitákkal. A program gazdag (talán túl zsúfolt is) volt, a résztvevők alapvetően háromfajta megközelítéssel próbálták átfogni s értékelni a hatalmas életművet. Érvényesült a „szakfilozófiai" megmérettetés (például a lukácsi munkafogalom problematikája, az Ontológia üzenete, a Prolegómena szabadságkoncepciója), az esztétikai kitekintés (az esztétika és a lételmélet valamint a nembeliség kérdései), végül a politikai optika nézőpontja (filozófia és politika viszonya – általában; Lukács és a sztálinizmus – konkrétan).

Az alábbiakban nem tudunk beszámolni valamennyi előadásról, még csak érinteni sem lehet a gazdag eszmecserét. Az elhúzódó viták miatt különben is el kellett tekinteni több előadás meghallgatásától. Mindössze egy problémakört emelnénk itt ki, mellyel több előadó foglalkozott s a hallgatóságból is heves vitákat váltott ki: mennyiben jogosult politikai és filozófiai értelemben Lukácsot a sztálini ortodoxia képviselőjének tekinteni?

Többen rámutattak, Lukácsot nem indokolt úgy értékelni, mint a magyar kommunista mozgalom prominens alakja. S az is kevés, ha annyit mondunk, hogy Lukács alárendelte filozófiáját, egész gondolkodásmódját egy politikai mozgalomnak, az ő istenének: a kommunista pártnak (1917-tel kezdődően). Mintha kiszolgálta volna filozófiáját egy totalitárius tirranizmusnak (a sztálini irányvonalnak), ami végül is metafizikai bűntetthez vezette. S hasonlóképpen hamis az a kérdésfeltevés, miszerint Lukács elsősorban magyar vagy német vagy esetleg kelet-közép-európai gondolkodó volt-e.

A lukácsi életmű egészének megítélésében abból kell kiindulni (leginkább az Amerikai Egyesült Államokból érkező *Tarr Zoltán* illetve *Bayer József* képviselték ezt az álláspontot), hogy Lukács korszakos, európai gondolkodó volt, akit minden tévedésével, ellentmondásával együtt is a progresszív hagyományok közé sorol majd a történelem ítélőszéke. Igaztalan lenne őt olyan filozófusnak beállítani, mint aki megreked a sztálini ortodoxia szintjén. Noha kétségtelen, meglévő s élete végéig megőrző messianizmusa bizonyos értelemben védtelenné is tette őt a sztálinizmussal szemben. Talán egyet lehet érteni azzal a megállapítással, hogy Lukács lényegében a sztálinizmus belső ellenzéke volt, hogy tehát semmiképpen nem lehet azonosítani a lukácsi nézeteket a sztálini vulgármarxista ideológiával, hiszen több ponton s keményen bírálta azt. Ugyanakkor az is igaz, hogy a vulgármarxizmus elleni bírálata, Sztálin-kritikája nem tudott következetes és hatásos lenni, mivel a sztálini belső rendszerből kilépni képtelen volt.

A fenti ellentmondásból kiindulva, a szimpozion egyik előadója, *Vajda Mihály* élesen fogalmazva tette fel a kérdést: szabad-e a filozófusnak gondolkodását kívülről jövő szempontnak, például politikai mozgalomnak alávetni? Majd konkrétan: mint ismert, Lukács 12 évi szovjetunióbeli tartózkodás (1933–

1945) után hogyan volt képes arra, hogy eladja ezt a rendszert, miközben tudott a sztálini szörnyű bűntettekről s perekről. Lukács tudatosan vállalta az adott politikai doktrínát. Nem úgy, mint Heidegger, aki végül tudott szakítani korábbi nemzeti-szocialista elkötelezettségétől. Lukács egyes műveiben (Az ész trónfosztása, A polgári filozófia válsága, Demokratizálás jelene és jövője) valósággal a megalázkodás orgiáját írja meg – hangsúlyozta Vajda.

Ez a problémafelvetés szenvedélyes vitát váltott ki. Többen azon az állásponton voltak, hogy Lukácsnak ezt az ellentmondásos magatartását differenciáltan kell megítélni. Hivatkozás történt egy konkrét lukácsi érvre: „A részekkel akkor lehet foglalkozni, ha a teljesség nincs veszélyben. El kellett fogadni a pereket is, mert aki Sztálint bírálta, az Hitlernek segített."

Filozófia és politika, általánosan fogalmazva: gondolat és gondolaton kívüli, külső szempont (korlát) viszonyának kérdéséről van itt szó. Hogy a gondolkodás (filozófia) nem rendeli alá magát a politikának, semmilyen politikai mozgalomnak – ebben a kérdésben konszenzus látszott kialakulni a vitapartnerek között. Nem úgy abban a felvetésben, hogy vajon a gondolkodást alá lehet-e gyűrni valamilyen gondolati izmusnak vagy eszmének (például a kommunisztikus eszmének, a marxizmusnak stb.)?

Az egyik vélemény szerint a gondolat, a gondolkodás az izmusok korlátját sem tűri el, vagyis a filozófus semmilyen eszmének nem rendelheti alá magát. Rossz viszony lenne az. Ugyanis az eszme mi mást jelent, mint gondolatot. A gondolatot viszont, ha következetesek s bátrak vagyunk, mindenképpen végig kell gondolni. S könnyen előfordulhat, hogy az elemzés végén, eredményként éppen az indító gondolat ellenkezőjét kapjuk. A gondolkodás szabadsága azt jelenti, hogy vállaljuk a következetes és könyörtelen vizsgálódást, akár a korábbi nézetünkkel ellentétes gondolati következtetést is. A filozófiának egyetlen kritériuma van (vagy kell hogy legyen): a gondolkozás szabad szárnyalását ne kösse semmi meg. Ha a filozófus elkötelezi magát valamilyen eszmének, az már egyúttal gondolati „izmust" képvisel, az pedig egyfajta rendszert, gondolati megkövesedést, korlátot involvál. Ezért kell a filozófusnak mindenféle eszmei elkötelezettségétől is tartózkodnia.

Mások (például *Mezei György*) azt hangsúlyozták, megfér egymás mellett filozófia s eszmei elkötelezettség. Különösen egy olyan marxizmussal, amelyik megtisztul az évtizedek óta keményen rárakódott vulgarizált értelmezésektől. Hiszen a marxizmus valójában annyit tesz (megteremtőinek a felfogásában), hogy nyitott a valóság új tényei és a szaktudományok fejlődése iránt, nem tűr semmiféle dogmát és lezárt gondolkodást. Azonfelül azt is számba kell vennünk, hogy gondolati meghatározások nélkül nincs filozófiaművelés. A gondolati meghatározások viszont eleve feltételeznek vezérlő-irányító elveket. Minden konzisztens gondolat halad valamilyen irány felé. A gondolat új gondolatra tör, miközben magán viseli az adott kor szellemi állapotának lenyomatát. Ha figyelmen kívül hagynánk a gondolkodásnak ezt az önszabályzó mozzanatát valamint szociológiai faktorát (a gondolati műveleteket átvesszük a szellemi köztudatból), akkor lényegében egy atomisztikus és parttalan gondolkodáshoz érkeznénk el. Mintha csak egyéni gondolatok, magára maradó s csapongó elmefuttatások léteznének, melyek között nincs, összerendezést előse-

gítő kapocs, ezért nem is kristályosodhat ki valamiféle objektív igazság. A világban való gondolati eligazodás reményét mégsem lenne jó s indokolt feladnunk. Szükségünk van a történelem menetéből leszűrt általános tapasztalatra s gondolkodásunk általános fogodzó pontjaira, *elfogadott* elveire és igazságaira. Még akkor is, ha mindezt természetesen nem lehet előre mesterségesen előírni a gondolkodásnak, vagy totalitárius nyomásként megparancsolni.

A szimpozionnak nyilvánvalóan nem az volt a feladata, hogy eldöntse a fenti, illetőleg a többi felmerülő dilemmát. De jó alkalom volt a konferencia arra, hogy szembesüljenek a szakértők s az érdeklődők fontos filozófiai, esztétikai és politikai kérdésekkel. Az előadások és a viták minden bizonnyal segítettek abban, hogy differenciáltabban s ezért reálisabban ítéljük meg a Lukács-életművet.

Befejezésül soroljuk fel a konferenciára meghívott előadókat s témáikat. Zoltán Tarr (USA): Weber és Lukács, Werner Jung (NSZK): A mindennapi élet ontológiájához, Antonio Infranca (Olaszország): A lukácsi munkafogalom az Ontológiában, Tanja Tonezzer (Brazília): Lukács Brazíliában, Vajda Mihály: A filozófus és a politika: Heidegger és Lukács, Bayer József: Lukács és a sztálinizmus, Mezei György: Az Ontológia üzenete. És természetesen a Lukács-kör tagjai: Szabó Tibor: Az „igazi ember" a késői Lukácsnál, Kapocsi Erzsébet: Lukács és a frankfurti iskola, Révész Mihály: Esztétika és lételmélet, Tráser László: Az idős Lukács Sztálinról, Besenyi Sándor: Az érték kategóriája az Ontológiában, Krémer Sándor: A prolegomena szabadság-koncepciója, Máté Zsuzsanna: A nembeli létező problematikája, Tóth János: Szerves és szervetlen létszféra Lukácsnál, Siroki Dénes: Nembeliség és formációelmélet az Ontológiában s végül: Karikó Sándor: A nonkonformista konformisták. Lukács kísérlete egy áldilemma elemzésére.

Csak a rend kedvéért: a Szegedi Lukács-kör tagja volt még a fájdalmasan fiatalon elhunyt Karácsonyi Péter és Rákai István, továbbá a körben dolgozott az azóta Szegedről elkerült Székely László.

A Szegedi Lukács-kör szeretné önálló kötetben, magyar és német nyelven megjelentetni a konferenciára készült valamennyi anyagot.

Nagy József

QUO VADIS JUGOSZLÁVIA?

SZABADKAI VITAESTEK

A szabadkai Veljko Vlahović Munkásegyetem Szembesülések elnevezésű tribünjének legújabb ciklusa, amely a fenti címet viseli, egyre nagyobb érdeklődést vált ki a közönség körében. Az óév utolsó összejövetelén, december 22-én a többpártrendszer bevezetésének esélyei kerültek terítékre, s habár ez a beszélgetés a világrengető romániai események árnyékában zajlott le, hiszen vele egyidejűleg a sztálinizmus utolsó közép-európai fellegvárának ostromát közvetítette egyenesben a tévé – vagy éppen ezért –, a díszterem színültig megtelt érdeklődőkkel. Nem csoda. Közéletünk két kiemelkedő gondolkodója, egy zágrábi és egy szarajevói egyetemi tanár fejtette ki véleményét (miután a harmadik – Belgrádból – nem érkezett meg) napjaink egyik legizgalmasabb témájáról, az összeomlás peremére sodródott társadalmi-politikai rendszer megreformálásának lehetőségeiről. A helyenként szenvedélyességtől sem mentes vitában – nyilván az említett tévélátvány hatására – szinte kétségbeesetten hangzott fel a megállapítás: „Minket már Románia is megelőz!"...

A kíváncsiságot csak fokozta, hogy Szabadka (akkori) pillanatnyi zaklatott politikai életében, amikor az elnökválasztással és néhány egyéb káderpolitikai megoldással, de a gazdaságban eluralkodott állapotokkal és túlhaladásuk módozataival kapcsolatban is egyre kifejezettebbé vált a megosztottság, valójában mindenki a kiutat kutatta. És sokan talán ebből a beszélgetésből kívántak ehhez erőt meríteni.

Dr. Milan Kangrga, a nemzetközi hírnevű zágrábi filozófus messzire nyúlt vissza a történelmi okok feltárásában. Európa színterén kereken kétszáz éve, a francia polgári forradalom kezdete óta dúl a harc a demokráciáért, s nálunk az a legnagyobb baj, hogy ennek a harcnak, sem magának a demokráciának nincsenek hagyományai. Ezért homályosak és ellentétesek róla az elképzeléseink. Még az AVNOJ-i elvek is csupán a nemzetek és a nemzetiségek egyenjogúságát szavatolják, de egy szóval sem szállnak síkra a polgári jogokért, az egyén szabadságáért, ami alapját képezi minden ember egyenlőségének és önrendelkezésének.

Dr. Božidar Gajo Sekulić szarajevói társadalomtudós még szemléletesebbé tette a különbséget, amikor megállapította, hogy nálunk senki sem ismeri el a

politikailag érett polgár fogalmát, mert a mi emberünk csak a maga kollektivitásában létezik mint egy adott osztály vagy nemzet tagja, akit a hatalom minden szintjén egy közvetítőhálózat útján mások képviselnek, ő maga pedig csupán alattvaló. Az ember mindaddig nem fejezheti ki önmagát, nem lehet igazán szabad, amíg nincs joga a politikai és szakmai önszerveződésre, saját akaratának, véleményének, érdekeinek kinyilvánítására. A ma emberének olyan politikai rendszerre, olyan alkotmányra van szüksége, amely teljes mértékben érvényre juttatja a szabad választások által megalapozott parlamentáris demokráciát, a mindennemű kisebbségnek is biztosítékot nyújtva a többség egyeduralmi törekvései ellen. Csak a politikai pluralizmus szavatolása ad jogot az embernek a másként való gondolkodásra, arra, hogy ezt a másságát szabadon kifejezhesse.

Elsősorban ilyen elvekért harcol, mondotta, a Jugoszláv Demokratikus Kezdeményezés Egyesülete (UJDI), amely nem párt akar lenni, hanem kezdeményezője és serkentője a szabad politikai szerveződéseknek. Arra törekszik, hogy politikai és kulturális ténykedésével Jugoszláviát olyan közösséggé tegye, amelyben a polgárnak mint a demokratikus együttélés letéteményesének alkotmányosan szavatolt joga van a közösségen belüli demokratikus integrálódáshoz a szövetségi államban éppúgy, mint a föderációs egységek és a helyi közösségek szintjén. A demokratikus berendezkedés alappillére a jugoszláv parlament két háza, egyikben a polgárok, másikban a föderális egységek közvetlen képviseletével. A pluralista álláspontok kinyilvánításának és szembesítésének ez a módja válhat javára az egész országnak, távlatilag pedig a teljes európai térségnek.

Az elhangzottak után sokáig záporoztak a kérdések és feleletek. „Valóban a szocializmus összeomlásának vagyunk a szemtanúi?" – Ami eddig volt, azt mindennek nevezhetjük, csak nem szocializmusnak. Az igazi szocializmus eredeti eszméit csak egy demokratikus rendszerben lehet életre kelteni... „Mi a pártnélküli pluralizmus?" – Fából vaskarika – hangzott Kangrga professzor tömör válasza, majd a kiegészítés: Az emberek érdekeit, törekvéseit csak a különböző pártok foghatják össze és fejezhetik ki szervezett formában. A többpártrendszer már nálunk is kopogtat az ajtón. A változást csak a hatalomtartók ellenzik... „Nem félő-e, hogy az új pártok még jobban elmélyítik a nemzeti ellentéteket?" – Ennek a veszélynek az előtérbe helyezése a pártbürokrácia fondorlata. A nacionalizmusnak soha többé nem lehet győzelmi esélye, kísértetét viszont a jelenlegi pártvezetők idézték fel, akik az osztályszempontok lejáratása után most a nemzeteket és a nemzetiségeket akarják szembeállítani egymással, hogy a megmentők szerepében továbbra is hatalmon maradhassanak... „És mi van a Szocialista Szövetséggel, amely hivatalosan a tömegeket képviseli, itt nálunk Szabadkán pl. ebben az elképesztő elnökválasztási hercehurcában is állítólag a nép nevében lép fel, de igazában csak a pártvezető(ség)re hallgat?!" – A Szocialista Szövetség nem egyéb, mint tamponzóna a totalitárius párt számára a néppel való kapcsolatában – válaszolt nem kevés malíciával ugyancsak dr. Kangrga, majd hozzátette: Antidemokratikus intézmény ez a szervezet, a pártoligarchia szüleménye, amely a politikai pluralizmus gettósításával kizárólag az alattvalók újratermelését szolgálja.

Lehet, hogy nálunk még csakugyan nincs igazi demokrácia. De hogy szólásszabadság már van, azt ezen a szabadkai vitaesten senki sem vonhatta kétségbe.

*

Három héttel később, január 11-én a vitatribün vendége dr. Slaven Letica zágrábi egyetemi tanár, a nemzetközi hírnevű ismert közíró volt, aki az elmúlt húsz évben négy könyvén kívül számos szakcikket, vitairatot, értekezést jelentetett meg lapjainkban, gyakran éles reagálásokat kiváltva az országos publicisztikában.

A *Jugoszlávia kórképe és felépülésének lehetőségei* címmel megrendezett beszélgetés a jelenlegi fordulópont megfogalmazásával kezdődött: „Az ország mostani gazdasági, politikai és szellemi állapota megközelítően azonos valószínűséggel történelmi előzménye lehet a polgári társadalom és a demokrácia létrejöttének, de épp így elvezethet a terrorizmus, a katonai vagy pártdiktatúra, a hatalmi megtorlás, a polgárháború és a széthullás útjára is". Jugoszlávia jövője tehát ma teljesen bizonytalan és megjövendölhetetlen, s ez a kaotikus helyzet ma mindenkit félelemmel tölt el – állapította meg az előadó, majd részletesen és igen szemléletesen vázolta a mélyreható társadalmi válság kialakulásának történelmi okait és körülményeit. Véleménye szerint jelenleg egy újfajta Jugoszlávia van kialakulóban, amelynek két nagy ellenpólusában Szerbia és Szlovénia áll, míg a többiek egyelőre tehetetlenül vergődnek az egyensúly fenntartásában.

Ennek az általa metaforikusan értelmezett Negyedik Jugoszláviának első jogelődje a két háború közötti monarchia, második az 1945 utáni központilag irányított szövetségi állam, harmadik pedig a 74-es alkotmánnyal létrehozott decentralizált, konszenzuális föderáció volt, amely előbb a Szerb SZK, majd a többi köztársaság alkotmányának módosításával most teljesen megváltozott. A különböző programirányzatok és jövőképek ma annyira eltérőek, hogy szinte képtelenség őket valamiféle átlagos" vagy „egységes" YU-politikai szándékba ötvözni. Az integrálódásra irányuló eddigi kísérletek ugyanis sorra csődbe jutottak. Ezeknek első típusa az a mitológiai-utópista elgondolás volt, amely a pánszlávizmuson, a jugoszlávságon, a hagyományok tiszteletén és fölelevenítésén alapult. A háborút követően az ideológiai és biztonsági szempontok kerültek előtérbe, az ország egysége a külső és belső ellenségtől való félelemre épült, most viszont épp ellenkező a helyzet, az ellenségkép szertefoszlott, illetve nemzeti színezetet öltött, s mivel Európa már demilitarizálódott és irtózik az újabb bajoktól, akár fizetni is hajlandó, csak hogy nálunk is helyreálljon a nyugalom és a béke. Ehhez azonban új integratív elemekre van szükség, amelyek csakis az érdekek kölcsönös elismerésén alapozódhatnak.

A helyzet kaotikussága abból adódik, hogy fokról fokra érvényüket vesztették mindazok a normák, amelyek a társadalmi viszonyokat szabályozzák. A törvények, az alkotmányos rendelkezések senkit sem köteleznek, az intézmények nem működnek. A bizonytalanság olyan fokú, hogy senki sem láthatja előre a fejleményeket. Bebizonyosodott, hogy a szocializmus, s vele együtt a konfliktusmentes, egységes társadalom eszméje zsákutcába került, viszont az

új eszmék, a civilizációs vívmányok térhódítása még számos akadályba ütközik. Igaz, a főbb fejlődési irányzatok: a szerb antibürokratikus forradalom és a szlovén civil társadalom, de épp így a horvát szintézis, a hadseregbeli felállás és a sokféle alternatív opció is egyaránt a demokráciát hirdeti, és a kormánnyal együtt a piacgazdaságban keresi a gyógyírt, de egyelőre képtelen elviselni, hogy a rendelkezésre álló orvosságoknak káros hatásai is vannak. A szabad tőkepiac elősegíti ugyan a gazdasági növekedést és integrálódást, de elviselhetetlenné teszi a szociális rétegeződést; a munkapiac növeli a termelékenységet és a motiváltságot, de fokozza a munkanélküliséget; a vállalkozói szabadság fellendíti a gazdasági hatékonyságot, ám visszaállítja a bérviszonyokat; a szakszerű vállalatirányítás sikeresebbnek ígérkezik, de háttérbe szorítja az önigazgatást; a politikai pluralizmus megosztja és ellenőrizhetővé teszi a hatalmat, s a polgári szabadságjogok biztosításával együtt serkenti az alkotókedvet, viszont olyan szélsőséges jelenségekhez, köztük a nacionalista szerveződésekhez is elvezet, amelyek végképp elfogadhatatlanok az emberek számára...

„Akkor hát semmi kilátás a gyógyulásra?" – tették fel többen is a kérdést a munkásegyetem zsúfolásig megtöltött nagytermében. – Az ország politikai panorámája ma napról napra változik. A legújabb mozzanatok közé tartozik Ante Marković megjelenése, akinek politikai értékmutatója ugrásszerűen növekszik az egész országban. A konvertibilis dinárnak pl. máris óriási a pszichikai hatása, jóllehet nem sokat változtat a gazdaság tényleges helyzetén... A végső kimenetel tehát még mindig bizonytalan, de egy társadalmi helyzet, legyen bármilyen nehéz is, sohasem lehet kilátástalan.

Az elhangzottakkal nem mindenki volt elégedett. „Hát lehetséges, hogy ez ideig semmiféle pozitívumot nem értünk el?" – Erről szó sincs, magyarázta dr. Letica. A fő probléma abból adódik, hogy a kommunizmus terméketlen eszmének bizonyult. Nem biztosította az emberek egyéni szabadságát, boldogulását, békéjét... Újabb ellenvetés: „Nem a kommunista eszme a hibás, hanem a politikai bürokrácia." És a válasz: – Nem lehet mindent a bürokráciára kenni. Végtére a bürokrácia is a politikai rendszer és az eszme szülötte... „És az eredeti marxista tanok?" – A marxizmus olyan elmélet, amely mindenkit képessé tesz arra, hogy fellelje a záptojást, de arra nem, hogy az egészségeset kikeltse... „De hát hová vezet a többpártrendszer? Draškovićokhoz, Tudjmanokhoz, akiknek rács mögött a helyük." – Igen, bezárhatnák őket, de akkor hol a demokrácia? Ilyen kérdésekben csak a törvény szava lehet mérvadó. A túlzott félelem pedig indokolatlan. Aki gyűlöletet szít, annak többé nem lehet jövője. Magára marad. A nagy viharok talán sokakat magukkal ragadnak, de azután előbb-utóbb mindenki észhez tér.

„Végül is hát hol a jövője Jugoszláviának?" – Abból kell kiindulnunk, hogy végső soron minden köztársaságunk önállóan is megélhetne. Épp ezért olyan Jugoszláviát érdemelnek, amelyben jobban és szabadabban élhetnek, mint egymástól elkülönülten. Sem Szerbia, sem Szlovénia, sem a többiek nem ragaszkodhatnak egy olyan szövetségi államhoz, amely több hátrányt, mint amennyi előnyt jelentene számukra. Szerintem, fejezte be fejtegetéseit dr. Slaven Letica, csak ennek a szemléletnek a győzelme vezethet el a gyógyuláshoz.

KÖNYVSZEMLE

Book reviews

MONOGRÁFIA A MAGYARORSZÁGI DÉLSZLÁVOK SZOKÁSAIRÓL

Kiss Mária: Délszláv szokások a Duna mentén. Akadémia Kiadó, Budapest, 1988

Az *Etnografija Južnih Slovena u Mađarskoj* kiadványsorozatban a hetvenes évek közepétől folyamatosan olvashatjuk a magyarországi délszlávok körében végzett néprajzi kutatások eredményeit. Ezzel az évkönyvvel párhuzamosan több kétnyelvű, illetve egynyelvű kiadvány is megjelent már, amely egy-egy problémakört monografikusan is feldolgozott. A magyarországi délszlávok körében elsősorban a szellemi kultúrára irányultak a kutatások, de nem hanyagolhatók el azok az eredmények sem, amelyeket az ottani kutatók a népviselet, a népi díszítőművészet feltárásában elértek.

Kiss Mária évtizedek óta gyűjti a magyarországi délszlávok népköltészetét, népszokásait. Ennek a folyamatos kutatómunkának az eredményét összegzi abban a monográfiában, melyben a Magyarországon élő szerbek és horvátok szokásait dolgozza fel. Kutatásait elsősorban a Duna mentén élő néprajzi csoportokra összpontosítja, könyvében is elsősorban az itt élő szerbek és horvátok körében egykor és ma is élő rítusokat veszi számba, de egy-egy kérdéskör pontosabb megvilágítására a jugoszláviai néprajzi anyagból is példákat vesz. Munkáját azért összpontosítja a Duna menti településekre, mert azt már korábban Voigt Vilmos megállapította, hogy ezen a területen a népi kultúra sajátos összképe rajzolódik ki, valamint a magyarországi népzene egyik dialektusa Vujicsics Tihamér kutatásai szerint éppen erre a területre tehető.

A településtörténet eredményei igazolták, hogy a Duna-melléken valamennyi balkáni eredetű nép, néprajzi csoport megtalálható. Szentendrén, a Csepel-szigeten és Buda környékén elsősorban a görögkeleti vallású szerbek élnek. A Duna déli szakaszán: Kalocsa, Baja környékén pedig inkább a katolikus horvátok: bunyevácok, sokácok.

Kiss Mária könyvében arra a kérdésre keresi a választ, hogy erre a jellegzetes etnikai, vallási, dialektológiai alapra milyen szokásrendszer épül. Ennek összefoglalását készítette el részben a korábban publikált anyag alapján, részben pedig a saját gyűjtését hasznosította. Feladatának tartotta azt is, hogy feltárja a népi kultúra változásait, a kulturális örökség változásainak irányát; megállapítsa, melyek azok a szokásmotívumok, amelyek kontaminálódhatnak más szokások rítusaival, melyek vesznek ki a népi kultúrából. Külön figyelmet fordít azokra a körülményekre, amelyek e változásokat előidézik. Részletesen foglalkozik a délszláv népszokások tárgyi kellékeivel: az ünnepekre készített mágikus hatású rituális kalácsokkal, a növényekkel, amelyek nélkülözhetetlenek az egyes rítusokban. Mindezeket természe-

tesen nem külön fejezetben mutatja be, hanem az egyes szokások ismertetésekor világítja meg kultikus szerepüket, mivel e szokások szervesen kötődnek az ünnepekhez.

Kiss Mária könyvében nem kizárólag a Duna menti délszlávok szokásait taglalja, hanem az olvasók és a folkloristák tájékoztatására felvázolja a magyarországi délszlávok etnogenezisét is, foglalkozik azokkal az eltérő nézetekkel, amelyek a délszlávok megtelepedésével kapcsolatosak. A jugoszláv folkloristák számára rendkívül tanulságos az az összefoglaló, melyben számba veszi, kritikusan elemzi azokat a néprajzi és naprajzi jellegű ismertetéseket, amelyek a XVIII. század végétől napjainkig a magyarországi délszlávok népi kultúrájáról megjelentek. A szerző összefoglalójából azt is megtudhatják a kutatók, hogy az egyes publikációkból milyen ismeretekhez juthatnak a kérdéskör tanulmányozói. E fejezetből jó képet kaphatunk arról, hogyan alakult az elmúlt két évszázadban a Magyarországon élő délszlávok népismereti és néprajzi kutatása. A tanulmányok fontosak a jugoszláv folklóristák számára, mert ezekben a publikációkban korai adatokat találnak a szerbek, horvátok, bosnyákok néprajzával kapcsolatban. A magyar folklóristák számára azért értékes ez az összefoglaló, mert kiindulópontja lehet egy-egy téma interetnikus kapcsolatának a megvilágításához. A magyar és délszláv népek kultúrájának kölcsönhatását több ponton már érintette a szaktudomány, de az újabb kutatások azt bizonyítják, hogy e kérdéskörben újabb és újabb tények kerülnek elő. Kiss Mária monográfiája több problémára is ráirányítja a figyelmet, ezzel is jelezve, hogy a délszláv és magyar néphagyomány vonatkozásában sok még a tisztázandó feladat.

A könyv gerincét a szokások bemutatása képezi. Az ünnepi szokásokat a jeles napi ünnepek szerint csoportosítja, de csupán a legfontosabb egyházi ünnepeket veszi számba: a karácsonyt, a húsvétot, a pünkösdöt, tehát a téli, a tavaszi és a nyári ünnepkör szokásait dolgozza fel. A húsvét mellett a tavaszi ünnepkörből csak a Szent György-napot taglalja. A nyári ünnepkörből a pünkösd mellett részletesen foglalkozik a Szent István-nap délszláv, magyar és európai vonatkozásaival is.

Az ünnepek menetének ismertetésekor elsősorban a legmarkánsabb szokáselemekre szorítkozik, de kitér azokra is, amelyek a legutóbbi időkig jellemezték a Duna menti délszlávok ünnepeit. A karácsony kapcsán csak az ünnep legfontosabb jellemzőiről szól: a karácsonyi tuskóról (badnjak), az ünnepi asztalról, az első látogatóról, a parázsolásról, a rituális kalácsról, a koledálásról. Ezeket részletesen elemzi a magyarországi délszlávok körében, valamint fesorolja a szokások európai és jugoszláviai vonatkozásait. Nem említi azonban azokat a hiedelmeket, amelyek szorosan kapcsolódnak a szokásokhoz. Ugyanilyen módszerrel dolgozza fel a tavaszi és a nyári ünnepkört, valamint azokat a szokásokat, melyek vizsgálódásának körét képezik. Könyvében az ünnepi szokások, valamint a búcsú és a halotti emlékünnepek foldolgozása részletező. Hiányérzetünk csupán a családi védszentünnep tárgyalásával kapcsolatban van, minden bizonnyal azért, mert ezt a kérdéskört a szerb folklórtudomány már sokoldalúan feldolgozta. Kis Mária monográfiájában a pomázi szerbek szlaváját tárgyalja és felveti annak a lehetőségét is, hogy a bunyevácok névnapi ünnepei kapcsolatba hozhatók ezzel a szokással. Ezt a nézetét további kutatásokkal kellene bizonyítani, hiszen nemcsak a bunyevácok ünneplik meg a névnapokat, hanem a bácskai és bánáti magyarok is.

A *Délszláv szokások a Duna mentén* című könyvben a szerb anyag áll előtérben: a bunyevác, a sokác, bosnyák adatok elsősorban a terület interetnikus vonatkozásait világítják meg. Emiatt nem szorítkozik a szerző kizárólag a Dunamelléken élő szerbek ünnepeire, hanem egy-egy szokás értelmezésekor figye-

lembe veszi a deszki, szőregi variánsokat is.

Munkájának az a fejezete, amely a szokások mai változását vizsgálja, módszertani szempontból jelentős. Szempontjai a népi kultúra vertikális és horizontális változásai kapcsán nemcsak a délszláv népszokások elemzésekor hasznosíthatók, hanem a népi kultúra bármely területén. A szokások ilyen irányú alakulását a szerző szemléletes példákkal igazolja nemcsak a magyarországi délszláv anyagból vett példákkal, hanem a Jugoszláviában gyűjtött adatokkal is.

Fontos könyv Kiss Mária monográfiája. Elsősorban a magyar folkloristáknak nyújt adatokat az összehasonlító vizsgálatokhoz, de ugyanilyen fontos a jugoszláv szakemberek számára is, mert jól tükrözi az archaikus szokásmotívumokat, melyek legtovább maradnak fenn egy-egy nép életében. Éppen emiatt kár, hogy a könyv végén nincs szerbhorvát vagy angol nyelvű összefoglaló, mert így csak azok forgathatják, akik magyarul is értenek. Jó lenne, ha a könyvnek elkészülne a szerbhorvát vagy angol változata is, mert a magyarul nem olvasó folkloristák csak a függelékben levő rítusénekeket, s a kötet végén olvasható gazdag bibliográfiát hasznosíthatják.

BESZÉDES Valéria

TÁRSADALOMTUDOMÁNY ÉS KÖRNYEZET

A környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései. Politikai Gazdaságtan Füzetek 62. szám. MKKE-PTK, Budapest, 1988

A környezeti problémák, mint köztudomású, régóta foglalkoztatják a világ jövője iránt érzékeny kutatókat és politikusokat. Két évtizeddel ezelőtt érlelődött az ENSZ-ben a környezeti válság megoldását szolgáló világméretű együttműködés szükségessége, alakult meg a Római Klub, és már 1972-ben összeült Stockholmban az első környezetvédelmi világkonferencia. A magyarországi kutatókat is foglalkoztatták e kérdések már a hetvenes évtized elején is, de a nyolcvanas évek belső gazdasági és környezeti krízishelyzete kellett ahhoz, hogy e problémákat ne lehessen a gazdasági és politikai döntéshozók által azzal elintézni, hogy nálunk ez nem komoly probléma, hiszen a szocialista tervgazdaság a környezeti válságra is gyógyír.

Környezetünk lerombolásával a jövőt veszélyeztetjük, ezért nő a társadalmi aktivitás, és ezen belül a fiatalság részvétele is. Gazdasági és társadalmi modernizációnkkal szorosan összefüggő jelenségről van szó, nem múló divatról. A politika-tudományi elemzés és egyúttal a gyakorlat számára főként az elmúlt 2–3 év vetett fel olyan új kérdéseket, amelyek korábban nem vagy nem így jelentkeztek. Megjelentek az állampolgári kezdeményezések, növekvőben van a politikai részvétel igénye, és egyre-másra alakulnak az alternatív szervezetek, az új társadalmi mozgalmak. Gazdaságilag is egyre nyilvánvalóbb, hogy az olyan újratermelési folyamat, amely kirekeszti a környezeti szempontokat hosszú távon tarthatatlan. Mindezek miatt örömmel kell fogadnunk minden olyan törekvést, amely a környezeti probléma okainak feltárására, megoldási lehetőségek felvázolására vállalkozik. Ilyen tudományos munkát tartalmaz az alább ismertetendő kötet is.

A környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései című kiadvány a Politikai Gazdaságtan Füzetek sorozatban jelent meg, s egy egyetemközi kutatócsoportban folyó munkát reprezentál. 1985 márciusában alakult meg az MKKE-PTK mellett A környezetvédelem társadalmi-gazdasági összefüggései elnevezésű kutatócsoport, melynek munkájába

közel húszan kapcsolódtak be. Politikai gazdaságtan-oktatókon kívül jövőkutató, filozófus, politológus, mérnök, jogász, újságíró, megyei környezetvédelmi titkár vesz részt tevékenységében. A kutatócsoport munkáját dr. Szlávik János, a Budapesti Műszaki Egyetem Környezetgazdaságtan Osztályának vezetője, egyetemi docens, a közgazdaságtudomány kandidátusa koordinálja, illetve irányítja.

A fenti kiadvány a kutatócsoport ülésein megvitatott anyagokból közli az alábbi öt tanulmányt:

Nováky Erzsébet: A környezeti folyamatok sajátosságai

Szlávik János: A környezetgazdaság néhány közgazdaságelméleti összefüggése

Szász Tibor: A környezetgazdaságtan néhány alapkérdése

Valkó László: A környezetvédelmi háttéripar sajátosságai, fejlődési tendenciái

Kósi Kálmán: A technológiai fejlődés és a környezet

Nováky Erzsébet bevezető tanulmányában a környezeti folyamatok sajátosságait elemezve ír ezek kialakulásáról, jellemzőiről, műszaki, gazdasági, társadalmi változásokkal és a környezeti állapottal való összefüggéseiről. Kiemeli e folyamatok globális, komplex jellegét, s a hosszú távú kihatásukból fakadó problémákat. Elemzi a folyamat és állapot jövőkutatási szempontból történő prognosztikus és jövőképszemléletű megközelítési lehetőségeit. A szerző fordulópontot tart szükségesnek a termelés technológiájában, a gazdasági szerkezetben és a társadalmi értékrendben a célból, hogy Magyarország környezeti állapotában hosszú távon ne a korábbi romlás, hanem inkább a javulás következzen be.

Szlávik János tanulmányában kiemelten foglalkozik a környezetszennyezés-környezetvédelemnek az árutermeléssel, a piaccal való összefüggéseivel. Liska Tiborral egyetértve amellett érvel, hogy nem a piaci viszonyok fejlett volta a környezeti problémák oka, hanem éppen az áru- és pénzviszonyok viszonylagos fejletlensége. Amint írja „az a fajta árutermelés, az a fajta piac, amely kirekeszti a környezeti szempontokat, szükségszerűen torz és hosszú távon tarthatatlan". A szerző az előbbiekből kiindulva elemzi az érték- és árelméleti összefüggéseket, majd ír a környezeti szempontok érvényrejuttatásának módjairól. Ezen belül tér ki az extenzív és intenzív környezetvédelem gazdaságelméleti, szabályozási problémáira. A jelenleg működő magyar környezetvédelmi szabályozórendszer alacsony hatékonyságát vizsgálva Kornai János elemzéseire támaszkodva két problémakört vizsgál. Az egyik a „tűzoltó módszer" mint szabályozási mechanizmus, a másik a puha költségvetési korlát.

Szász Tibor a környezetgazdaság néhány alapkérdését vizsgálva NSZK-USA- és japánbeli tapasztalatokkal veti össze a magyar helyzetet. Bő statisztikai adatbázison elemzi a környezetvédelmi ráfordításokat, a környezetvédelem és versenyképesség, illetve foglalkoztatottság összefüggéseit. Elemzéseinek végső megállapítása, hogy „a szigorúbb, de az állami támogatást is jól felhasználó környezetpolitika elősegítheti a gazdaságtalan tevékenységek felszámolását, a műszaki fejlődés felgyorsítását, a népgazdaság nemzetközi versenyképességének fokozását".

Valkó László a környezetvédelmi háttéripar sajátosságait, fejlődési tendenciáit elemzi. Ez az iparág, amely feltétele a sikeres extenzív környezetvédelemnek, a 70-es 80-as évtizedben a fejlett tőkés világ gyorsan fejlődő profitábilis ágazata. A szerző nemzetközi folyamatokat elemezve széles körű, főleg német nyelvű irodalmat feldolgozva arra a következtetésre jut, hogy a környezetvédelmi háttéripar fejlesztése mind környezetvédelmi, mind általános gazdaságfejlesztési érdekből elengedhetetlen Magyarországon is.

Kósi Kálmán a technológiai fejlődés és a környezet kapcsolatrendszerét vizsgálva kritikailag elemzi a működő technológiai rendszerek ember–környezet

egyensúlyát megbontó folyamatát. Vizsgálja a jövő tudományos fejlődésének fő irányait, s arra a következtetésre jut, hogy a jövő egyetlen lehetséges útja a környezetkonform technológiák kifejlesztése és elterjesztése a termelés minden területén.

A kiadvány tartalmazza a csoport tagjai környezetvédelemmel kapcsolatos szakmai tevékenységének bibliográfiáját is. Ez utóbbi ad teljesebb képet a kutatócsoport munkálkodásáról.

A kötet, amelyet Mihalik István szerkesztett, ő írt hozzá előszót is, ajánlható a környezetvédelem társadalmi-gazdasági kérdései iránt érdeklődőnek, s jól használhatják az oktatásban is az oktatók és a hallgatók.

Mivel a kötet az emberiség egésze létének, jövőjének alapkérdéseit érintő kérdések közül egynek, a környezeti problémának a közgazdasági, társadalmi vizsgálatát tűzte ki célul, és oldotta meg színvonalasan, ezért reméljük, hogy ösztönzőleg hat mind a magyarországi környezetvédelmi kutatások komplexitására, mind az e kutatásokban való nemzetközi együttműködésre.

HAJBE Éva

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Szabó József
Az angol nyelvű szöveget Zanin Csaba, *a szerbhorvát nyelvűt* Mikula Mária *fordította.*
Angol nyelvű összefoglalók: Blau Júlia
Korrektorok: Kecskés Mária, Horváth Harangozó Margit

SZÁMUNK SZERZŐI

dr. Hódi Sándor,	a pszichológia doktora, az adai Egészségház szakorvosa, Ada
dr. Voigt Vilmos,	a néprajztudomány kandidátusa, az ELTE Folklore Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, Budapest
dr. Bori Imre,	az irodalomtudományok doktora, akadémikus, egyetemi tanár, Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete, Újvidék
Sturc Béla,	a biológia doktora, nyugalmazott tanár, Szabadka
Immanuel Wallerstein,	a State University Department of Sociology professzora, a Fernand Braudel Center igazgatója, New York
dr. Jung Károly,	az irodalomtudományok doktora, néprajzkutató, a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének tudományos munkatársa, Újvidék
Dobos László	szlovákiai magyar író, a Madách Könyvkiadó igazgatója, Pozsony
Bela Duranci	művészettörténész, Szabadka
Gajdos Tibor	publicista, Szabadka
dr. Karikó Sándor,	a filozófiai tudományok kandidátusa, a szegedi Juhász Gyula Tanárképző Főiskola docense, Szeged
Nagy József,	a Szabadkai Rádió újságíró-szerkesztője, Szabadka
Beszédes Valéria,	a nyelvtudományok magisztere, a szabadkai Községközi Műemlékvédelmi Intézet néprajzkutatója, Szabadka
dr. Hajbe Éva,	a közgazdaságtudományok kandidátusa, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem Politikaelméleti Tanszékének adjunktusa, Budapest

LÉTÜNK társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. – Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. – Megjelenik a Tartományi Művelődési ÖÉK és a Tartományi Tudományügyi ÖÉK támogatásával. – Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvode Mišić utca 1. – Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. – Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap: 10-től 12 óráig. – Megjelenik kéthavonta. – Előfizethető a 65700-601-14861-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. – Egyes szám ára 5,00, kettős szám ára 10,00 dinár. Előfizetési díj egy évre belföldön 30,00, külföldre 60,00 dinár. Külföldön egy évre 10 dollár.

Készült a Forum nyomdájában Újvidéken

A
LÉTÜNK
1989. évi
TANULMÁNYPÁLYÁZATA

A JUGOSZLÁVIAI MAGYARSÁG DEMOGRÁFIAI KÉRDÉSEI

Pályázni lehet a natalitást, mortalitást, migrációt, kitelepülést, korösszetételt, iskoláztatást, szakképzettségi struktúrát, társadalmi rétegeződést, házasságkötést, válást stb. vizsgáló és elemző tanulmányokkal.

A pályázat lejárta 1990. október 1.

Rész vehetnek rajta jugoszláv állampolgárok magyar nyelven, 3 példányban benyújtott pályaművekkel.

A pályaműveket a szerkesztőség által kinevezett bírálóbizottság minősíti.

Az I., II. és III. díjjal járó pénzjutalom összegét a szerkesztőség a pályázat lejártakor érvényes átlagos személyi jövedelem alapján határozza meg.

A díjazott és a közlésre alkalmas pályaműveket a Létünk megjelenteti tiszteletdíj ellenében.

A LÉTÜNK SZERKESZTŐBIZOTTSÁGA